

tiszatáj

1980. ÁPR. * 34. ÉVF.

4

József
Attilára
emlékezünk

születésének 75. évfordulóján;
Ágh István, Baka István,
Csóori Sándor, Keresztury Dezső
versei; interjú Harag Györggyel;

Hézső

Ferenc

József

Attila-

illusztr-

rációi

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**
80-972 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — 6740. Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 10 forint. Előfizetési díj: negyedévre 30, fél évre 60, egy évre 120 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**

ISSN 0133 1187

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XXXIV. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

1980. ÁPRILIS

BAKA ISTVÁN versei: Isten fűszála, A századvég költőihez	3
ÁGH ISTVÁN versei: József Attila csillagai és medáliái, Anyám lábai, Mintha vidámak lennének	4
KERESZTURY DEZSŐ versei: Érelődve, Pillanatkép, Emlék, Szembe	6
CSOÓRI SÁNDOR versei: Verssel vigasztal valaki, Rossz églakó lennél	8
KISS BENEDEK versei: Mielőtt eláraszt, Álmodban, Két futamocska	9
DOBOZI ESZTER versei: Szimmetriák, Kötelékben, Utolsó ének	11
ACZÉL GÉZA: Grammatika Elegans 2. (vers)	12
SZÖLLŐSI ZOLTÁN versei: Tízezeréves út, Férfibánat	13
KOVÁCS ISTVÁN: Három képehanglemez Farkas Árpádnak	14

75 éve született József Attila

FODOR ANDRÁS: „Futtam, mint a szarvasok...”	16
MÓSER ZOLTÁN: Egy hangvilla két ágáról (Jegyzetek és feljegyzések a népdalról és József Attiláról)	19
HORGAS BÉLA—LEVENDEL JÚLIA: „Szemlélni a világokat”	30
ALFÖLDY JENŐ: A tanítvány	37
TASI JÓZSEF: József Attila: Ákácokhoz (Kétféle „Ars politika”)	41
SZIGETI LAJOS: Anyás költő lett (Egy József Attila-motívum „történetéhez”)	48
KISS DÉNES: „Kész a leltár”?	58
TÓTH BÉLA: Tájunk élő emlékezete	61
TÓTH FERENC: Az ifjú költő makói olvasmányai	70
KISS MÁRIA: A kiszombori nyár	

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás. IV. (Kölcsey falujában) 82

KELET-EURÓPAI NÉZŐ

KOVÁCS ISTVÁN: Magyar vallomások — lengyelül
(Esszék és töprengések a kultúráról) 87

KRITIKA

GÖRÖMBEI ANDRÁS: Alagutak a hóban (Farkas Árpád
új versei) 89
GREZSA FERENC: Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi 95

MŰVÉSZET

Színház

PÁLFY G. ISTVÁN: A hagyomány ellenőrző tekintete
alatt (A kolozsvári Magyar Színház budapesti és sze-
gedi vendéjátéka kapcsán) 98
ABLONCZY LÁSZLÓ: Megélt színház (Beszélgetés Ha-
rag Györggyel, a kolozsvári Állami Magyar Színház
főrendezőjével) 103
Szerkesztői asztal 112

ILLUSZTRÁCIÓ

Hézsó Ferenc illusztrációi József Attila műveihez az 5.,
29., 60., 69., 74., 81. és a 86. oldalon
József Attila-dokumentumok a 66., 72. és a 73. oldalon

BAKA ISTVÁN

Isten fűszála

József Attila emlékének

*Nézem, ahogy a nyári alkonyat
piros tehénnyelve elnyalja a
fény sötömbjét, és lassan rám tapad
cserepes ajkakkal az éjszaka.*

*Micsoda szomjat kell majd oltanom
a véremmel! Ostoba, hogy hihettem,
hogy én vagyok e világ szomja, — most
látom már: félhold-szarvat hord az Isten,*

*s patanyomában összegyűlt esővíz
a tenger, kérődzése ritmusára
váltakozik a nappal és az éj, s mint
vakondtúrásra, lép egy-egy világra.*

*Nem tudtam én, hogy nyáluszályaként
leng a Tejút . . . De most mindent megértetek.
Sötét van, és Isten fűszála, én,
ringok puha alsóajkán az éjnek.*

A századvég költőihez

*A hűsként pirosuló alkonyatot
ellepték csillag-kukacok, — hiába
vágjuk a holdfényt hagymakarikákra:
nem nyomja el a rothadásszagot.*

József Attila csillagai és medáliái

*Sokáig álmodtam, ezt a verset
megírhatnám medáliának,
kis rímeket bélelő puliszőrrel,
csillagokat írókázhattam volna
aranybolyhossá papíromra.*

*De a halála!
minden medáliát rácsörrent a
mozdonyvezető zubbonyára, minden
csillag fölgyújtja a tehervonatot,
még most is ég a szárszói állomáson.*

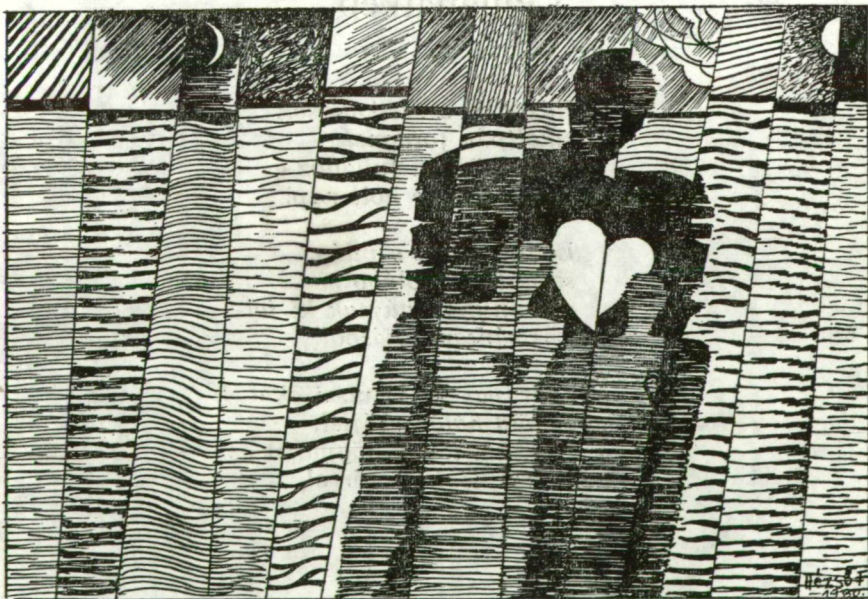
*Nincs gólyahír, akárha jó lett volna
elképzelni fű, szél egyensúlyában
kiskanásznak, akit kismalacok
zöld habbal maszatolnak,
kis ostorosnak, hidegvíz ivónak,
mohás favödörrel klottgatásnak,
frisstejű estén csillagokba
félálmodó nosztalgiásnak,
ha büszkén áll pihebajszá,
a csillagok nem börtönrácsok,
nem üres úrben tántorognak,
de szelíd réti tücskök,
lapályi békák fönti muzsikája,
gondoltam, feledhetném szárszói roncsát,
mit betakar az ország kartográfiája.
És mi történt azóta, Úristen!
egykorú anyám a megmondhatója.*

Anyám lábai

*Lábnymodban összeállnak
azok a rozsdás darák,
lábaid olyan fehérek,
amilyen kesék a disznók,
közülük emelkedtél
visszeres kékségedbe.*

Mintha vidámak lennénk

Rigók, verebek, cinkék —
micsoda vidámság a télben,
billegés, bukás, pityergés,
varjak díszelgő repülése,
mintha csak játszanának
a tízfokos hidegben, mintha
szívecskékjűnkben fagy nem is ketyegne,
ilyen lehetek én is,
ha mosolygásra görcsölöm az arcom.

HÉZSÓ FERENC ILLUSZTRÁCIÓJA JÓZSEF ATTILA „A DUNÁNÁL” CÍMŰ VERSÉHEZ

Érlelődve

Ó, felszárnyalni még! az izmok biztos mozgását érezni, a szembefutó szél áramain lebegni, körözve lenti-fenti messzeségek közt, angyalok. édeni honvágyával telten; élni ifju s öreg szivekben, akárha emlékképpen, hálásan a megmaradni engedő isteneknek; nem törekedni haszonra, tán példa csak, hogy lehet mocsárban is derekas fává növekedni termékenyen; nem a pusztulást tenni tárggyul a versnek,

s a rettenetek mélyén is hívni az ünnepet: így volna csak az igazi! — de hát elforgott az idő, nem én szárnyaltam benne, ő emelt, dermedt vagy siklott el velem s bennem, ki bár izom, csont, bőr, zsiger vagyok csak, lelkem ép s nem aluszékony, elnövöm sebeim, s tudom, hogy képeimmel, mondataimmal, maszkjaimmal jelezni is alig bírom, ami elzeng: a zenét, pillanatot, ami áramolni tud csak, a mostant, amely egyszerre múlt s jövő a folyton alakját váltó gomolygásban.

Pillanatkép

Háztetőn a szélkakasok sikoltván forognak, sűrű, ködben fulladoz a homokszinbe holt nap.

Leitta magát a vihar, szédülten téblábol: sárkányfiak búznak ki feltört sárkánytojásból.

Szárnyas vihar viszi őket a Föld hátán széjjel, ronccsal tömik bögyüket és vérrel, jó friss vérrel.

Emlék

Ahogy az álom
fél-ocsudásba vált
látom az ősz császár-királyt,
plakáton
imádkozik: „Népeimért”.
Valaha megsirattam;
mit tudhattam
hogyan ontotta a vért,
tán maga se tudta miért.
Ez a mintatisztviselő,
mindent átvészelő
agg
Uristen, micsoda álmokat
vacoghatott
út annyi sok
elkopáruló éj alatt!
Vagy megnyugtathatta
a szokás hatalma?

Szembe

Mindig a széllal szembe,
vad bár, éles vagy enyhe,
csipi, legyezi arcom:
eléletartom.

Mindig szembe, akárcsak
a megpihenő sirályhad,
a hit, mely úgy győz, hogy fittyet
hány a halálnak.

Szembe a vad kutyával,
az elhanyagló nappal,
szembe a puska csőrét
rámszegző rajjal.

Verssel vigasztal valaki

Hallod? verset olvas valaki nekem a telefonba,
vigasztal halottaimért,
magamért,
havazást ígér homlokomra,
havat a közös fekhelyünkre:
ágyra, erdőkre, tegnapi virágok csontváza fölé
s gyógyító csöndet egy szelíd pincében,
ahol földarabolt szilvafatuskók
égnek majd lobogva,
az asztalon bor lesz,
kenyér
és vöröshagyma,
éles kés fénye, mint a túlvilágé
s az időtlen, fehér pincefalon
a jövő századok felé vonul
egy seregétől elszakadt hangya.
Hallod? amit mond, neked is mondja:
nagy, fekete szárnyakkal
ne csapkodj bele az éjszakába,
gyászba, koromba,
nem vagy te angyal, se kondorkeselyű,
egy édes ország egyetlen lakója vagy,
halálra ítélt is az enyém!
a kontyod csuklómra
zuhan minden este
s hátaddal együtt fordulok
az északi csillag felé —
Nézhet ránk holnap fegyver is,
bogáncsos szemmel a félrevezetett haza,
nekünk már nem lesz szükségünk irgalomra:
mindent megéltünk, ami élet,
mindent, ami korai haldoklók gondja —
Nézd: szállong is már a megígért hó
párban haladó lábnyomunkra.

Rossz églakó lennél

*Nem látok mást, csak a testedet látom,
bírodalomnyi hajadat szélben és betegágyon;
nem ismerek mást, csak amit te szerethetsz,
amit a gyors napokból magadhoz közelengedsz.*

*Üvegcserep a dombon a sár fölé téged vetít,
lekicsinyített égben jársz, sétáltatod a szemeid,
madár- és felhő-forgalomban sutább vagy mint a Nagykörúton,
rossz églakó lennél s ezt én már régen tudom.*

*Bokádhoz vadfű illik, vadmályva, mátrai gyom,
kőfolyás, vízfolyás, parázna bazsalikom,
földön fetrengő harangszó, nem amely szélbe temet.
Agyadba tudsz te csinálni katicabogarat s csipkézett tölgylevelet.*

*Nincs nálad nekemvalóbb, nőneműbb test, nőneműbb mosoly,
nomád maradtál, mint a szél s nászéjszakázó kökénybokor;
ha meztéláb holnap fűre lépsz, bársonyos leszek belül
s mit bánom én, hogy a világ szálkásodik vagy ércesül.*

*Háború készül újra, mozdulnak már a jövőndő romok.
Sötét szemüveget visel az ég is, mint a puccsista tábornokok,
de ha golyókkal kell is együttálmunk, ott leszel velem,
ott virraszt majd a kezem lüktető nyakereden.*

KISS BENEDEK

Mielőtt eláraszt

*Fekszem könyveim között,
mint rég zizegő fűben.
Hívek ők hittel, míg a láz trilláz
vér-páfrányosban, s míg a szívben
avar-kavargás.
Befolyja szemeim völgyét a köd,
ahogy könyveim között fekszem.*

Amit akartam,
már elfelejtem.
(Mit is akartam?
S amit akartam:
vajon akartam?)
Már elfelejtem:
Avar-kavargás . . .

Mielőtt elnyelne a trillázó láz,
még talán pár slukk kellene . . .
(Mintha az segítene!
S mért is ne segítene?
Csak hát: min segítene?)
Cigaretta és avar-kavargás,
mielőtt eláraszt a trillázó láz.

Álmodban

Volt mi volt
van mi van
— mondd csak mondd
hidd csak hidd
valakit
valamit
hadd foghass
álmodban!

Az sem lesz
mi most van
— mondd csak mondd
hidd csak hidd
valakit
valamit
megfojthass
álmodban!

Két futamocska

Valamikor könnyű voltam,
könnyű fiú,
könnyű —
s könnyé koptam,
könnyű lettem:
könnyű!

Valamikor büszke voltam,
büszke fiú,
büszke —
s üszke vagyok,
már csak üszke:
üszke!

Szimmetriák

..... fölszögeződöm
 ..... élő keresztre
 ..... vagyok magam is
 ..... testnek keresztje
 ..... karok a karhoz
 ..... lábak a lábhoz
 ..... homlok homlokot
 ..... koronáz
 ..... feszül a test a keresztnek
 ..... kereszt feszül a testnek
 ..... élő hús élőnek ellene — társa
 ..... míg tart ez a harc
 ..... ez a más-lét
 ..... megfelelőünk
 ..... leválva-szakadva
 ..... test a keresztről
 ..... kereszt a testről
 ..... aztán a kiterítettés
 ..... most vagyok én

Kötélékben

alant repülő mása
 fönt repülőnek
 ahogy a szárnyak összecsapódnak
 egyik másiknak árnya
 fordul a tengely
 világnak ága
 ezután két elfeketült test
 a karok comb mellé leszorítva
 körben a fagyott láva
 a kövek most hullnak vissza
 s a megperzselt ernyők
 az éj pereméről
 most szakad a reggel
 már csak a két elfeketült test
 két lezárt tégely

Utolsó ének

<i>kincsek kancsója</i>	<i>szórjuk a gyöngyöt</i>
<i>kiürített korsó</i>	<i>disznók elébe</i>
<i>kiivott pohár</i>	<i>leszárad közbe</i>
<i>fölállított talapzatára</i>	<i>arcunkról az ének</i>
<i>üdv az edényre</i>	<i>kincsek kancsója</i>
<i>létünk tégelyére</i>	<i>porlik a máza</i>
<i>lépegetünk csak</i>	<i>kiöntött korsó</i>
<i>körbe-karikába</i>	<i>csorbul a szája</i>
<i>ez a mi táncunk</i>	<i>kiürített pohár</i>
<i>lassú haláltánc</i>	<i>se bora se gyöngye</i>

ACZÉL GÉZA

Grammatika Elegans 2.

Fia épülésére

*ártatlan fejecskédben már villognak a lámpák
micsoda nagy versmaszat ez az IBOLYA-BIMBOJA pár
s tünedezem lásd versek hasznáról hozzak-é föl érvet
vagy keserűn tapossam beléd az elvétett csírád
innen a költemény már nem lesz okosabb
dobnálak én édig hogy nagyot nézz ragyogj
de hát kívánt intelmeket fogalmazva néked
csak fölindítok fájón némi versmondatot
mert megtart a látomás csapdákból hevülve
jelet vetni hogy vagy nincs szebb alkalom
mosollyal és könnyel maszatolt világod
másképp simítják majd dermedt csillagok
s kifinomul lelked éjszakák neszére
néma kövekből is fölrzed az összetartozást
ám megüt majd téged is a kor felismerése
s tünnöd kell a sóvárgások zsibbadt rohamát
és hullnak majd kételyek a fellazított tájra
birodalom kellett s mindennek ott lesz a magány
álmaidat futva maradnod kell állva
kiegött igéd alattomban izzó hamuján
amit már ekkor művelsz költészet nevében
önfelmetszés lesz az árulás gyilok
egyszóval sok nyelvi bájat érzek én e képben
csak máskor kissé fészesebbre fogd a hasonlatot*

Tízezeréves út

I

*Nincs tere az időnek
nincs tere már az időnek
a magvak télben időznek
puskacsőben időznek*

*Szűk folyosón, vonaton
harmincnégyév-életvonalon
ugyanazon a vonalon*

*Papírlap-óbirodalom
szavak varjúi a havon
baljósan feketéllnek
akácfacsontból a lélek*

*Kiáltásod visszacsöng
a tér pajzsáról visszacsöng
hó alatt vastaps-avarcsönd*

II

*Emberimádó nap hajt fejet
bukik vérébe alkony-fejest*

*Minden égtáj már hazug
vállravett kereszt az út
cipelteti magát az út*

*Meddig jutsz, ha hazáig sem?
vanra hasadt az Isten
nincsre hasadt az Isten*

*De tél előtt fekete muszáj
tél után fekete muszáj
égi folyón vadlibauszály*

*Vadász célozna jobban
de szívünkön összeroppan
a cél(kereszt) összeroppan*

III

*Egymásba hasadt szájjal
már hegy sziklakórusa szájjal*

*Csitt! majd betömi gerlefészek
Gerince törik az égnek
csillagra szét az égnek*

Férfibánat

*„Hogy a virág megmaradjon”
(A szabolcs-szatmári költők
antológiája szerzőinek)*

*Kuporogtak felhúzott térdű dombok
maguk alá gyűrt fehér hópalástban
— a karácsonynak most is nekivágtam —
s velem cigány Boldizsár, köd borongott*

*s jegenyehosszú Menyhért, fázó társam
vagy tán Gáspár, csillagtalan tűnődött
— mert kocsma fénye ugrált csak előttünk —
hiszünk-e még a kőlyök Messiásban*

*Erőnkben, hogy istállóban, vagy házban
Nyírség-nővérünk szúzen lebabázhat —
Jöttek mégis, üresen mind a hárman*

*Elkerítették — borral pohár virrad —
anyánk után szöke, kisebb hazánkat
— véres szemünkben bújkál, sír a csillag —*

KOVÁCS ISTVÁN

Három képehanglemez Farkas Árpádnak

Tantárgyaink: történelem, irodalom, földrajz. Számtan és mértan: zászlók, irkalapok, kivégzőosztagok négyszöge. Sárkányidom. Sárkányeregető gyermekkor. Vázára feszítve az ember. Száll, száll az ég felé. Keresztje vízsi. Fölfedezük a földet. A föld mélyét. Hány kendőn gyűrődik arcunk — a feltámadás útlevélképe. Belécsomagolva szökökútjaival, emlékműveivel, exhumált sírjaival a tér. Belécsomagolva az önkéntesek dögcédulája . . .

A boríték expressz ragaszát nézem. (Hát ezért késett a levél!) Oly ferde a feladó nyomtatott fejlécéhez képest, mint egy kisiklott tehervagon. Rólad kellene írnom, Árpi. Vagy magamról? Előveszem hát azt a három képeslapot, amit a halálnak postáztam valamikor. Saját halálomnak.

A legelső még a Megyei Tükör régi szerkesztőségének ablakából készült. Tizenkét nyárral ezelőtt. Te akkor átmenetileg Brassóban laktál. Mi Sepsiszentgyörgyön kerestünk. Hívtunk hát telefonon. Egy óra múlva ott lépdeltél a város főterén, a szabadsághős ágyúöntő emlékművének árnyékában. *Apáink arcán.* Időtlen nyugalommal. Az életbe menők méltóságával. Akiket csak úgy nyelhet el a föld, hogy azt előbb ők nyelik el. Mint azok, akikről versedben szóltál:

*Itt Erdélyben a suhadásos dombok,
a férfiakban éjjel mélyre szállnak,
recsegye nőnek meg a pofacsontok,
s a vízmosásos szemekben az árnyak . . .*

A második képet Székelyudvarhelyről postáztam. Még a régi házból. Ahol a tenyerek életvonalából is forrás fakad. Borvíz — ahogy a tájhoz illik. „Mikor az öregemberek mosakodnak, százados esők csorognak alá fonnyadt tenyérpárnáikról, csillognak az arc vízmosásos árkaiban, úgy mosdanak az öregemberek,

Alagutak a hóban című verseskönyvének megjelenésére.

szétterpesztett lábbal, keresztelőjánosok méltóságával a cinezett mosdótál fölé hajolva, úgy mosdanak, mintha utoljára mosakodnának . . .” — írtam szavaid nyomán. Róluk szóltál: nagyapáinkról, akik mindnyájan meghaltak. A mi tragédiánk, hogy még láttuk őket. A hajszálak és a lélek fehérségét. „Mikor az öregemberek mosakodnak, hatalmas tisztaságszomjjal hajlik a zöld vizek fölé a Huszadik Század” — fejezed be ezt a csendes világi zsoldárt, amely zsoldára a tiszta vizeknek is.

Egy szilveszter éjszaka vért vettünk a Kárpátok könyökhajlatából. Fehér vért. Kilencvenfokosat. Vakító nyomot hagyott a piros havon. Mint csillagok az ég sötét bársonyán. Tenyerünkkel kisimítottuk gyűrődéseit. Himnikus kedéllyel mentünk át a szomszédokhoz. Kocsonyát ettünk jóllakottan. Hozzá tortát. S it-tunk rá savanyú bort. Nem csombordit, ahová annyiszor terveztük, hogy me-gyünk. Tivornyáztunk hát, szánkban az ízek összemosódó színeivel. Verseket szavaltunk. Ott volt a Mesebeli Doktor is, aki jobban ismeri nálunk az irodalmat és a história tényeit. Elibénk lépett az Új Esztendő, a Nagy Expedíció frissiben kinevezett parancsnoka. Neki jelentetted:

Nem óvok már, s nem alkuszom!

*Allok munkába itt, tivornyán,
józan férfikor jobbján,
hol a szivárgás kél s elered.
Sürgetek sajjó igéket,
lázitok velőt, verőereket,
s mi belőlünk loppal illan el, már újratermelik
működő álmaink és „szorgos szerveink”,
fogyunk-növíünk,
fogyunk-növíünk,
de vagyunk! részt veszünk
e lakomán, s jelöljék májfoltok bár testem:
— lélegezzünk!, élünk! im
Csodák Csodáját
újra és újra megjelentem!*

Nézem a három képehanglemez. Nézem, s magamban újra és újra leját-szom őket.

FODOR ANDRÁS

„Futtam, mint a szarvasok...”

József Attilának két *Bánat* című költeménye van. A kettőt alig több mint egy esztendő s mindössze tizenhárom vers választja el egymástól. Szellem és lélek válságát, sors és világnézet ütközésének drámáját fogalmazza egyikben is, másikban is. A későbbi, a „Hát kijöttem ide, az erdőbe...” kezdetű vallomás minden bizonnyal az 1931 nyarán, a moszkvai *Sarló és Kalapácsban* megjelent *Magyar proletárirodalom platformtervezetére* adott válasz. A fasiszta-szimpatizáns gyanújába kevert szocialista költő jogos önérzettel vág vissza:

*Csak egy pillanatra martak ki, csak.
Zúgj erdő elvtárs! Szinte csikorgok.
Egy pillanatra se martak ki...*

A sértett, felháborodott tiltakozás indoka még érthetőbb, ha megnézzük, milyen verses megnyilatkozások után volt kénytelen József Attila bujdoklása, az erdő színterére idézni korábbi versei leggyöngédebb képeit, metaforáit:

*... kijöttem, hogy erőm összeszedje,
mint a néni a gallyát, a bánat.*

*Könnycsepp, — egy hangya ivott belőle,
eltűnődve nézi benne arcát
és mostan nem tud dolgozni tőle.*

1930 nyaratól 1931 őszéig (az első és a „Hát kijöttem ide, az erdőbe...” kezdetű második *Bánat* vers föltételezett keletkezési ideje közt) íródtak ugyanis a költő legkeményebb hangú, a munkásmozgalom gyakorlati harcát legelszántabban támogató versek, például a *Tömeg, Lebukott, Farsangi lakodalom, Őt szegény szól, Aranybojtú, Szocialisták, Párbeszéd, Búza*. (Egy híján valamennyit kihagyatta a cenzúra a Cserépfalvi kiadású Összes versekből.)

A „Futtam, mint a szarvasok...” kezdetű *Bánat*, mely a fenti versek izgatott-rejtelmes prologusának is tekinthető, 1930 nyarán keletkezett. Az életrajzi tények szerint nem sokkal korábban, májusban jelent meg a *Ki a faluba* röpirat. A mindinkább jobbra tolódó Bartha Miklós Társaságból azonban Fábíán Dániellel, Kodolányi Jánossal, Gál Istvánnal együtt, október 31-én az említett kiadványt még társ-szerzőként jegyző költő kilép.

Az 1930 tavasza és ősze között keletkezett *Bánat* tehát a sorsváltó, múlttal, jövővel számot vető, régi társak helyett újat kereső, az illegális kommunista párt munkájába kapcsolódó, élete kritikus szakaszába jutott férfi vallomása.

Bartók Allegro barbarója kezdődik valahogy így, ilyen fölriadt szökkenéssel, ilyen zaklatottan:

*Futtam, mint a szarvasok,
lány bánat a szememben.
Famardosó farkasok
Üznek vala szivemben.*

*Agancsom rég elhagyám,
törötten ing az ágon.
Szarvas voltam hajdanán,
farkas leszek, azt bánom.*

*Farkas leszek, takaros.
Varázs-üttön megállok,
ordas társam mind habos;
mosolyogni próbálok.*

*S ünnöszóra fülelek.
Hunyom szemem álomra,
setét eperlevelek
hullanak a vállamra.*

Amióta Dante „az emberélet útjának felén egy nagy sötétlő erdőbe” jutott, váltság-helyzetekben gyakran követik őt az igaz útát dűltan kereső utódok. József Attilát nyilvánvalóan nem az irodalmi közhely csábítja, hiszen a másik vers személyes bánatát is az erdőbe vitte. A farkassá változás is ősi motívum az irodalomban, de a vadonba menekülő, ott átváltozó szarvas allegóriájának inspirációját másutt kell keresnünk: a *Cantata profana* szövegében.

Igaz, Bartók műve csak 1930 szeptemberében készült el, budapesti bemutatójára pedig csak hat évvel később került sor, de a kolinda (melynek eredeti dallamát, szövegét a zeneszerző már 1926 előtt beszerkesztette egyik román folklórgyűjteményébe) magyar változatban is előkerült, éppen 1930 januárjában, a Nyugat az évi első számában.

Bartók, akit eredetileg a román, szlovák, magyar balladákra tervezett kantata-triptichon gondolata foglalkoztatta (aki László Ferenc kolozsvári zenetudós kutatásai szerint először román szövegre komponálta meg művét), előzetesen Erdélyi Józsefet kérte föl a Maros—Torda megyében, még 1914-ben lelt pogány „karácsonyi ének”, a szarvasokká vált fiúk misztériumának versbefordítására.

Erdélyi írásos nyilatkozatban vallott a megbízás történetéről, magam személyesen beszéltem vele róla. Negyvenöt év után sem értette, Bartók mért nem az ő változatát alkalmazta, mért a sajátját. Ha a román szövegre írt kompozíció készen volt már, a zenéhez alkalmazandó prozódiaát igazából csak a szerző alakíthatta ki. De egyébként is, másféle szarvasokat akart, mint amilyenekkel Erdélyi szolgált. Aki az 1930-as, Nyugatban megjelent fordítást összeveti az 1940-es gyűjteményes kötetben (az *Emlékben*) közzétett *Szarvasokká vált fiukkal*, észreveheti, hogy néhány fontos részlet később maga a költő is Bartók keményebb, drámaibb feszességű szövegéhez igazított. (Az „izzé-porrá zúzóadás” motívuma például eredetileg nem szerepelt Erdélyinél, ezt tíz év után Bartóktól vette át.)

Tudva, hogy József Attila milyen nagy becsben tartotta, mesterének tekintette Bartókot, ez a közvetett vonatkozás is erősítő érv kettejük kapcsolatához. Tény, hogy Bartók ujjmutatása nélkül ez a *Bánat* című vers nem íródott volna. Hangulati bizonyítékként erre vall az is, hogy 1930 októberében, az *Erdélyi Helikonban* jelent meg először a következő alcímmel: *Arról, hogy belőlem, aki szarvas voltam, farkas lesz.*

A megoldandó rejtély azonban mélyebben van: mitől olyan borzongatóan, lefegyverzően tökéletes ez a költemény? Mért hogy bár minden szó, minden hangzó mozdíthatatlanul a helyén van benne, az átváltozás belőlük áradó kísérteties bizonytalanságát, a kompozíció zenei fordulatait szinte bőrünkig bizsergetően érezzük? Miként lehet tizenhat sorba ennyi balladai feszültséget sűríteni? Igaz, már a *Tiszta szivvelben* is tapasztalhattunk hasonlót. A négyszakaszos, páros vagy keresztrímes formák-

ban József Attila nem egyszer éri el képnek, hangzásnak ezt az arányos, pontos, drámai vágásokkal osztott-kötött, élesen sarkított konstrukcióját. De itt a felfokozott lírai erőt szinte kézzel foghatjuk eleitől végig.

Rendkívül szerencsés az indító szó, a vers archaikus tónusát megadó *futtam* igealak. Túlzó stilizálás nélkül csatlakozik hozzá az *elhagyám*, s az itt módhatározóvá avatott melléknévi igenév, a *varázs-üttön*. Az erdélyi népköltést idézik ezek a szavak, ám nem koptak ki teljesen a hazai népryelvből sem. Saját, dél-somogyi születésű apámtól is nem egyszer hallottam ilyen kifejezést: „megüttem a kezemet”. Ami igazán archaikus a versben, az a régmúlt igeidő használata, a XVI. századi versemlékeinkig visszaható *úznek vala*.

A *futtam* intonációs jelentőségét abból is meg tudjuk ítélni, ha hozzámérjük, mennyire más, erőtlenebb kezdés lett volna a „futottam”. A *futtamban* így a kifulladásig rugaszkodó lendület is benne van, a riadt vágásra készített trochaikus impulzus, mely végig megy mind a tizenhat soron. A harmadik sorban az úzőtttség külön nyomtatékot kap az alliterációtól, merthogy: „famadósó farkasok” úzik a szarvast, még hozzá nem csak formálisan, de egész valóját megrendítően, hiszen megszemélyesítője így fogalmaz: „Úznek vala szivemben”. (Itt jegyzendő meg, hogy a *lággy*, József Attila egyik karakterisztikus jelzője, mindig többet jelent köznyelvi értelménél. Szinte egész, gyöngédségre, benső elmélyülésre képes költői lényét beleviszi olykor ebbe a jelzőbe. Gondoljunk csak az *Elégia* önmegszólító sorára: „Te kemény lélek, te lággy képzelet!”)

A második szakasz már lemezteleníti az allegóriát, kimondja az egzisztenciális kényszerhelyzet lényegét:

*Szarvas voltam hajdanán,
farkas leszek, azt bánom.*

A költemény fordulópontja azonban a klasszikus szerkesztési szabályok szerint csak a harmadik szakaszban következik. Ide, gondolatrítmus emeli át az előző sorok megmerevedő indulatát:

*Farkas leszek, takaros.
Varázs-üttön megálllok.*

A *Cantata profanában* a kilenc fiú szarvassá változása folyamatos, misztikus átmenet, de amikor az apa szembesül a történetekkel, a „varázs-üttön” megállás ott is elkövetkezik. Ám a fiúk, immár átesvén a metamorfózison, nem „mosolyogni próbálnak”, hanem irgalmatlanul észretérítik apjukat: ők nem fordulhatnak vissza többé.

József Attila szarvasa egyedül van a változni kényszerítő „ordas társak” között. Átminősülése fájdalomtalanabb lenne, ha nem szólt volna el magát már elébb:

farkas leszek, azt bánom.

A zárószakasz nem hágy kétséget afelől, hogy ő a kikerülhetetlen sorsszerű változásban is őrzi tovább korábbi önmagát. „Ünőszóra fülelek” — mondja a magyar nyelv egyik legszebb hangalakját idézve, szinte az idegek alvás közben is tovább érzékelő, éber feszülését szuggerálva a három kezdőszótag magas-mély magánhangzós oda-vissza játékába.

A kortárs irodalomtörténet káderbizottságai egyidőben lelkifurdalás nélkül sajnálták le Mikszáthot, Móriczot, Adyt, Krúdyt és másokat, amiért nem tudtak radikálisabban elszakadni előző létformák bennük tovább ható vonzásokörétől. Vajon mit kezdenének a szarvasból farkassá változó költő fájdalomával? Emberileg vajon nem abban rejlik-e nagysága, hogy farkassá kényszerülve is tovább őrzi szarvasmivoltát, hogy nem igéri meg hangzatos, egyértelmű kijelentéssel: ébredés után semmi sem marad benne az úzőtt vadból?

Egyébként a végső elszámoltatással a teoretikus elemzés épp úgy csődöt vall, mint a legkorszerűbb stilisztikai ízekre boncolás.

...ünőszóra fülelek.
Hunyom szemem álomra
setét eperlevek
hullanak a vállamra.

Mondható-e az előzmények utáni zárószakaszra, hogy a lírai hős nem tisztázza benne önmagát, szituációját akár társadalmi értelemben is? Egyáltalán, homály-e az, amit a költészet logikáját doktriner módon megítélők homálynak hisznek? Másrészt meg tudom-e magyarázni a magán- és mássalhangzók latolgatásával, mért oly fantasztikusan szép a két utolsó sor? Az *eperlevek* négy „e” betűje előtt vajon mért használ a szerző a megelőző jelzőben is „e” hangot az „ö” helyett?

Tóth Árpád következetesen *setét*nek mondja a *sötét*t. József Attila csak egyszerűen él a variáns lehetőségével. Honnét tudta mégis bizonyosan, hogy itt a *setét eperlevek* az egyetlen valódi megoldás, — honnét, hogy a *hullanak a vállamra* négy „l” hangzója látványnak, zenének, rejtelemnek, a költemény egész kihangzásának ilyen lelki mélységet, ekkora távlatot képes adni?

Mostanában, a költészet némileg mesterkéltnak degradálásának hangulatában többször olvasom: kár a poézist agyonmagyarázni, a versek elemzése végül is hiábavaló.

Aki egy-egy ilyen verset tüzetesen átgondolva és érzékelve jut el a játszma föladásáig, azzal egyetértek. Mert hiszen, ha az *individuum est ineffabile*, mért ne volna inkább foghatatlan az egyéniség legáthatóbb, legigazabb megnyilvánulása: a remekmű?

MÓSER ZOLTÁN

Egy hangvilla két ágáról

JEGYZETEK ÉS FELJEGYZÉSEK A NÉPDALRÓL ÉS JÓZSEF ATTILÁRÓL

EGY HANGVILLA KÉT ÁGA

Népdalok, balladák, gyermekjátékdalok között búvárkodva néhányszor eszembe jutott József Attila egy-egy verse. Akkor a kotta vagy a szöveg mellé odaírtam: vö. J. A.

Most, hogy valamit kerestem megsokasodott jegyzeteim, könyveim között, ráakadtam ezekre a bejegyzésekre. Elhatároztam, hogy sorra veszem őket. Nem filológiai feljegyzések ezek, inkább csak néhány gondolat megszületését, kiindulópontját, kibontásának lehetőségeit mutatják.

A cím József Attilától való:

„Egy hangvilla két ága vagyunk
S mégis, ha egymásra nézünk
Néha rekedten száll föl a szomorúság.”

(Riának hívom...)

Nem a szomorúságát, de ötletét kértem kölcsön az alábbi íráshoz. Most hadd vegyek kezembe egy olyan hangvillát, amelynek két ágán nem egy, hanem több hang

is zúg, s nemcsak zúg, de éneket is hallat. Mert e különös hangvilla egyik szarán a népdal, a „csillagtollú éneklő galambok” zúgnak, a másikon a gyémánthegyen álló József Attila dala szól. E kettő hol s mikor közeledik, hol s mikor cseng össze: ezt próbáltam figyelni. Így néhányszor a népdal felől közelítünk a vershez, máskor épp fordítva; szerencsés esetben mindkettővel megpróbálkozunk. Ennek a kalandnak, belső utazásnak izgalmát, szépségeit — rejtett, rejtélyes szakadékait is bizonyára — írnam le most.

TISZTA SZÍVVEL

1.

A gimnázium negyedik osztályában tanultunk először *József Attiláról*. Emlékszem, hogy szomjaztunk mindent, ami „modern”: az új filmhullámra figyeltünk és a twistre, Hemingwayt olvastunk, és az izmusok érdekelték nagyon bennünket. Különösen a *szürrealizmus*, amiről annyit hallottunk, de jóformán semmit sem tudtunk. A tankönyvben, ha jól emlékszem, először a meghatározása szerepelt, és néhány nyugati képviselője; másodjára pedig József Attila egyik verse kapcsán jött elő. „*Mikor az utcán átment a kedves*” című versről azt tanultuk, hogy szürrealista vers dal formában. Ezt a verset akkor nagyon megszerettem, de hogy miért szürreális, azt sehogy nem értettem. Így sokáig hurcoltam, vonszoltam magammal e versélményt. Nehéz volt amiatt, hogy nem értettem igazán. Akkor vált pehelykönnyűvé, amikor *Szabolcsi Bence* tanulmánya után megismertem azt a „*táncnótát*”, aminek ritmusa — *dallama!* — ott lüktet a versben. Aztán sikerült elfeledtetnem azt a rossz magyarázatot is, hogy ez a vers szürreális! Mert ha a szövegét veszem alapul, olyan pontos, aprólékosan realista vers, mint Petőfi tájleíró versei. De rögtön valóságfelettivé — így lebegővé — válik, ha kottáját is odaképelem. Akár „*Táncdal*” alcímet is adhatnánk e versnek, annyira pontosan követi a *volta-gagliarda* ritmusát. Mivel ez a nyugati eredetű táncritmus a magyar népdalokban is előfordul, akár el is énekelhető!

Honnan vette — vehette — József Attila a mintát? *Szabolcsi Bence*, miután bemutatja a magyar irodalmi előzményeit, úgy véli, hogy Ady Endrétől „veszi át a forma örökségét”. De éljünk a gyanúperrel: nem inkább onnan, ahonnan dallammal együtt kaphatta? A lakodalmakból, a lakodalmi dalokból vagy ezek lecsapódásaiból, a gyermekjátékdalokból? Ezt a *gagliarda*formát őrzi az „*Elment a két lány virágot szedni*” és a „*Gyűjtottam gyertyát a völegénynek*” kezdetű két lakodalmi szokásdal csakúgy, mint a jól ismert „*Kiskacsa fürdik*”, vagy a „*János úr készül németi Bécsbe*”. Ezeknek dallamát a lakodalmakban leshették el a gyerekek, és annak mintájára — talán egy régebbi meglevő szövegre — énekeltek. *Szabolcsi Bence: A magyar zene-történet kézikönyvében*, a *Példatárban* hoz három XVI. századi — olasz, francia, német — példát annak bizonyosságára, hogy ennek a kedvelt nyugati *ugróstánc* ritmusának és dallamának örököse a „*Kis kacsa fürdik*”. Ezekkel rokon a fenti két lakodalmas, Kecskeméti Vég Mihály híres, 55. szoltárparafrazisa („*Mikoron Dávid nagy bú-sultában*”), s a „XVII. század szilaj *bordalai és kegyes népénekei egyformán kedvelik*”.

Mintha valahová ide nyúlt volna József Attila. Mint, majd a többi példa is, ez is azt látszik igazolni, hogy *dallamát* ismerte, és e dallamra figyelve írta e versét. Így és ezáltal válik lebegővé, könnyűvé, táncossá. Így ez a forma a szöveg hitelét felerősíti, s „szerelmetes” vallomását aranyos keretbe foglalja.

2.

„*Miről beszélgettünk? természetesen versekről. József Attila hosszan fejtegette azt a kedves eszméjét, hogy a verseket úgy kellene nyomtatni, mint a zeneműveket; mint ahogy azok fölé odairják az előadásra szóló utasításokat (andante, adagio stb.), a versek elé is oda kell írni, hogy milyen versformában vannak írva, és hogy milyen tempóban kell szavalni őket.*”

(Sík Sándor: József Attila emlékezete)

A *Tiszta szívvel* című versről Ignótyus ily lelkendezve írt a Nyugat 1926. szeptember 16-i számában: „...lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm és mormolgatom... Gyönyörűen szép, s...nem lett volna meg, ha előtte nincs *népdal* és expressió, verses vers és szóval mondó vers.”

Kodály Zoltán: A magyar népzene című könyvének Példatárában, amelyet Vargyas Lajos szerkesztett, a 14. példánál ismert jelzésemre találtam: vö. J. A. A közölt népdal népzeneink ősrétegéből való, kvintváltó pentaton népdal. Székelyföldi és csere-misz párhuzamait is bemutatja a könyv 22. lapján. Ezt a népdalt ő gyűjtötte, 1922-ben, Romhányban:

*Csató, Csató, Csató, Csató,
Nem köll a lénungnak zacskó,
Elmulatom a pénzemet,
Kifordítom a zsebemet,
Kifordítom a zsebemet.*

*Nincsen apám, nincsen anyám.
Az isten is haragszik rám.
Arva vagyok, mint a gólya,*
Kinek nincsen pártfogója,
Kinek nincsen pártfogója.*

*Elittam már mindenemet,
Vastengeles szekere-met,
Üsztökémet, csoroszlámat,
Imádságos bibliámat,
Imádságos bibliámat.*

A második versszak első két sora majdnem pontos megegyezése József Attila versének. Rímelésük is egyforma. A szótagszám viszont különbözik. A népdal *nyolcasai* helyett itt 4/3-as tagozódású *hetesek* vannak. Szabolcsi Miklós írja, hogy a „kétütemű hetesek már önmagukban is a feszültség egy elemét rejtegetik”, mivel a „páratlan ütemeknek mindig van feszültsége a szünet miatt”. Mivel gyakori ez a hetes osztás a népdalban, „nem lehet kizárni, hogy ilyen népdal is lehetett előképe a József Attila-i versnek”.

Idézzünk egy ilyen, 4/3-as osztású, hét szótagú sorokból álló népdalt. Bartók gyűjtötte a következőt 1912-ben, Bereg megyében:

*„Úgy ég a tűz, ha lobog,
Úgy élek én, ha lopok.
Loptom csikót, lopok is,
Ha felakasztanak is.”*

A példa véletlen, de mintha József Attilát, a verse 11—12. sorát olvasnók. De térjünk vissza a *romhányi* változathoz. Ezt Kodály feldolgozta a *Biciniumok*ban is. De itt a dallam is más, és a szöveg is újnak hat azzal, hogy csak a 2. versszakot hagyta meg, és azzal is kezdi:

*„Nincsen apám, nincsen anyám,
Az isten is haragszik rám.
Arva vagyok mint a gólya
Kinek nincsen pártfogója.*

*Istenem add végit ennek,
Ennek a gyászos életnek,
Fordítsd sorát bánatimnak,
Hozd el napját halálomnak.”*

A dallamot egy közeli rokonával — szintén ősi, kvintváltó pentaton dallam —, a *Vágfarkasdon* gyűjtött „*Fúj, süvölt a Mátra szele*” kezdetű dallammal cserélte fel. A büszke mulatónótából keserves panasz lett, élethervadás. E feldolgozás és József Attila verse nincsen rokonságban, de akár egymás illusztrációi is lehetnének, miként *Bartók* „*Medvetánc*”-a, és az ennek hatására készült vers.

* Vö. Erdélyi József: „Nékem virult, ami hullik, / Tőlem telik, rajtam múlik, / *Arva vagyok, mint az isten...*”

De érintkezést — látszólag távolít — egy másik népdalban véltem felfedezni. Valami olyasféle érzésről szeretnék szólni, amiről Sík Sándornak beszélt József Attila. Egy olyan népdalt — és néhány változatát — idéznék, amit kottával akár oda is írnék a *Tiszta szívvel* elé, azzal a megjegyzéssel: úgy kell szavalni, ahogy ez az ének szól!

A fakó szekérről, a kenderhámról és a füstös házakról írtam a gyermekeknek. Az íráshoz, a rajzokhoz és fotókhoz próbáltam odaillő népdalokat is keresni. Találtam is egyet, azután megtaláltam annak négy változatát a magyar nyelvterület négy különböző pontjáról: Tolnából, Zalából, Gyimesből és Nyitra környékéről.

Olsvai Imre Decsen gyűjtötte a következőt:

<i>Jaj de fúj a szél, Szélről rakom én. A házamnak nincs teteje, Elfújta a szél.</i>	<i>Jaj, de magas ég, A mi kemencénk. Rajta van a szita, rosta, Meg egy rossz fazék.</i>
--	---

Az a változat, amit Ág Tibor mutatott (Zsitvabesnyőről való), még ennél is fájdalmasabb vallomás:

*„Szegény vagyok én,
Szélről lakom én.
Rongyos a házam teteje,
Elhordja a szél.”*

A harmadik (Gyimesközéplokról való, Jagamas János gyűjtése) szinte visszavonhatja az előbb elmondottakat. Dallama megegyezik a fentiekkel, de díszítése színesebb:

<i>„Én vig nem vagyok, Szomorú vagyok. Édesemet nem láthatom, Jaj, jaj meghalok.</i>	<i>Béfagyott a tó, Csúszik a fakó.* Nadrágómnak nincs fekeke, Bémenyen a hó.”</i>
--	---

Ha hozzátesszük, hogy a fenti lakodalmi ének, éreznünk lehet, hogy úgy szomorú, hogy vidám. Miként az összes változat: bár faluszéli, füstös kis házakról, a zsuppot elvivő viharról, rossz fazékról, szomorúságról szólnak esendő hangon — elhisszük, hogy az itt lakóknak nincsen se istenük, se hazájuk, se szeretőjük! —, ám dalukban van valami huncut mosoly, valami rejtett, ki nem mondott vidámság! Van valami a „meg nem adom magam” hitéből, a „mégis-mégis” erejéből, mint József Attila legnagyobb és legelkeseredettebb verseinek. Erdemes megnézni a fenti dalok formáját is. A A⁵ A⁵ A. Ha lerajzolhatom a dallam ívét — elindul, felszökik, visszahajlik és megállapodik —, egy *húztető képét* kapom. S ez befed, betakar. Csupa nyugalom. Pont ellentétes a szöveggel, és bár a szöveg és a dallam feszül, úgy érezzük, hogy itt a dallam a győztes.

Eddig úgy hallottam, úgy olvastam a *Tiszta szívvel*t, amit a legnagyobb dühvel kell elkiáltani. E népdalok hatására többé már nem teszem. Nem gyilkos elszánás, de valami befelé forduló enyhe humor, remény dereng ott a vers végén.**

3.

Szabolcsi Bence hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Háló* című vers mögött a „*Megy a gőzös*” vagy a „*Meg ne mondja komámasszony az uramnak*” (vagy a „*Beültettem kiskertemet a tavasszal*”) ritmusa, a *Holt vidék* mögött pedig a „*Káka tövén költ a ruca*” kezdetű *népies műdal* élménye rejtezik:

* fakó = fakószekér, vasalatlan szekér.

** A *Tiszta szívvel* irodalmi előzményeit, J. A. addig írt verseinek rokon motívumait bemutatja, szövegelemzését adja — többek között — Bori Imre: József Attila két verse című tanulmánya. (Bori Imre: Szövegelemzések. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977.)

„Van énnékem egy kakasom
majd eladom,
Ha kérdi az én emberem,
majd megmondom...”

„Káka tövén költ a ruca —
Jó földbe terem a búza,
De a hol a hű lány terem,
Azt a földet nem ismerem
Seholsem.”

Az *Egres* című vers viszont közvetlen népdalhatásról tanúskodik. A második versszakban akár át is válthatunk, s dalolhatjuk tovább a verset a következő — nagyon ismert —, tréfás, lakodalmi éneknek a dallamára:

Zöld erdőben a tücsök
Házasodni készül;
Ölelgeti a legyet,
Kéri feleségül.

— Elvinnélek, te kis légy,
Ha kicsi nem volnál.
— Hozzád mennék, te tücsök,
Ha görbe nem volnál.

(Köröstárkány — Bihar m., Bartók Béla gyűjtése)

Meglepő viszont, hogy a *Regös ének* — a cím, a refrén és a regölők, hejgetők egyik eszköze, a *bika* is bizonyítja, hogy ismerte a regölést József Attila —, egyáltalán nem regös ének — inkább szürreális látomás! *Gunda Béla* írja, hogy valahonnan József Attilához „sodródott Sebestyén Gyula regösének gyűjteménye (A Regösök, Bp., 1902), s abból többször felolvasott, elemezve a versek *ritmusát*, s lélektani magyarázatot nyújtott a versek tartalmához.” De jól ismerte Róheim Gézának a „*Magyar néphit és népszokások*” című könyvét is, s így az is feltételezhető, hogy a regöséneket a lucázással, a kotyolással kontaminálta e versében. Mostanában hallottam Együd Árpád gyűjtésében több somogyi regölést és kotyulást. Ha nincs ott a refrén, bizony néhányszor nem tudtam volna meg, hogy melyiket is hallom, mivel teljesen összeolvadt a két szokásforma: a dallam is, a szöveg is: Talán magyarázatát adhatjuk azzal, hogy mindkét szokás a téli ünnepkörhöz tartozik, s mindkét szokás jókívánságot fejez ki: termékenységet, bőséget „varázsol”! Ott, ahol nem adnak a végén ajándékot, ott jó helyett rosszat kívánnak: pocikot, görényt, koporsót, inséget — áldatlan áldást mondanak.

Visszatérve József Attila verséhez — annak formája, szótagszáma, refrénje —, mintha a híres kénosi *őszékely regesek dalának* volna lenyomata:

„Porka havak esedeznek,
de hó reme, róma,
Nyulak, rókók játszadoznak,
de hó reme, róma...”

„Koromorrú bikát fejtem,
rege, róka, rejtem,
sorsot nézni bikatejben,
rege, róka, rejtem...”

De József Attilánál a jókívánság, összeregülés helyett az ellenkezőjét kapjuk. Onnan, ahol a refrén is változik — a *rejtem* helyett *ejtem* lesz —, átkot, átkozódást hallunk. Ez pedig a balladáinkból ismert motívum, ami mögött talán a *rontás, ígérés* formulái keresendők.

4.

Ugyancsak balladából ismert az *Áradat* kezdete, amelyik úgy indul, mint a *Kőműves Kelemen* gyergyóalfalui változata (1910-ben Kodály gyűjtötte):

„— Hova mégy, hova mégy, tizenkét kőműves?
— Elmenyünk, elmenyünk, hogyha dolgot kapnánk...”

Áradat:

„— Hé, emberek, hová, hova?
— Ahol munkát, dolgot kapnánk.”

(A vers többi részén, jól ismert, a Kalevala erős hatása érződik.)

Balladáinkkal való összevetésre csábított két régi bejegyzésem is. Mindkettőt József Attila-kötetemben találtam. A *Szélkiáltó madár* mellett felkiáltó- és kérdőjel: *ballada!*?

*„Nem volt nekem, uram, soha fizetségem,
nem is volt, nincsen is semmi fizetségem.
Ha szóltak, dolgoztam piros napestéig,
piros napkelettől dolgoztam, dolgoztam...”*

Elsőször csak a gondolatrítmusra figyeltem, de azután többet is sejtettem: a *piros napestét* és *napkeltét* kerestem emlékeim — és a balladák — között. Elsőként egy karácsonyi köszöntő-kántáló énekben találtam rá:

*Én fölöttem szép piros hajnalban :|:
Megmozdítottam bűnös álmaimtól :|:
Megkendőztem arany-kendőzőmmel :|:
Feltekingtek fényes mennyországba :|:
Nyitva látom mennyország kapuját...”*

(Feketelak — Románia, 1974. Együd Árpád gyűjt.)

De a dallam tovább vezetett! Az egyik este pontos megfelelőjére — és annak több változatára! — akadtunk Kallós Zoltán gyűjtötte balladák között. Az ESTE GUZSALYASBA luzikalagori változata alapján pontosan megmutatkozott a zenei és szövegbeli teljes és pontos rokonság (Itt is mindegyik sorát ismétli az énekes):

*„Elaludtam legelső álomba :|:
Megöbödtem szép, piros hajnalba :|:
Feltekingtek fejem felett ágra :|:
Hát ott van edzs kús gericemadar...”*

József Attila versének folytatásban pedig Szályka Rózsa énekét hallottam ki, majd — sokkal erősebben — ráolvasó imákat:

*„El is megyek innen a tengeren túlra,
a tengeren túlra: társaim szivibe,
ott pedig elmegyek szélvész közepibe...”
„Ién elmenek, rúzsám, valamerre;
Bokovina köllös közepibe.
Ott leszálok tulipánt kiépembe,
Iédesemnek háza eleibe.”*

(Klézse, 1965.)

(A folytatás — Köt 5 nekem gyüngyöt e nyakamra, Selyemövet karcsú dorokamra, — a Klárisok két sorát juttatták eszembe.)

Az ijedtsége ellen való apokrif imádság szintén Kallós gyűjtése Lészpedről:

*„Tírjete meg, tírjete meg ne menjete Rózsának kebelibe
Szívít máját ne hírvassátok,
Piros vérit ne alissátok,
Menjete el a tengernek fenekikre,
Ott van nektek terített aszta lotok, vecserátok...”*

E fenti ima, a *Rossz szél hordozó asszonyok* elküldése régi varázslóinkra, varázslóbájló szokásainkra utal, miként azt Bornemissza Péternél is olvashatjuk. A *hetvenhét féle veres csúzt* így parancsolták vissza a *fekete föld színéről*:

„Tűk se mehettek, úgymond, ez fekete föld színére, ez én-adottam testbe, teremtettem lélekbe, tűk is siessetek, az tenger szigetibe...”

Azt meghallák, elsietének, menének tenger szigetiben.”

A tiszta szomorúságot éneklő *Mióta elmentél* című vers utolsó előtti versszaka mellé ezt jegyeztem fel: balladai, kozmikus nagyságú kép.

Ó, azt hittem már, lány völgyben vagyok,
két melled óv meg észak s dél felől,
a hajnal nyílik hajam fürtjiből
s a talpamon az alkonyat ragyog!...”

A négy égtáj, a felkelő és lenyugvó nap, valóban hatalmas ívű képet rajzol fel! Így valamelyik balladánk rokonának, hasonmásának gondoltam. Egyre csak lapoztam, egyre csak kerestem a balladák között, de csak hasonló — hasonló erejű — képekre leltem a Kálnoki Zsófia, Barcsai, Szép fehér pakulár, Márton Szép Ilona—Júlia szép leány balladákban, s a regösénekekben is ott a felkelő fényes nap és az árdeli szép hold. Végül mégis sikeres volt keresgélésem. Szinte pontos mását kaptam A szállás-kereső Jézus csurgói változata utolsó versszakában:

„A fejénél fölkel Ragyogó napsugár,
A lábánál fölkel, Gyönyörű holdvilág.”

(Együd Árpád gyűjt.)

(A dallama két balladánkkal, a *Virágok vetélkedésével* és a *Rákóczi kis úrfival* rokon!)

5.

A *Szegényember balladájával* sokáig, szinte mostanáig bajban voltam. Pontosabban sokáig nem tudtam mit kezdeni a verscímmel, a *ballada* kifejezéssel és a formával. Folyton népballadára gondoltam, de nem hallottam ki egyiket sem mögüle: egyikre sem hasonlított. Ezért is véltem úgy, hogy nem ballada! Pontosabban: nem úgy ballada, miként azt Greguss Ágost meghatározta: dalban elbeszélte tragédia. Olyan ballada, mint Ady, Babits, Juhász Gyula, Sinka, Nagy László, Csoóri Sándor balladás — vagy „Ballada...” című — versei. Műballada tehát. Egy kicsit Arany János-i értelemben — a bűn és bűnhődés drámája, ahogy azt Németh Andor fejtegeti —, de talán ez a József Attila-i műballada típusa a többi szegényember-versével együtt!

Olvasva e verseket, azok önrímei azonnal mindenkinek feltűnnek! Honnan vette ötletét, típusát, mintáját?! Népdalaink, népballadáink ismétlődő soraiból? Talán máshol is lehetne keresnünk, kutatnunk. Itt alaposabb filológiai utánajárásra volna szükség annak bizonyítására, hogy ismerte-e biztosan Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény I—IV. kötetét?! (Megjelent Bp., 1892—1921) Főként a III. és IV., a medvénekeket és az életképeket tartalmazó két kötetet? Mert szinte bizonyos — ezt a ráérzés mondatja csupán! —, hogy igen! Talán az 1920-as évek elején olvashatta, mert ezek hatása ott rejtőzködik a szegényember-versekben!

„A vogul népköltészetnek is a gondolatritmusból folyik úgy szólván az egész ornamentikája.” E gazdagságnak valóságos tárházát adják Munkácsi e gyűjteményes kötetei. Mutatóban idézünk néhányat, s néhány sort József Attilától is annak érzékeltetésére, hogy mily közeli rokonság van a két szerkezet, szerkesztésmód, gondolatritmus között:

„Szegényember sose kér kalácsot.
Szegényember sose kap kalácsot.”

— — — — —

„Szegényember sója is ízetlen,
Szegényember kedve is ízetlen.”

— — — — —

„Tokhal hátacsckájához hasonló sok hegyecs-
kémhez jutottam.

Tokhal hátacsckájához hasonló sok bércecs-
kémhez jutottam.”

— — — — —

„Mindenféle élő lábasállat himzését,
mindenféle élő szárnyas állat himzését.”

„Szegényember sír-ri a börtönben.
Szegényember nevet a börtönben.”

— — — — —
„ezen asztal alakú három bércecskémét,
ezen szék magasságú három bércecskémét.
Ha hófehér orrú három rénökröm befogom,
Ha hófajd nyakú három rénökröm befogom.”

De térjünk vissza a *Szegényember balladájához*, ami mögött ott lehetett a székel-
népballadá ismerete — Bartók publikációit ismerte! —, talán ott a vogul népköl-
tészetből szerzett friss élmény is, és az az érzékenység, ahogy átérezte önmagán,
átszivárogtatta testén. Így a gerince, csontja ballada, a teste ősi ritmusú dal, a ruhája
— úgy tűnik — *gyermekjátékdal!*

Bizonyára meglepő ez a következtetés, de egy gyermekjátékdal szövegét, szerep-
lőit, párbeszédét és formáját érzem mögötte. A fent már említett *Kis kacsán* kívül
van több olyan, más népektől származó gyermekdalunk, amelyek itt meghonosodtak
és megmagyarosodtak, átalakultak. Így nem érezzük már idegennek. Ilyenek — a fent
már említett — „*János úr készül németi Bécsbe...*”, az „*Eg a gyertya...*”, a „*Kis
kece lányom...*” és ilyen az „*Es kommen zwei Herren aus Ninive*” kezdetű német
gyermekjátékból megmagyarosodott „*Egy ember gyűtt Párizsból*” kezdetű játékdal-
unk, amelyet Vas István is kötetének — és versének — címéül használt: Mit akar
ez az egy ember?

„Mit akar itt ez az egy ember?
Ninivel, Ninivel, király, király biztos!
Legszebb lányod akarom, Ninivel... stb.
Legszebb lányom nem adom, Ninivel... stb.
Katonaságot hozatok, Ninivel... stb.
Katonaságtól nem félek, Ninivel... stb.
Betöröm az ablakot, Ninivel... stb.
Legszebb lányom od'adom, Ninivel... stb.

(Mátraverebély, Gyűjt. Borsai Ilonka)

Ez volt az a gyermekjáték — és a többi változata is —, amely mellett ott a bejegy-
zés: vö. J. A. A *Szegényember balladájára* gondoltam akkor: hasonló a felépítése, a
szereplők, a párbeszéd, a gyermekjáték visszatérő ríme, önrímei. A szembeállítás is
megegyezik: ott király és a szegényember, itt a királybiztos és a nép. De amíg a
„nép” engedékeny, bár nem a katonaságtól, de az ablakbetöréstől ijed meg, s adja a
lányt, a versben nincs engedmény: az tragédiába torkollik! Úgy tűnik, a gyermek-
játék vegyül itt József Attila saját életsorsával, gondoljaival. A vers írásának évében
— 1924-ben — fogták perbe:

„Immár utána vagyok a tárgyalásnak is — írja Galamb Ödönnek 1924. június
17-én —: 8 hónap fogház és 200 000,— K pénzbüntetés. 1924. Istenkáromlás. Versben.
19 évvel. Hiszen még a tizenkilencet is ellopták tőlem! Vétettem én evvel nekik?
Különben a törvény: törvény...”

De előtte már fél évvel — mikor beidéztek a rendőrségre — gondolt egyévi fog-
házra. (S arra is, hogy ott majd megtanul németül!)

Nem lehetetlen elképzelnünk, hogy megalázott fiatal életének érzete kívánczolt
e versbe, amihez „képletet”, szerkezetet e gyermekjátéktól örökölt.

6.

De a gyermekjátékdalok tovább is vezetnek. Egyik korai zsengeje József Etelká-
hoz, 1922. február 13-án íródott levele végén áll:

„Hull a levél a fáról
Elmegyek én e tájról,

Elmegyek én messzire,
El a világ végire.

Nékem nincs még szeretőm, ... stb."

E vers indíttatása a „Hull a szilva a fáról” kezdetű népdalunk, amelyik édesanyja kedves éneke volt, és sokat énekelte azt gyermekeinek, de a folytatásban újra gyermekjátékdalra lehetünk:

„Nem megyünk mi messzire, csak a világ végire,
Ott sem leszünk sokáig, Csak tizenkét óráig...

vagy:

Ott sem leszünk sokáig, Haj liliomszál!
Ha még egyszer megzöldellik, hetet virágozik,
Haj liliomszál!

Párhuzamként ide kívánczok — a verssel szótagszámban is megegyező — másik, Alföldről való népdalunk első versszaka:

„Esik eső, fúj a szél,
Hull a fáról a levél.
Káromkodik a bojtár,
(Csuhajja), hogy a nyája széjjel jár.”

Dallamára (közli: Járdányi: Magyar népdaltípusok I. 165.) József Attila verse énekelhető!

Mi az, ami feltűnt? Újra az énekelhetőség, és újra csak egy gyermekjáték szövege sejlik fel a háttérben. A játékbeli *hetet virágzó liliom*, népköltészetünk *hetes* száma, pedig *A hetedikre* irányította figyelmünket.

7.

A számok a népköltészetben — balladában, mesében, népdalokban — ritkán valós számok! Majdnem mindig jelképesek! Mit mutat a 7-es szám? Ugyancsak valamilyen jelképet! Nézzük meg először, hogy milyen példákat is tudunk a hetes számra? A Bibliában a 7-nek és a 7×7-nek különös jelentősége van: 7 күrtös 7 napon át került meg Jerikót; Salamon templomát 7 évig építették; 7 erény és 7 főbűn van; 7 szűk esztendő.

A magyar népmesékben, babonákban se szeri, se száma a hétnek: 7 éjjel és 7 nappal megy a kisebb gyerek az égig érő fára; megy hetedhét országra. Az Árgyélus királyfiban is a 7. hattyú a szépséges tündérlány; a lakodalom hét országra szóló. A szép dolgoknak hét vármegyében nincs párjuk, vagy hét vásáron nem találni párját, mert hét nyelven beszél, ezért hetedhét határon túlra is eljutott a híre. Egyik balladánkban — a Barcsaiban — ezt olvashatjuk: „Hét asztal vendégnek vígan gyertyát tartasz!”

Az átkozódásban a 7 rétű görcs és a 77 rétű istennyila a leghatásosabb. Aki igen csintalan, rossz, abba 7 ördög búj! A 7. gyerek a magyar néphit szerint természetfeletti erővel rendelkezik. Ismerünk hétpecsétes titkot, hétfejű sárkányt, hét törpét, hét hollót, hétmérföldes csizmát... A csuvas népköltészet és hitvilág leggyakoribb száma a 7, pontosabban a 77. Ráoivasó, gyógyító, bűbájoló mondókáik, igéik tele vannak ezzel a babonás számmal!

A *hét magyar törzs* is csak jelképes, és nem valós szám volt — írta figyelmeztetésül *László Gyula*, és ez máris messi múltba vezet vissza bennünket, miként a *hét napjainak* emlegetése. És itt már fel is tűnik a hetes magyarázatának a nyoma. Mert a hét, mint időegység hat nappól áll, a hetedik különleges nap: ma ünnep, régen dologtöltő nap volt, még régebben, valahai őseinknél, a rontásnapok közé számított. Ilyen volt a holdfogyta és a holdtölte közötti üres nap, tehát a hónap első

napja, és rossz — fekete színnel jelölt — nap volt ezen kívül minden hetedik nap. Tehát a hetes számhoz fűződő babonás hiedelem alapja az ősi holdkultuszra vezethető vissza, a holdév, a hónap és hét, mint időegység megszületéséig. Úgy tűnik, hogy ennek a hetes számnak a babonás hitét sugallja *A hetedik* című verse is. (Talán köze van a hetedik, természetfeletti erővel rendelkező gyermek körüli babonás hithez is?!)

De József Attila itt bonyolult allegóriát is teremt: a hetet, mint időegységet — hisz sorai olvasása közben akár a napok neveit is zsolozsmázhatnánk! —, egy nagyobb, a legnagyobb egységbe, az Élet keretébe foglalta: a Születés és a Halál allegóriái között ott a Szerelem, a Gyűlölet és a Költészet. De ezen allegóriákat úgy teremti meg, hogy a hat hétköznap érzete által jellemzett hat személyt egy ünnepnapra — babonás erejű! — Énnel hétre kerekíti. Így e személyek mögött napok állnak, azok mögött pedig ott a gyors Idő! Refrénje így válik figyelmeztetéssé: *A hetedik Te magad légy!*

S mindez a trubadúrköltészet versformájában íródott: talán Villon mestertől tanult táncos-játékos, rimes-refrénes *kettős ballada* formában. Ismét a komoly, halálosan komoly mondandó játékos, lebegő formában.

„JÁTSZANI IS ENGEDD...”

A jegyzetek átnézése után két dolog tűnt elő: az énekelhetőség s az, hogy ismernie kellett a gyermekjátékokat. Ismerte, mert játszott. Ismerhette? Játszhatta? Hol tanulta: Pesten, Öcsödön, Kiszomborban?!

Érdemes idézni *Waldapfel József: József Attila Kiszomborban* című írásából Kiss Ferenc visszaemlékezését, aki „kilencéves gyerek volt, mikor együtt járt a határt néjje tizenhét éves tanítójával. Az ő számára felejthetetlen élmény volt az élénk, rendszerint túláradóan derűs, csizmában járó, mindegyre verseket pattogtató, néha énekelgető nagyfiú...”

„Abból, amit Attila énekelgetett, egy népdalátköltés és egy inkább operett- vagy kabarésanzonnak tűnő, de a József testvérek Jolántól megörökített játékaira is emlékeztető nóta maradt meg mindmáig emlékezetében. Az előbbi:

*Megérett a meggy,
Termett rajta egy,
Termett rajta finom fajta,
De mindössze egy.*

(Vö. *Fát vágok, fát,
Fái magyrót,
Régi rakottját,
Aki velem vess,
Én is avval vess.
Fogadjunk egy kupa borba:
Huszonkettő lesz.*

Kiszámoló)

Az utóbbi ilyenformán hangzott:

*Szembekötösdí nem kell már,
Nem kell az ócska trombitám,
Én veletek már soha többé
Katonásdít nem játszom.*

Hanem más játék kellene...”

A másik, az énekelhetőség, még jelentősebb talán.

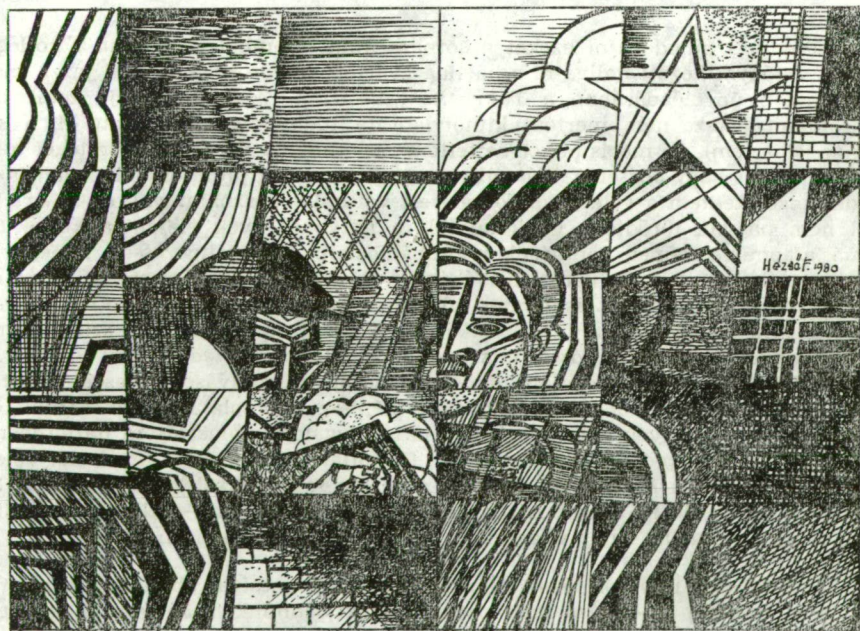
Úgy tűnik, hogy úgy élt a népdallal, mint kevesen. Nem a szövegükből — abból

is sokszor —, de *dallamukból* „csinált” költeményt! Így visszahajtotta költészetünk zöld ágát 500 évre, Balassi kora elé, amikor a vers ritmusa még nem szabadult fel a zene ritmusától és ütemétől. Azt tette költő módján — ezért fordítva —, mint Bartók, amikor meghagyta a népdalszövegeket, és népdal fogantatású saját zenét komponált melléjük, és ezt dolgozta fel kórusra. József Attila elhagyta — vagy csak részben — a szövegeket, de nem a dalt! Az benne zúgott, zenélt és annak ritmusára, ütemére írta aztán versei egy részét.

Végezetül ismét Szabolcsi Bencét idézzük, aki azt írta József Attila dalszerű formáiról, hogy így „lebegteti, hintáztatja azt, ami szinte kifejezhetetlenül súlyos, elhitheti velünk, hogy legbonyolultabb gondolataink és eszmetársításaink is elénekelhetők.”

IRODALOM

Szabolcsi Bence: *Vers és dallam*, Akad. Kiadó, Bp. 1959. — Szabolcsi Miklós: *Érik a fény*, Akad. Kiadó, Bp. 1977. — Kodály Zoltán: *A magyar népzene*, Zeneműkiadó, Bp. 1969. — József Attila vál. levelezése, Akad. Kiadó, Bp. 1976. — Magyar népi gyermekjátékok, Tankönyvkiadó, Bp. 1975. — Járdányi Pál: *Magyar népdaltípusok I.* Akad. Kiadó, 1961. — 88 Tolna megyei népdal, Szekszárd, 1974. — Magyar népdalok, Franklin, Bp. 1906. — Ortutay—Katona: *Magyar népdalok I.* Szépirod. Kiadó, 1970. — Jagamas—Faragó: *Romániai magyar népdalok*, Kriterion, 1974. — Waldapfel József: *Irodalmi tanulmányok*, Szépirod. Kiadó, 1957. — Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*, Gondolat, 1975. — Vilkuna, Kustaa: *A hét napjai*. (A vízimadarak népe, Európa Kiadó, 1975. — Bartók—Kodály: *Erdélyi magyarság. Népdalok*. (1923). — Gunda Béla: *József Attila és a néprajz*, Ethn. 1957. — Horváth Béla: *József Attila folklórszemléletéhez* (Bölcsészdoktori értekezés, Szeged, 1979). — Katona Lajos: *Vogul népköltés*, Ethn. 1897. — Együd Árpád: *Somogyi népköltészet*, 1975. Kaposvár.

HEZSÓ FERENC ILLUSZTRÁCIÓJA JÓZSEF ATTILA „MUNKÁSOK” CÍMŰ VERSÉHEZ

„Szemlélni a világokat”

H. B.: József Attila verseivel általános iskolásként találkoztam először, 1950 körül, de hogy tanórán vagy ünnepélyen, arra nem emlékszem. A versekre se — csak valami jellegre, feladat- és követelményegyegy, valami olyasfélére, hogy József Attila a munkások költője volt és a tőkés rend ellen harcolt, vagyis értem is, és ezért nekem hálásnak kell lennem. Ez a személyemre címzett intelem nem hatott meglepően, nevelőink akkoriban minden elvontságot így érzékeltettek velünk, minden kínálgató alkalmat megragadtak, hogy belénk oltás a hűség és hála érzetét. Törekvésük nem is volt eredménytelen. Erről többek között akkor is meggyőződhettem, amikor másodszer találkoztam József Attila-verssel; az Úteg utcai technikum falán szép kék betűkkel ott állt a jelmondattá csonkított idézet: „Dolgozni csak pontosan, szépen, ahogy a csillag megy az égen, úgy érdemes.” A nyári üzemgyakorlaton aztán az egyik szerelő előadásában — no meg a mindennapi termelő munkában is — így módosult a szöveg: „ahogy a csiga megy a réten”. Kissé megbotránkoztam ezen a lelkemben, mert a gyerekkorban kapott oltás hatása még tartott, de emlékeimet hamar elnyomta az általános vigyorgás. S mégis ekkoriban, harmadjára találkoztam bensőségebben is József Attila versével, méghozzá egy ugyancsak gyakran emlegetett idézet zeneiségének, magával ragadó lendületének fölfedezésével, amely a szavak értelmétől függetlenül beszélt az én feszítettségemről, az én világhódító kamaszvágódásomról is:

*Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt
majd felszállsz!...*

Te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra, Elvtárs!

Olyan érzés volt mondogatni ezeket a sorokat, mint szombat esténként a kollégium emeletes vaságyai között hallgatni a házilag gyártott rádión az amerikai jazzt, mondjuk Ellington úr előadásában a *Take the „A” train* csodálatos erejű tombolását. A hasonlatot persze nem mertem kimondani (a tudatomig sem jutott el, a szám címét se ismertem), de mégis akkor sejtettem meg, hogy a vers jelentésrétegei a végtelenben futnak s hogy József Attilát olvasva magam is oda juthatok. Olvastam is verseit, de megelégedtem a véletlenül fölfedezett varázslat használatával, és az értelmezéssel nem nagyon törődtem. Csak később, a hatvanas évek elején, a költői (írói) szakma alapműveleteinek tanulásakor próbálkoztam az értelmezéssel, az egyetemi vizsgák szorítására és a Belvárosi Kávéházban tanyázó baráti társaság körében elletett vagy ajándékba kapott ismeretek alapján. Csoóri Sándor fedeztette föl velem egy elejtett megjegyzésével a *Téli éjszakát*; és a kihagyásos technikát, szürrealizmust magyarázó-gyakorló Tornai József is szívesen példálózott a *Medáliákkal* vagy a *Klárissokkal*. Egyetemi szakdolgozatom témaválasztását is befolyásolták ezek a hatások — bár a szürrealizmus (avantgardizmus) és népiség kapcsolata József Attila költészetében ekkor már egyéb összefüggések miatt is izgatott; választásom hátterében ott kavarogtak (és keveredtek) az esztétikai, filozófiai és politikai kérdések, vélemények, a modernizmus körül dúló viták — s persze saját verselési gondjaim is. Zűrzavaros korszak volt és József Attila segítségével próbáltam — illetve próbáltunk szilárd talajra vergődni, saját világunkat, ízlésünket kialakítani: L. J. meg én.

L. J.: Szép őszi nap volt, kora délután indultunk kocsival abba a dunántúli városba, ahol estefelé író-olvasó találkozóra vártak bennünket. Jó volt, hogy együtt mentünk, s hogy együtt készültünk arra, mit mondunk majd, mit olvasunk fel, bár tucatszor is elisméltük: semmi értelme a készülődésnek, a feltételezésnek, mert fo-

galmunk sincs, kik lesznek ott, hányan és mire kíváncsiak. A nap melegen süttött a szélvédő üvegen keresztül, hunyorogtunk és el-elkapva egymás pillantását, össze-nevettünk — jó sok mókát játszottunk már együtt, ha valamiben, hát cinkosságban verhetetlenek vagyunk, s még a kecsgetető, igencsak halvány játéklehetőségnek is örülni tudunk.

Annyi mindenre számítottam, annyi ötletet dédelgettem magamban, de a József Attilára utaló kérdések váratlanul értek. Ugye, József Attila a legkedvesebb költőnk? — kezdődött a hosszú mondat, amelyből szinte csak a „leg”-ekre, a szuperlatívuszok egész halmazára emlékszem, s a csattanószerű befejezésre: Ugye, József Attila a példaképünk?

Zavartan hebegtem, hogy nem példaképem, más sem az, hogy József Attila miért nem is lehet „példakép”. S hogy a legkedvesebb költőm? Sok „kedves” van, mondtam, és Kocsis Zoltánt emlegettem, aki egy televíziós beszélgetésben hasonló ízléscírtató kérdésre valami olyasmit felelt, hogy már *mindenféle* zenét szeret. A lelkes és csupa pozitív választ sugalló kérdőmondat után, úgy éreztem, elkedvetlenülően hatottak nyakatekert tagadásaim. Sietősen elmeséltem hát, hogy első elemista koromban „fedeztem fel” magamnak először József Attilát. Akkor egy régi Cserépfalvi-kiadást végigolvasva, a nekem tetsző verseket ceruzával bekarikáztam és odaírtam: ESZT, ami azt jelentette: ezeket a verseket megtanulom, betéve tudom majd. Beszéltünk — most már egymás szavába vágva — a hatvanas évekbeli *eszmélkedésünkről*, aztán újból csak én, s bizonyára kevesebb nosztalgiával, a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirat-tárában végzett ténykedésemről: József Attila-kéziratokat és -dokumentumokat karto-tékoztam, és sajnos, nem éreztem közben semmi áhítatot. Nézetem, kezemben tartot-tam a megsárgult lapokat, láttam az ő apró, szép betűit, egyenletes sorait, aztán az írásban is szívszorítóan megmutatkozó felborult rendet, riadt kuszaságot. Ismeretet tárgyi tudást persze így is szerezhet az ember, de én mindig is szívesebben *csináltam* valamit: amikor megszabadulva a kéziratári munkától, rövid ideig irodalmi klubot vezethettem a múzeumban fiataloknak, vagy amikor József Attila-művekből, -levelek-ből *Medvetánc* címmel színpadi játékot szerkesztettem (Dániel Ferenc rendezésében, Fenyő Ervin, Vallai Péter és Dévai Nagy Kamilla közreműködésével országsszerte többször bemutatták), nemcsak a saját bőrömben éreztem jobban magam, hanem ahhoz az „áhíthatoz” is közelebb kerültem, amit a dokumentumok hivatali kezelése inkább elfedett.

Mindezt megpróbáltam egy szuszra elmondani, régi történetekkel hozakodtam elő, hogy érthetőbb legyen: a hatvanas éveket, a hetvenes évek elejét ebben sem lehet, nem is akarom visszavarázsolni. Az a varázslat és bűvölet elmúlt — de ami most van, ez a József Attila-kötődés-értelmezés nem hiszem, hogy szűkösebb lenne, s bizonyára magában őrzi a korábbi, lelkesültebb értelmezéseket is.

H. B.: Néhány barátunk „József Attila-házaspárnak” nevezett bennünket a hatvanas évek második felében, és lelkesedés dolgában akkoriban valóban nem álltunk rosszul; amit kialakítottunk, megcéloltunk magunknak az életben és az irodalomban, az valamiképpen kapcsolódott József Attila-tanulmányainkhoz, verseinek szelleméhez. Kísérőnek, biztató társnak tekintettük könyvét, szabadságra vezérlő forgatókönyvnek, amelyben erkölcs, esztétika és politika bonyodalmai, a szociális és a szubjektív szféra ellenpontjai olyan gazdagságban és tisztaságban ragyognak, hogy sokszor áttétel nélkül is magáénak, hétköznapi dolgaira is érvényesnek érezheti az ember. Fantasztikus erejű és távolságú kettősségek hálózatának érzékeltük művét, valami roppant, gömb-szerű alakzatnak, a dialektikus logika anyagszerű, eleven működésének — esztétikailag: az avantgardizmus klasszicizálásának. Legfontosabb fogalma számunkra akkor és azóta is, a megvilágosodás volt, az a folyamat, az a keccses mozgás, amelynek nyomán fény derül valami sötétben levőre, a szív és az elme, az érzelem és az értelem fénye, amit József Attila szép szóval így jelölt: *eszmélet*. Igen, a játékos-felelős, és nem az előre elhatározott, célszerűen irányított cselekvést kerestük — a spontán érdeklődés és érzékenység eszméje vezetett. Gramscit idéztük rajongva: „Azoknak a társulások-

nak a száma, amelyekben az egyes ember részt vehet, sokkal nagyobb, mintsem hínénk." Mi is azt gondoltuk, hogy nagyobb. Pontosabban: reméltük. Romantikusan? A józan értelem alapján. Tehát naivan? Meddő kérdések. Tény viszont, hogy a „József Attila-házaspár” 1965–67-ben írott, 1970-ben megjelent könyvének ezért adta az *Eszmélet* címet, amelyet aztán *A szellem és a szerelemre* változtatott, hogy az *Eszmélet* az 1968-ban alakult társulás, műhely orgánumának címe lehessen. Nem nosztalgikus metaforának számom, ha azt mondom, hogy ez a társulás is József Attila-értelmezés volt, méghozzá egyedülálló, sok írott és megírált értelmezésnél alaposabb, eredményesebb. S bár nélkülözte a célszerűséget és a működés közbeni formálódásban bízott, irányai azért voltak — még jelmondatai is. 1969 tavaszán és őszén a társulás egy-egy irodalmi estje József Attila-idézetet választott a meghívóra mottónak. Sajnos, a torzulás itt sem maradt el, bár más oldalról mutatkozott be, mint az Üteg utcai technikumban. Az egyik mottót az *Ars poeticából* választottuk, a másikat az *Eszméletből*. Az egyik: „Én túllépek e mai kocsmán, / az értelemig és tovább!” A másik: „Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág”. Megdöbbenve tapasztaltuk, hogy a paranoid képzelet az első idézet második sorát semmisnek tekintti, a második idézetet viszont a két sor után következő harmadik sorral helyettesíti („ami van, széthull darabokra”), s így a kettőt azonosítja — igaz, ennek már kevés köze volt az irodalomhoz. Mégsem mondhatom, hogy az ezután következő József Attila-tanulmányunk a *Nyomolvasás* kötetünkben ennek az irodalmiatlan értelmezésnek az árnyékában született, bár az árnyék szerepet játszott benne. A tanulmány címe: „*Hiába voltam jó, hiába voltam rossz*”.

L. J.: Újabb József Attila-elemzésre, „találkozásra” adott lehetőséget a szak-középiskolásoknak készülő irodalomkönyv. Ketten írtuk a másodikos, és idén a negyedikos tankönyvet is; persze megosztottuk, szinte kisorsoltuk, melyik fejezetet ki „érdemli”. Nézegettem aztán az Országos Pedagógiai Intézet kiadványát, a tantervben előírt versek sorát, a meglehetősen önkényesen összeállított rendet: *A város pere-mén, A Dunánál, Óda* — s utána: *Flórának*. Megrebbenem próbáltam elképzelni, mit is írhatok középiskolásoknak erről az evilágiságon túli „úri szemlé”-ről. Lehetetlen, lehetetlen — mondogattam magamat gyözködve, de mire beigazolódott sejtésem, hogy a cím tévesen, az ötrészes, sokat idézett-elemzett *Flóra* helyett került a jegyzékbe, addigra azt is tudtam, hogy első ösztönös tiltakozásom, védekezésem mögött számomra is új, különös vonzódás lapul. A *Flórának* vers mostanában legtöbbet mormolgatott kedvenceim közé tartozik.

*Most azon muszáj elmerengnem:
hogy ha te nem szeretnél engem,
kiolthatnám drága szemem,
lehunyhatnám fáradt szemem.*

*Mert jó meghalni. Tán örülnék,
ha nem szeretnél így. Kiülnék
a fehérhabú zöld egek,
fecsegő csillagfellegek*

*mellé a nyugalom partjára,
a nem üres úr egy martjára,
szemlélni a világokat,
mint bokron a virágokat.*

*Hajósinas koromban, nyáron,
a zörgő, vontató Tatáron,
egy szép napon munkátlanul,
mint aki örömet tanul,*

*bámultam a Dunát, megáradt,
libegtetett leveles ágat,
úgy kanyarított sok fodort,
deszkát harapdált és sodort*

*olyan sok szép villogó dinnyét
a sárga ár, hogy el se hinnéd
és én se hinném el talán,
ha nem tenéked mondanám.*

*Piros almák is ringatóztak,
zöld paprikák bicegve úsztak,
most ez, majd az lett volna jó.
S állt és bölintott a hajó.*

*Ilyen lenne az úri szemle.
Milyen szép! — bölintva mindenre,
meglátnám, milyen kéken ég
az ég, mely hozzád illenék.*

Mert a mindenség ráadás csak,
az élet mint az áradás csap
a halál partszegélyein
túl, örök, szívek mélyein

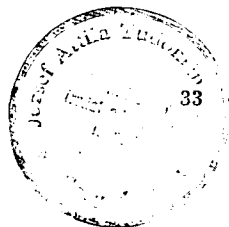
túl, túl a hallgató határon,
akár a Duna akkor nyáron...
Mert szeretsz s nyugton alhatom,
neked én be is vallhatom

az elmúlástól tetten érten,
hogy önmagamba én se fértem,
a lelkem azért közvagyon
s azért szeretlek ily nagyon.

1928-ban, mikor Vágó Márta szabadkozva-magyarázva írja Londonból, hogy „...ha nem volna itt ez a világ, ez a reális világ, hanem valahol egy metafizikai síkon élnénk, magamban adhattam is volna Neked egy önzetlen és szép és csak szeretetből és boldogságban dúskáló fehér habokból álló világot...” — József Attila ezt válaszolja: „tévedésben vagy, mert igenis metafizikai síkon is élünk. Különbözik nem is élnénk.” A fájdalmas iróniával emlegetett fehér habok és boldogságban dúskálás József Attila verseiben igazi, romlatlan szépségként jelenik meg — a *Flórának* látomásában is. A versben a lét és a nemlét tájai szinte egyneműek, össze-hasonlíthatóvá válnak. A halál után „szemlélhető” világok *olyanok, mint* a valóságos dolgok, s megfordítva: a piros almák, a zöld paprikák, a sárga ár, a villogó dinnyék *olyanok, mint* az úri szemlén látható szépségek. A reszkető-lebbedő áttetszőség, a szorongó könnyűség érzetét talán éppen a halált és nemlétet is érzékelhetővé varázsló szemlélet teremti. Az élet dolgai pedig távoliak, kívülről szemlélhetőek, éteriek. A megáradt Dunának, s mindannak, amit valóságosan sodor, az *aurája* érződik, ugyanakkor valóságos a nem üres űr egy martja is. A „metafizikai síkon is élünk” József Attila számára mindig is azt jelentette, hogy az embernek tudomása, *érzetei* vannak léte különböző síkjairól. A *Reménytelenül* harmadik versszakában („A semmi ágán ül szívem...”) is a világokat összefogó úrról van szó, s noha „semmiről” ír József Attila, azzal, hogy képet alkot róla, megszünteti az ürességet: a semminek ága van, a szív mint kis madár reszket rajta; a *semmi* a költészetben érzékelhető *valami*. A Duna-kép egyetlen filozófiai, szemléleti metaforává sűrűsödik a *Flórának* 9. szakaszában: „...a mindenség ráadás csak, / az élet mint az áradás csap / a halál partszegélyein / túl”. Ez a létszemlélet az *Eszméletben* az ember magatartásának, erkölcsének egyik alapját is meghatározza: „Az meglett ember...” — írja a X. részben — „ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor — ezért őrzi meg...”

A külső világ, a közvetlen környezettől a csillagokig József Attila verseiben nemcsak tárgyyszerűen létező valóság, hanem olyan közeg, amely nyomasztóan rátelepszik, vagy olyan táj, tér-idő együttes, amellyel — személyiségét végtelenné tágítva — azonosul, eggyé válik. A *Dunánál*-ban például így: „Mintha szívből folyt volna tova, / zavaros, bölcs, és nagy volt a Duna”). Az *Alkalmi versben* pedig ezt írja:

Fák közt,
virág közt
ülök egy padon.
Kotyogok mint elhagyott csolnak,
sok lány levegő locsolgat —
a szabadság nagy csendjét hallgatom.
S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódok
a külső világban —
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.

Az idegenség megszüntetésének kínzó vágya és a mindenségben való feloldódás élménye gyakran együtt van jelen. Az *én* határainak ezt a bizonytalan megítélését, a személyiség integritásának fellazulását magyarázza József Attila betegsége, a skizofrénia is (ha ugyan van ilyen). Bizonyos, hogy a versekben a betegség is megmutatkozik, de az is bizonyos, hogy versei nem betegek. Egészség és betegség egymást átfedő területeit — különösen művészetről szólva — különben is lehetetlen erőszakosan, élesen megkülönböztetni. A József Attila-értelmezésekben pedig rossz hagyományként kísért egy hamis egészségeszményt szolgáló, tisztára mosó törekvés, amelyről a legújabb szociálpszichológiai elemzések is szólnak.

József Attila verseiben *tapasztalatokat* írt le az emberi élet olyan vidékeiről, ahol őelőtte senki sem járt. Olyan létezésparadoxonokat nagyított ki, amelyekkel a „normális”, „egészséges” ember együtt tud élni, amelyeket — hogy megmaradjon — mintegy zárójelbe tesz. Persze minden érzékeny ember életében adódnak olyan szakaszok, helyzetek, mikor ezek a feloldhatatlan ellentmondások kínzóan jelentkeznek, csak-hogy József Attila utolsó esztendeiben mindezt *erkölcsi teherként* szenvedte. Nemcsak tudatosította, óriásivá növesztette a paradoxonokat, hanem a „jó” választás elmarádása, lehetetlensége miatt szüntelenül bűnösnek is érezte magát.

A *Flórának* azok közé az 1937-es versek közé tartozik, amelyekben már az önmagában vereséget szenvedett ember szól. „Mert jó meghalni” — hangzik a csöndes, de határozott kijelentés; a „túlvilág” képe azonban mindenféle *miszticizmustól mentes*. József Attila soha sem misztikus, az értelem túl sem az. A „metafizikai síkon is élünk” felismerése nála nem olcsósul el és nem jelenti azt, hogy ahol a racionalizmus elégtelennek bizonyul, ott mechanikusan átvált az irracionális ködökbe. Az érthető és a csak érzékelhető, a racionális tudás és az irracionális tapasztalat nem egymás mellett és egymás után, hanem együtt léteznek — versei látványosan bizonyítják, hogy a költészet mindig konkrét és irracionális.

A XX. század sok új vagy felújított ideológiai irányzata magáénak nevezte már József Attila költészetét. Verseiből valóban nem nehéz kiválogatni azokat a sorokat, képeket, törvénymegfogalmazásokat, amelyek egy-egy vallás, filozófiai iskola vagy „izmus” tételeit visszhangozzák. Az egész azonban — úgy érzem — nem szorítható be egyetlen rendszerbe sem. És költészete nemcsak annyira eretnek, ahogyan minden művészet az (hisz minden műben egyénien, tehát *másként* értelmeződik a világ), hanem tudatos-kényszerű törekvésében, sodrásának iránya szerint is. Az eretnkség lázadó szellemét verseiben az értelem anygala vezérli. Dialektikája és lírai logikája a *belső részvétel* és a *külső szemlélet* együttes működéséből adódik. A „szemlélni a világokat” nála nem a passzivitás jelmondata (a világgal való azonosulás értelmében ez eleve önszemlélet is), hanem a *szellemi függetlenség* pozíciója. Nem térni ki semmiféle kaland elől, megfontolni minden ajánlatot, de *nem kötődni soha semmiféle dogmához, amely zárt és végleges magyarázatot ad.*

H. B.: A *Flórának* különös mű — egy-egy jellegzetes részletével is megidézi, mintegy mozgásba hozza József Attila verseinek egész rendszerét. Voltaképpen bárhonnán közelítünk, ugyanoda jutunk, ami persze más versnél (költőnél) sincs másképpen, de itt több olyan részlet, motívum is kínálkozik, amely nyomban a „világok” közepébe visz. Képletesen szólva: ha az ember felül a „zörgő, vontató Tatárra”, amely az élő, sőt a tűnődő-elmesélő beszéd ritmusára zakatol, és hosszú mondataival, lágyan pergő, kissé monoton zengésű, három-négy szótagra terjedő páros rímeivel ellenállhatatlanul halad előre — szóval, ha az ember elolvassa a verset, szinte bárhol kiköthet és nekivághat a felderítésnek: ráhagyatkozva a szíve és esze működtetésével termelődő képzetekre. Kezdheti a végén akár, a „lelkem azért közvagyom” faggatásával, és máris a *szociális és szubjektív* sík találkozásáról szólhat, mely persze a költői énkiterjesztéshez is kapcsolódik. De elrugaszkozhat a „világokat-virágokat” rímpártól is, mely nekem nyomban a *Kertész leszek* két zárósortát juttatja eszembe: „ha már elpusztul a világ, / legyen a sírjára virág”. De — egy lépéssel odább — megidézi a finoman ironikus *Kultúrát* is („A virág elfáradt már szagosodni.”), vagy akár a *Füst* című remekművet, amelyben a világ-*virág* párhuzam áttételes, nyelvileg és képileg bonyo-

lultabb formában jelenik meg, és csak annak a számára érzékelhető, akinek ez a képzetkör eleven valóság (élmény) — vagy aki végiggondolta-követte (s akkor persze az *Ómagyar Mária siralommal* kezdődően a magyar költészetben sok helyütt fölfedezhette a virág-világ párhuzamot) és fontosnak tartja József Attila verseiben ezt a réteget. A kettő gyakran találkozik. Koncz Zsuzsa énekesnő Bródy János zenéjével sikerszámot teremtett a *Kertész leszek* előadásával, amely szelíd kritikájával, az egyszerűség utáni érzelmes nosztalgiajával korszerű közérzetet fejez ki — megírása után ötven évvel. Igaz, hogy ez a kifejezés sem a versben, sem a dalban nem hatol mélyen a jelenségek mögé, és mégis lényeges: iránya miatt. Az elszabadult technikai civilizációban elidegenedő, háborúkat csináló emberrel áll szemben a virágpárti ember, aki metafizikai síkon is akar élni, és értékrendszerében a belső történések, a szívjótság és a lélekgyönyörűség fontos szerepet kapnak, sokszor (mert valami ellen vannak!) aránytalanul fontosabbat, mint a külsődleges, tárgyias dolgok. Mindez a popművészetnek, a beat- és hippideológiáknak lényeges eleme (a virág külső motívumként, jelképként, sőt emblémaként szerepel!), amely a múlt század nagy filozófiai és irodalmi alkotásai és az avantgardizmus művészeti mozgalmai után már *tömeges jelenség*, a környezetszennyeződés és a szabadidő-problémák révén pedig *mindennapi kérdés*, egyéni és társadalmi gond. A természettől elszakadó, a vallást elvető, társadalmi kapcsolataival küzdő embernek aztán csakugyan létszükséglete, hogy metafizikai síkon is éljen, hogy értékrendszerében a belső és a külső történések, tények harmonikus rendbe álljanak.

Mindez persze így meglehetősen leegyszerűsített, és csak azért írtam le, hogy megkíséreljem jelezni József Attila költészetének néhány vetületét, és utaljak a történelem jelentésmódosító szerepére. Az elmúlt ötven év nem változtatta meg a szövegeket, de megváltoztatta az olvasókat, akik ma másképpen és *másféle összefüggésekre, értékekre érzékenyek*.

A történelem jelentésmódosítására figyelve más értelmet, többletjelentést nyernek például József Attila expresszionista versei — de az expresszionizmus jóság-, tisztaság-, emberségeszményei is. Az *emberközpontú szemlélet* (és gyakorlat) értéke nő meg — mert veszélyeztetetté válik. Az új embert és közvetve új társadalmat kereső izmusok megváltástanai (a szürrealizmusé például) utópikus jellegükkel, a gyakorlati hatékonyság jelentéktelenségével együtt is jelentősek, mert dokumentálják a hiányt, az ember metafizikai szükségletét. Végző soron tehát az emberközpontú művészetéről van szó, amely, ha megváltani nem is képes az embert, de *életi szabadság-vágyát*; a fiatal József Attila ezt így fogalmazta meg egy levélben: „A művészet pedig nem egyéb, mint önmagunk keresése, amit megfelelőbben úgy is lehet mondani, hogy Emberkeresése az Emberben.”

Visszatérve a *Flórának* megközelítési lehetőségeihez: ha jól értem, a lét és a semmi hasonló összefüggéseit állítja a vers, mint az *Eszmélet* — vagy a „*Költőnk és Kora*”; elemezhető tényeiről és megfeythetetlen titkairól legutóbb Vas István írt. A semmi fogalmának taglalásakor idézi Kosztolányi — József Attila szavával — „szociális nihilizmusát”, amely a „*Költőnk és Kora*” dallamos-fogcsikorgató drámájától sem idegen. Ebben a képzet- és gondolatkörben kalandozva, az „*úri szemle*” költői változatait latolgatva Szabó Lőrinc Dsuang Dszi-versei jutnak eszembe, és Kosztolányi *Anyám* című négyesora:

*Ki a halált legyőzted hajdanán,
te életet adó, legtitkosabb nő,
a Semmi partján majd erős neveddel
köszöntöm a kemény halált, anyám.*

Ez a négy sor mellesleg megerősít abban a gyanúmban is, hogy Kosztolányi nihilizmusa bármilyen közel is állt a nirvánatanhoz, nem tette közönyössé a költőt a vággyal áldott és megvert emberi létezésre. A semmit idéző verseiben az indulatos keserűség és a tehetetlen lázadás vezet inkább, no meg az ötlet és a póz vonzásá-

nak elfogadása (prózában is megírta az *Ének semmiről* ötletét), melynek egyik változata az *Utolsó kiáltásban* csendül fel („Ha meghalok, a semmi leszek, mint annak előtte...”; „Légy jó anyám, örök sötétség”) és a látványos *Aki ma meghalt* című vers keretét is ez adja: „Aki ma meghalt / ... olyan régi énekem, / mint Nagy Sándor, vagy Xerxes katonái”. Az *Ének a semmiről* strófáiban én kamaszkorom óta a döbbenetesen keserű és dacos iróniát is hallok, amelyben a zengő rímek kissé repedten szólnak, és tüntetően ragaszkodnak a régi, áhítatosan részeg hangzatokhoz:

*Pajtás, daloldj hát, mondd utánam:
Mi volt a mi bajunk korábban,
hogy nem jártunk a föld porában?
Mi fájt szívednek és szívemnek
Caesar, Napoleon korában?*

Mindez a „*Költőnk és Kora*” dalában József Attila-módra szólal meg s gondolatilag a csendesen zakatoló, révülten kanyargó *Flórának* folyamában is jelen van. A vers meghatározó sorai bizonyára ezek:

*Mert a mindenség ráadás csak,
az élet mint az áradás csap
a halál partszegélyein
túl...*

Kosztolányinál ez így hangzik: „Annál, mi van, a semmi ősebb”. A különbség csak annyi (s ez persze nem csekély), hogy Kosztolányi egyértelműen a semmi erejét, sőt fölényét hangsúlyozza, a *bomlásról* szól, míg József Attila *áradása* éppen fordítva: valami *épülést* állít. A „*Költőnk és Kora*” a kétirányú folyamat *drámáját*, az *Eszmélet* füzérbe foglalt körképe a *működését* mondja el — a *Flórának* pedig törekeny, kiegyensúlyozott, sok-sok apró, ideges rebbenésből vonallá hajlított képét, *tűnődő-szemlélődő gyönyörködését* kelti életre. Gyönyörködés — igen ám, de miben? A „megfáradt ember” már a vers első szakaszában utal feltételes módjaival a halálvágyra, amelyet aztán a következő szakasz első mondatában ki is mond: „Mert jó meghalni.” A verset kettős feltételes mód lebegteti tovább, *meggyengítve* a kijelentést, de már a „Kiülnék...” kezdetű, hat és fél soros mondat újra *mege erősíti*, mert a nemléte, a semmit játékosan gyönyörű valamiből, *fecsegő csillagfellegek*ből és *virágzó bokrokból* („Csak ami nincs, annak van bokra” — visszhangzik az *Eszmélet*ből) formálja vonzó képpé. A *Fehér hab* és a *part* előlegezi a következő négy szakasz folyókéjét, de meg is szűri: a *múltban* lejátszódó, emlékként megidézett képsort a feltételes módban fogalmazott, elképzelt, tervezett, tehát *jövő idejű* képsor minősíti, amelyet a nyolcadik szakasz határozottan lezár. A két hatsoros befejező mondat most már kibújva a feltételes módok hajladozásáiból, de a mesés („túl, túl a hallgatag határon”), szinte gyermekien együgyű, varázsosán gyengéd hangot, képeket megőrizve, visszahozza a „témákat”, a szerelmet és főként a semmisségen ráadásként túlcscorduló mindenséget, az áradó életet, amely a megáradó Dunán pöfögő Tatárról és az úri partokról egyszerre szemlélhető s amelynek személyre szabott érvényessége, analógiája így szólal meg: „önmagamba én se fértem”.

Sok kérdés és ötlet kínálkozik még. A feltételes módok hajadozását néhol a képek gyerekrajzra emlékeztető sutasága hatja át (a paprikák *bicegve* úsznak, a hajó *bólint*), a páros nyelvtani alakzatok és a zenélő-világító szójátékok („fecsegő csillagfellegek”, „nem üres űr”, „kéken ég az ég”) a hosszú rímekkel és az ide-oda rebbenő kis mozgásokkal együtt (a „most ez, majd az lett volna jó” ellenpárja, szerkezetileg tükörképe a „*Költőnk és Kora*” egyik sorának: „Hadd most azt el, hadd most ezt el.”) végtelenül *kecsessé, szinte rokokósan díszítetté* teszik a verset. Külön nyomozásra, gyűjtésre és összehasonlításra csábít az itt is felbukkanó *úr-* és *lélek*motívum, amely persze legelőbb megint csak a „*Költőnk és Kora*” és az *Eszmélet*, de akkor már az

életmű univerzumába vezetne — ez a költészetének egyetlen rétegére figyelő nyomolvasás sem fejezhető be, csak abbahagyható.

L. J.: De mielőtt abbahagynánk, még egy számomra fontos, gyönyörű képet emelek ki:

*egy szép napon munkátlanul,
mint aki örömet tanul,*

bámultam a Dunát...

A „bámulás” nagyon gyakori József Attila verseiben, taláломra idézhetném az *Ódát*, az *Alkalmi verset* vagy éppen a Dunát figyelő *A Dunánál*. A szemlélődés rendszerint *elindítja* és végig *követi-ellenőrzi* a látott világból megelevenedő képeket, gondolatokat, tehát nem csupán verskezdő ürügy, nem egyszerűen a költői én pozíciójának meghatározása. A *szemlélő* és a *szemlélt* viszonya a versekben végig eleven és kölcsönös. A *Flórának* hasonlata („mint aki örömet tanul”) többet is elárul erről a jellegzetesen József Attila-i „cselekvésről”. A látszólag nyugodt, szinte mozdulatlan-ságot festő kép valójában csupa mozgásból szerveződik — és nemcsak a Duna *folyik*, *árad*, *fodrozódik*, hanem a költő is *folyamatosan* részt vesz az egészben, nem passzívan örül a látványnak, hanem tanulja az örömet. Vagyis — tovább haladva — nemcsak annak az egyszeri látványnak örül, hanem az örülés képességéért *folyamodik*. A pillanatnyiség és a végtelen folyamatosság egyszerre van jelen a felidézett emléképben. Ez a világ- és önszemlélet pedig újból a maga törvényeit kialakító, független szellemű emberre utal. Arra, hogy végül is az ember önálló, életében mindent magának kell elvégeznie — önmagán belül is —, hogy még az örömet is tanulja. „Magamban bízom eleitől fogva” — írja a *Kész a leltár* kezdetén, és a már-már hetkeségbe hajló önérzetes szoltármódosításban is pontosan összegezi filozófiáját, erkölcsét — ha úgy tetszik: *egyszemélyre szabott vallását*. Lehet, hogy ez „fából vaskarika”-szerű meghatározás, de talán sikerül vele az *örökös önellentmondás tudomását* felvillantani. A személyesség és a szabadság (amely nem fér a vallás fogalmába) az erős belső meggyőződéssel és az eszmélkedés képességével együtt körvonalaz egy összefüggő, érzékelhető, logikus világképet. Mindez — tételesen is megfogalmazva — talán a *Levegőt!* utolsó szakaszának felkiáltásában a legközvetlenebb-erőteljesebb: „Az én vezérem bensőmből vezérel!”

És most, csakugyan abba(félbe)hagyva ezt a „négykezes”, sajnálom, hogy azon a bizonyos író-olvasó találkozáson, mentegetőzésem-magyarázkodásaim során nem mondtam el a talán legfontosabbat: *egyszemélyes vallást* nem lehet átvenni, de kialakításának és alakításának igénye *tanulható*, mint az öröme ott „a zörgő, vontató Tatáron”.

ALFÖLDY JENŐ

A tanítvány

„Szabálytalan verselemzés”-ében írja le Bóka László, miként tréfálkozott egyszer József Attilával: „megmagyarázta” neki, hogyan „hatott” Arany János *A hamis tanú* című verse az ő 1930-as művére, a *Füstre*. Bizonyosságul négy szó azonosságát pécézte ki a két vers egy-egy strófájában, s jól megneveztette a költőt ezzel a Császár Elemér-féle irodalomszemlélethez illő, de a történet idején is divatos — „hatáskurkászás

fondor okoskodását” mímelő — mutatvánnyal. Később azonban, amikor a London-szálló étterméből a Szép Szó szerkesztősége felé sétáltak, József Attila eltűnődött: „Még az is lehet, hogy igaz; ki tudja, ki adja szánkba a szót...”

A figyelemreméltó anekdotával szeretném éreztetni: alábbi soraimmal nem azt a „hatáskurkászást” kívánom mívelni, melyről Bóka megvetően szólt, s amit ugyanakkor — a részigazságok szerény keretei közé szorítva — félig-meddig el is ismert József Attila szavainak földidézésével. Önkéntelen áthallások, áthatások és epigoni utánzatok, valamint alaposan meggondolt parafrázisok, megfeleltetések, továbbfejlesztett változatok és cáfolva-idézések között még számos árnyalat lehetséges, ha két költő műveiben valamilyen formai hasonlóság, szövegyezés vagy gondolati párhuzam jelei villannak föl. Más a pályakezdő, tanítómestere műveiben fogódzót kereső fiatal poéta, s más a pálya delelőjén önmagát elődjéhez hasonlító, esetleg önmagát elődjétől tudatosan megkülönböztető költő szellemidéző eljárása.

Az irodalomtörténeti folytonosság le nem egyszerűsíthető dolgaihoz tartozik, hogy a költők miképpen sáfárkodnak az általuk fővállalt örökséggel. Jelentős költők is nemegyszer úgy küzdenek meg elődjük szellemével — a folytatás jogáért —, hogy először saját fegyverét veszik kölcsön a gyakorláshoz; később, erőiket kibontakoztatván, a maguk újabb és korszerűbb eszközeivel cserélik azt föl. Hosszú az út odáig, mire A Minden Titkok versei egyik remekében (*A márciusi Naphoz*) Ady kimondhatja: „Petőfi szavánál van szükség jobb szóra”. Esztétikai és eszmei forradalmát Ady ekkorra lényegében már megvívta.

József Attilának is volt ilyen belső küzdelme Adyval — Adyért, az örökségért. Nem lehet elsiklani olyan szövegyezések fölött, mint ami egy 1923-as József Attila-vers (*Mert ismeretlenünknek tetszik*) és Ady *Ifjú szívekben élek* című, közismert költeménye között mutatkozik: „De virágzás, de Élet és örök” — mondja az ifjú szívekben fennmaradó emlékéről Ady. József Attila — négy esztendővel Ady halála után, tizennyolc évesen — mintha az „ifjú szívek” nevében kérdezne rá: „No, valaki itt szép rakásra hordta / a szenvedést. S ez élet? és örök?” A teremtés rendjét érzi ekkor oly reménytelennek, hogy a „nem lesz itt úgyse boldogabb világ” végkövetkeztetésére jut a költeményben, s végig a teremtővel vitatkozik benne. A kételyt azonban, Ady híveként, mintha egy pillanatra lázadó tanítványaként fogalmazná meg.

Szabolcsi Miklós mutatja ki a megfelelést Babits 1923-as *Petőfi koszorúi* és József Attila *Petőfi tüze* között; hogy utóbbi helyenként mintegy „radikalizált” továbbgondolása az előbbinek. (Babitsnál például „süket Hivatal” olvasható, József Attilánál „süket Elnyomás” — és így tovább.) József Attila — monográfusától tudhatóan — válaszul írta versét Babitsnak, a „felelősségre vont ifjúság” nevében; talán helyesebb a felszólított s tette buzdított fiatalságról beszélni Babits üzenetével kapcsolatban.

Tetemes irodalma van annak, hogy kik és hogyan hatottak József Attilára. Akadnak még így is csak futólag érintett, vagy észre sem vett összefüggések, nem tanulság nélküliek. Révai Józsefnek egy összefoglaló megállapításán kívül — mely nem terjed ki a részletvizsgálatra — nem tudok róla, hogy bárki följegyzésre méltónak ítélte volna azt az apróságot, hogy a Szépség koldusából kihagyott, de a kötet verseivel egyidőben keletkezett *Arany kalásztól* hasonlóan kezdődik, mint *Petőfi Hazában* című költeménye.

József Attilánál:

Arany kalásztól duzzadt rónaságon

Petőfinél:

Arany kalással ékes rónaság,

Számomra meglepő, hogy Szabolcsi Miklós egészében elveti Révai Józsefnek azt az észrevételét, hogy az *Aratás előtt*, *Aratásban*, *A jámbor tehén*, *Kukoricaföld*, *Perc* és *Arany kalásztól* című versek azt bizonyítják, hogy „József Attila »népiessége« leg-alábbis egykorú, vagy talán korábbi is, mint Erdélyié vagy Illyés Gyuláé”. A szóhasználat kétségtelenül vitatható — „népiesség” helyett szerencsésebbnek vélem, ha realista életképekről, Petőfi-hatásról — vagy ezekről is — beszélünk. Szabolcsi sze-

rint azonban pusztán arról van szó, hogy József Attila „Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső, tehát a Nyugat impresszionizmusa eszközeivel ábrázolja falusi élményeit”.

Ha meggondoljuk, hányszor és hányszor elhangzik, többnyire üres szólamszerűséggel a „Petőfi—Ady—József Attila fővonal” eszmetörténeti vagy inkább vezércikk-irodalmi slogan, akkor talán indokolt, hogy tüzetesebben is összevessük a költők műveiben található egyezéseket, s ne érjük be annak a kétségtelen ténynek a regisztrálásával, hogy e költők a társadalmi forradalom szolgálatába állították életművüket. Az is igaz, hogy Petőfi óta a *szabadság* és a *szerelem* mindhármuknál tudatosan vissza-visszatérő, egymástól szinte elszakíthatatlan fogalompár. De az irodalmi publicisztika többnyire beéri az *Ars poetica* „szellem és a szerelem” változatával, s ritkábban idézik a *Szállj költemény*...-t, mely szóról szóra ismétli Petőfi kulcsszavait: „Forrást kutat, nem vért itat / a szabadság s a szerelem”. Ebben az összefüggésben új árnyalat a fogalompár hangsúlyozottan humanista beállítása.

A *Hazában* és az *Arany kalásztól* összevetését aligha merítettem ki a két vers első sorának egymás mellé helyezésével. Petőfi verse a költő első érett versei közül való; 1842. november 3-án jelent meg Bajza és Vörösmarty lapjában, az Athenaeumban. Petőfi ekkor két hónap híján húsz esztendő, és ez a második szereplése a sajtóban. József Attila az *Arany kalásztól* írásakor éppen csak elmúlt tizenhét éves.

A Szépség koldusa idején fel-felbukkan a háttérben Petőfi barátságos, bátorító árnya. Sok a „nyugatos”, szimbolista, impresszionista és parnasszista kísérlet, áthalás, a legjellegzetesebb divatjelzőktől (bús, bíbor, mámoros, ódon stb.) a finomabb megoldásokig. Ám a versek egy vonulatában szinte követi a pályakezdő (tehát a zsenyéken már túljutott) Petőfi mozdulatait: bordalokat ír; ezek közül a *Boros keserűség* valóságos Petőfi-bordal, csupán egyetlen sorában érezzük Adyt („s nagy-sanyarú ünnep ez”). Az alig halványabb *Ugye pajtás* kimaradt a kötetből. Ebben a „Korcsmárosné!” megszólítás annyira petőfies, az „Üsse kő, a bor ha drága”-szerű kiszólásokkal együtt, hogy tökéletes Petőfi-utánezatnak, *pastiche*-nek vehetjük. Mindez azért is érdekes most, mert sorrendben ez után keletkezett az *Arany kalásztól*. Erős a gyanúm, hogy József Attila ekkoriban — 1922 nyarán — Petőfit forgatja legsűrűbben, illetve Petőfi az egyik legfőbb olvasmánya, s tudatosan nyúl érte, mert érzi, hogy falun szerzett élményeinek feldolgozásakor órá van szüksége.

Míg a bordalokban egyszerűen ráhangolódik Petőfire, itt sokkal összetettebb jelenséggel állunk szemben. Ezt a verset — az *Arany kalásztól* — a nyugatos költőkön nevelkedett fiatalember írta, aki most visszatekint Petőfire, és önmagát megkülönbözteti tőle, hogy más irányban léphessen tovább.

A versforma: szonett. Olyan versidom, amelyen Petőfi koráig — sőt a huszadik század elejéig — csupán egy-két kísérletező kedvű költő műhelyében született; nagy költőink — Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Arany — nem sok figyelmet szenteltek reá. A szonett a Nyugat első nemzedékének vívmánya Magyarországon. Igazi nyugat-európai verstípus: elegáns, tömör, hajlékony, dialektikus, frappáns. Petrarcától és Shakespeare-től Rimbaud-ig és Rilkéig a szép hangzás és a finom ecsetkezelés műformája, egyszersmind a „bölcsek kövének” arányosan szép foglalata. József Attila Petőfi szavaival indítja versét — de a szonett sajátos törvényszerűségei szabják meg, hogyan folytatja. Igaz, írt már az *Arany kalásztól* megelőzően olyan szonettet, amely fölfrissíti ezt a kiérlelt — túlérelt? — formát: részint leíró módszerrel él bennük (*Éhség, A jámbor tehén, Aratásban*) — realista zsánerverset alakít a szonettből —, részint pedig dalszerűen rövid sorokból építkezik, s a ritmikát is hangsúlyosra váltja (*Perc*). Ezek valóságos prozódiai forradalmat jelentenek a szonett történetében, szinte úgy, mint Petőfi realizmusa az almanachlúra romantikája és bidermeierje idején.

Most azonban többször is azt észlelheti a költő munka közben, hogy a szonett számon kéri tőle a maga hatszáz éve érlelődő, rafinált törvényszerűségeit. Szeretne olyan természetes és üde lenni, mint elődje, *tud* is ilyen lenni a *Perc* és más versek tanúsága szerint, de most rá kell döbbsennie, mennyire más a líratörténeti közeg, mint Petőfi korában.

Azzal a várakozással indul neki a rónaságnak, hogy ott majd idillre lel: „úgy

véltem” — mondja —, „madár trilláz gyümölcstől terhes ágon / s majd megpihenek egy kis faluban”. Minthogy József Attila már ekkor túlságosan okos ahhoz, hogy higgyen az idillben (a ragyogóan sikerült *Perc* eredetileg *Idill* címet viselt, de lemondott róla, belátva, hogy egy percnél tovább az idill nem lehet érvényes!), így foszlik szét az a reménye, hogy a falusi tájban harmóniára találhat: „Az Ég szeméből hullt a könnyű halkkal / s fölöttem őszi varjú-horda szállt”. A két tercínában pedig még tovább fokozza a sivárság és a csalódás képzetét. A dialektikus fölépítésű szonett hetedik sorában következik be a fordulat — kissé szabálytalanabban, mint a klaszszikus szonettben; József Attila szonettjei általában öntörvényűek — így teremtenek új szabályt.

A logikai ellenpontozás erejét fokozza, hogy az első strófa harmadik és negyedik sorának idillváró jellege szinte műdalszerűen eltűnőzött. S ez a műdalszerűség külön erénye a versnek, hiszen trillázó madár helyett „őszi varjú-hordát”, gyümölcstől terhes ág helyett pedig „szárazlombú fákat” talál, ahol „sötét Gond rakja barna fészkeiket”. Ez az utóbbi sor egy nagyszerűen fölkészült szimbolista költő leleménye, a záró tercínával pedig az impresszionizmusból „vizgázik” kitűnően. De a *Hazámban* szelíd szépségű képéhez is van valamilyen viszonya annak a fenyegetően szálló „őszi varjú-hordának”: Petőfinél „(.) az őszi légen át / Vándor daruid V betűje szállt”; József Attilánál az őszi táj kiábrándító és barátságatlan —, Petőfinél otthonos, barátságos.

A *Hazámban* is tartalmaz logikai ellenpontozást: „A nagyvilág”-ban kijárt, megtapasztalt „életiskola” veritékeztető sivatagával a szülőföld otthonos, jól ismert képét állítja szembe. József Attila, aki a magyar falunak „vendégként” is kitűnő ismerője gyermekkora óta, arra döbben rá, hogy nem találhat megnyugvásra sehol. A táj azonban — szimbolista szonettíróhoz illően — elképzelt, lélekbéli táj; az is, aminek látványára készül, s az is, amit helyette talál. Hiszen a sivár, őszi tájképbe a fészket rakó Gond képzetét is beleérzi.

Arra nem tudnék válaszolni, miért hagyta ki József Attila ezt a verset a Szépség koldusából is, a válogatott Medvetáncból is, olyan kitűnő versekkel együtt, mint például *A gép elkapta*. Második kötete, a *Nem én kiáltok* összeállításakor még szigorúbb önmagához — és teljes joggal állapítja meg Szabolcsi Miklós, hogy a kötetből kihagyott versek közt sok a „jól megformált, lázadásában erősebb, mondanivalójában komolyabb vers; velük szinte egy teljes másik kötet (a Szépség koldusa és a *Nem én kiáltok* közt) áll együtt”.

Vitatható azonban, hogy a monográfus „Ady »téli Magyarország«-át idéző vers”-nek nevezi az *Arany kalásztölt*. Nemcsak szó- és fogalomkincsében, hanem hangulatában is merőben másfélének érzem József Attila versét: Ady „Régi, vén, falusi gyerek”-nek mondja önmagát, József Attila ezzel szemben érezteti, hogy kívülről, városból, vendégként megy falura idillkeresésben. Ady *általában* hatott a fiatal költőre, aki olykor meg is szólítja őt és a szavait idézi — például a kötetből ugyancsak kihagyott *Téged siratlak*... címűben: „ó Ady, a magyar Ugarra hull a hó”.

A nyugatosok erős hatását elismerve, megkockáztatom: legjobb korai verseiben lényegileg közelebb áll Petőfihez, mint modern tanítómestereihez. Az életképek a falusi nyárról, és az emberi sorsokban osztozó versek (*A gép elkapta*, *Holttest az utcán*, *Részeg a sineken* stb.) — vagyis a paraszti és a városi proletársorsot éneklő költemények sokkal természetesebbek, mesterkéletlenebbek és keresetlenebbek, mint a Nyugat akármely költőjének versei; a költői realizmus igazában a „második nemzedék” nagy vívmánya századukban: József Attilaé, Szabó Lőrincé, Illyés Gyuláé, Gulyás Pálé és Erdélyi Józsefé. Az általánosításból Juhász Gyulát szeretném csupán kivonni: az első nemzedékből ő áll legközelebb a szenvedő, veritékező emberekhez. Nem akarok ezzel olyasmit sugallni, hogy a lírában a realizmus mindenek fölött, de semmiképp nem szeretném, ha ez, mint erény, teljességgel elhanyagolhatóvá lenne mai értékrendünkben. A realizmus nem csupán részletábrázolás — korának legnagyobb „realistája” a szimbolista Ady, mert ő látja legvilágosabban a kor törvényszerűségeit —, de a dolgok pontos leírása, megjelenítése, az emberek eleven szerepeltetése anélkül, hogy a líra epikává laposodna — ez igenis kivételes talentum dolga. És ebben — csakis

ebben — Juhász Gyula korának legjobbjára, ebben Adynál is jobb, talán épp azért, mert ez afféle „kismesteri” erény, legalábbis önmagában; a nagy költészet elemévé József Attila nemzedéke avatta újra.

Juhász Gyula verseiben érzem azt az elevenséget, azt az impresszionisztikus képekben is határozott körvonalakkal kirajzolódó szépséget és igazságot, ami maguknak a dolgoknak a szépsége és igazsága, minden parnasszusi megszépítés, dekoráció vagy „magyarázat” nélkül. Ha elfogadjuk azt a goethei normát, hogy az esztétikai tökéletesség egyszerre konkrét és szimbolikus, akkor itt a konkrétságról van szó. A valószínűségnek ez a tárgyszerű, konkrét megragadása Juhász Gyulánál nem párosul olyan nagy erejű szimbolikus kisugárzással, mint például Adynál, de fontos körülménynek vélem, hogy József Attila tanítómesterei közül Juhász Gyula nemcsak eszmét, hanem látásmódot, s nemcsak „korszerű”, hanem egyszerű kifejezőmódot is közvetített hozzá Petőfitől. Ez legalább annyira szemlélet, mint stílus kérdése: Juhász Gyula mindig a nehézsorsú emberek oldalán állt, parasztokén, munkásokén, s megjelenítésük nem túri a túlbonyolított, túldekorált stílust.

A *Petőfi tüze* elemzésében mondja Szabolcsi Miklós: „(..) a fiatalember, magát mint »proletár«-t akarta a Petőfi-hagyomány folytatójának tudni”, majd hozzáteszi: „s ez az első eset a József Attila költészetében a proletársors ilyen nyílt vállalására”. A „jajgató nép” s a Petőfitől idézett „Világszabadság” valóban így értődik; az utóbbi Juhász Gyula *Petőfi-centenárium* című versében is megtaláljuk, s József Attila nemcsak Babits *Petőfi koszorújára*, hanem erre válaszolva is írta.

Igazában *A legutolsó harcosban* deklaráltatik, hogy József Attila képes a nép fogalmát kiterjeszteni a város népére, s attól fogva mindhalálgig osztatlan a népfogalma, még akkor is, amikor a Szép Szó szerzőjeként és szerkesztőjeként sokan „urbánus” költőnek emlegetik. *A legutolsó harcosban* így döbben rá hovátartozására:

*Valami forró, nyári éjszakán
gyárfüst ölelt át lomha földszagot
s a legnagyobb lélek szökken belém:
az ucca és a föld fia vagyok.*

A „legnagyobb lélek” már pályakezdő költőként — alig tizennyolc-tizenkilenc évesen — egyesíti magában a Nyugat első nemzedékének szimbolista-impresszionista vívmányait Petőfi lendületével s természetességével. Hogy ezt megtehetette, az emberiségének is köszönhető: sokféle összetevőből egybeállt formakultúrájának csillogtatása közben is olyan közvetlen tudott maradni, mint a régiek — mint Petőfi, aki még élőszóban adta elő dalait és politikai verseit.

TASI JÓZSEF

József Attila: Ákácokhoz

KÉTFÉLE „ARS POLITIKA”

Az *Ákácokhoz* nem tartozik a költő úgynevezett nagy versei közé, de — mint ezt bizonyítani fogjuk — kulcsfontosságú költemény. Kézirata elkallódott; csupán nyomtatásban megjelent két változatát ismerjük. Az első az *Előőr*s 1929. november 23-i számában jelent meg, a második egy évvel később a *Népszavában* (1930. december

12.). Az 1931 márciusában kiadott *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötet gyakorlatilag a népszavás változatot közli, némi ékezetmódosítással. Az Előörsben és a Népszavában megjelent versvariánsok híven tükrözik a költő ideológiai-politikai nézeteinek megváltozását. Az Előörsben a népi — mondhatnánk: parasztpárti —, a Népszavában pedig a már kommunista költő hitvallását olvashatjuk. A vers két változata annyira eltér egymástól, hogy voltaképpen két különböző verset tanulmányozhatunk.

1

AKÁCOKHOZ!

Írta: JÓZSEF ATTILA.

*Száz göbbedő, odvas falunkba
homokot kötözni magunkba —
ákácok, vigyázzunk magunkra, —
szisszentő ez, de lombos földadat.*

*Zizegni minden bizalomra
keserülő mennyei munka,
de kössünk, kössünk lágyan zsongva, —
a homok elfut, a föld megmarad.*

*Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa?
Nem sors az egyes ember sorsa —
kötöm én, lám kötöm ujjongva,
a jó fa fogy, az édes táj dagad — —*

*Recseg az ég odvas falunkba —
fogom én és kötöm busongva —
s csikorogva hordja halomba
hulló, szerelmes hivatalomat.*

Ez a vers az Előörsben jelent meg 1929. november 23-án (II. évfolyam 47. szám, 15. oldal) a *Heti figyelő* című rovatban. A költőnek nem ez az első jelentkezése Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjában. 1929. október 26. és november 9. között itt jelent meg három folytatásban *Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetét* bíráló írása. A befejezetlen tanulmány — mint Szabolcsi Miklós felderítette¹ — eredetileg a Századunk című polgári liberális folyóirat számára készült. Az 1928-as novemberi szám közli is néhány részletét; azonban *hal* [Hatvany Lajos?] bírálata kiszorította a költő kritikáját.² Nemsokára maga a költő is szakít a Századunkkal. 1929 márciusában még itt ismerteti Tolnai Vilmos *Magyarító szótárát*, de ugyanekkor — s már ezt megelőzően is — a Bartha Miklós Társaság soraiban találjuk. Vajon miért?

Talán nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy a Vágó Márta iránti szerelme válságos, majd reménytelen szakaszában a Bartha Miklós Társaság lelkes, népi orientációjú fiataljai között talált barátokra és segítőtársakra a költő. Vágó Mártát, mint tudjuk, feleségül akarta venni, s ezáltal egzisztenciális céljait is elérni vélte. Amikor Mártát édesapja, Vágó József külföldre küldte, levelezésük tanúsága szerint, ennek lehetősége egyre valószínűtlenebb lett. (Kommunista költőként erre utal a *Végül* című vers híres két sorával: „Egy jómódú leányt szerettem, / osztálya elragadta tőlem.”)

A barthás kapcsolat már 1928 őszén létrejött s hónapról hónapra erősödött. Sokat

lendített ezen József Attilának a társaság ügyvezető elnökével, Fábíán Dániel orvos-sal való barátsága. 1929. február 27-én a költő részt vett a társaság nagy visszhangot kiváltó Magyar Föld-estjén, majd március 24-én — a Dénes István-féle Magyarországi Földműves és Munkáspárt (Országos Parasztpárt) VII. országos kongresszusára kiadott röpirat a nagygyűlés egyik előadójaként hirdeti.³ (*Az európai parasztpártok és a magyar országos parasztpárt*⁴ címen tartott volna előadást a költő, erre azonban nem került sor, mert a hatóságok a kongresszus megtartását nem engedélyezték.) A Dénes István-féle parasztpárt — melynek rövid ideig feltehetően József Attila is tagja volt — központi pártvezetőségében ott találjuk dr. Fábíán Dánielt, a betiltott nagygyűlés meghirdetett előadói között pedig a Bartha Miklós Társaság több vezető személyiségét (Asztalos Miklós, Erdődy Lajos, Fábíán Dániel, József Attila, Kodolányi János stb.).

Amint Fábíán Dániel a parasztpárt vezetőségi tagja, Dénes István ugyanekkor a Bartha Miklós Társaság egyik alelnöke lett.⁵ Dénes Istvánnak azonban nem volt állandóan megjelenő sajtója. Fábíánék ezért kerestek kapcsolatot a saját parasztpártját már javában szervező Bajcsy-Zsilinszky Endre 1928. március 15-én megindított *Előörs* című hetilapjával. Először a Békéssy álnéven cikkező Szathmári Sándor, majd Pintér Ferenc, Lakatos Péter Pál, s 1929 nyarától Fábíán Dániel írásait közli az *Előörs*; utóbbi a *Föld népe*-rovat cikkírója hónapokig.⁶ József Attila, mint már láttuk, Pintér Jenő-kritikájával debütál az *Előörs*ben. A főszerkesztő Bajcsy-Zsilinszky Endrének feltehetőleg tetszett a Pintér-kritika szellemesen fölüeny hangneme, s a *Nincsen apám se anyám*-kötet verseit is ismerhette. Mindenesetre a költő 1929 őszén már az *Előörs* belső munkatársi, szerkesztői állására készült, mint erről Lakatos Péter Pál 1929. november 20-án József Attilának *Hódmezővásárhelyre* címzett leveléből értesülünk:

„Főszerkesztő ur meghagyásából közlöm Veled, hogy mihelyt dolgaid engedik azonnal ülj vonatra és gyere Pestre, mivel az általad említett 100 pengőt a főszerkesztő ur minden körülmények között biztosítja számodra” — írja Lakatos. Számunkra azonban e híradásnál is fontosabbak a levél első mondatai:

„November 19-éről keltezett leveledet megkaptam. Azonnal fölszaladtam főszerkesztő urunkhoz, magammal vittem természetesen a küldött versedet is, melyet a főszerkesztő ur rögtön elolvasott s még a mai napon a nyomdába adta közlésre, úgyhogy már a november 23-iki számban meg fog jelenni.”⁷

Igen, helyben vagyunk. Az *Akácokhoz!* József Attila „állást szerző” verse lett...

Ez a vers akkor válik érthetővé, ha címét és képeit „lefordítjuk”. Az akácok — a vers harmadik sorában népiesebben: ákácok — a nép közé menő s ott szervezkedő nép-, azaz parasztvezérek. Ők mennek a — tájszóval is jelzett — „göbbedő,⁸ odvas” falvakba, „homokot”, vagyis tömeget, mondhatni: párttagokat „kötözni magunkba”, tehát szervezkedni. A munka nem könnyű, a meg nem nevezett hatalom nem nézi jószemmel — „ákácok”, vigyázzunk magunkra” — „szisszentő ez” — a népzéért le is tartóztathatják — „de lombos föladat”, azaz a szervezés eredményes lesz.

A vers központi, mind a négy szakaszon végigvonuló mondanivalója a „homok” megkötése, magunkba kötözése. Az első szakasz kijelöli a feladatot: „homokot kötözni”. A második felszólít: ha csalódások árán is, „de kössünk, kössünk lágyan zsongva”, a harmadikban egyes szám első személyben — azonosulva a feladattal — közli: „kötöm én, lám kötöm ujjongva”, míg a negyedikben rezignáltabban: „fogom én és kötöm busongva”.

Vajon miért változik át az ujjongás búsongássá? Azért, mert „Recseg az ég odvas falunkba”, azaz feltámadóban az „úri vihar” — hogy Ady szimbólumát használjuk a vers értelmezéséhez — amely nosokára „csikorogva hordja halomba / hulló, szerelmes hivatalomat”. Szerintünk a „szerelmes hivatal” a már magyarázott népzérség, parasztvezérség szimbóluma. Más véleménye van erről Bokor Lászlónak: „Éppen csak utalhatok jelentésére: 1928 őszén utazott el Londonba nagy szerelme, Vágó Márta. A leány apja — hogy támogassa a fiút — beajánlotta a Külkereskedelmi Intézetbe magyar—francia levelezőnek. 3—400 pengős fizetésről szólt az előzetes ígért,

aztán vagy nem felelt meg a munkakörében, vagy neki nem tetszett, de rövid idő múlva újra állástalan maradt. A »hulló, szerelmes hivatal« után az Előörs száz pengője szerény volt, de mégis fixet ígért.⁹

Ez a magyarázat számunkra nem meggyőző. Inkább a munkában felörlődő — „Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa?” — népvezér siratja búsongva „szerelmes hivatalát”, azaz önként vállalt „narodnyikságát”, semmint a végig metaforákkal élő költő sajnálja saját, a szó eredeti értelmében vett hivatalát. (A vers egy évvel későbbi változata — mint látni fogjuk — e feltevésünket megerősíti.) A költő nagy beleérzéssel írt egy verset a parasztvezéri pályán elindult Bajcsy-Zsilinszky Endrének. (A *Ki a faluba* gondolata magától a költőtől sem állt messze ez időben, gondoljunk fél évvel későbbi röpiratára!) Versével, mint már utaltunk rá, állást szerzett, de nem állást kért! A száz pengőt, mint munkabért, a verssel egyidőben írt — sajnos elveszett — levelében kötötte ki, nem pedig programkölteményében.

A négystrófás, tizenhat soros vers végig jambikus. Formája meglehetősen ritka, három 9-es — másként: ötödfeles — jambusban írt sorra egy 10-es — vagy: ötös — jambus következik. Az ötös jambusok tisztábbak az ötödfeleseknél. A rímkeplet állandó: a a a b, mind a négy strófán ez vonul végig. A kissé monoton rímek is a fő mondanivalót, a „homokot kötözés” gondolatát nyomatékosítják.

A költő 1929-es és 1930-as években írt verseiben a Kalevala hatására sok az alliteráció. Néhánnyal e versében is találkoznak: mennyei munka (6. sor), kössünk, kössünk lágyan zsongva (7. sor), Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa? (9. sor), Nem sors az egyes ember sorsa (10. sor), Kötöm én, lám kötöm (11. sor), a jó fa fogy (12. sor), hulló szerelmes hivatalomat (16. sor). A vers 9. és 10. sora — „Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa? / Nem sors az egyes ember sorsa” — a *Nem én kiáltok* híres soraira emlékeztet („hiába fűrösztöd önmagadban, / csak másban moshatod meg arcodat.”).

A vers egésze formájában is, hangulatában is emlékeztet a vele egyidőben írt — A Toll 1929. december 1-i számában közölt — *Favágó* című költeményre. József Attila mindkét költeményét átdolgozta, „marxizálta”. A *Favágó* egy évvel későbbi változatából vette negyedik verseskötetete címét: *Döntsd a tőkét, ne siránkozz*.

2

1930. szeptember 14-én a Magyar Hírlap *Mi készül?* rovatában a következő hír jelent meg: „— Az új írógeneráció egyik erős tehetsége József Attila, akinek első verseskötetete, a *Nincsen apám, se anyám* annak idején nagy feltűnést keltett, új verseskönyvet készül kiadni. Ebben a kötetben fognak megjelenni *Villon* ballada-fordításai is.”

Kár, hogy a kissé pontatlan híradás — a *Nincsen apám se anyám* József Attila *harmadik* kötete volt! — nem szól a tervezett kötet címeről. Véleményünk szerint 1930 szeptemberében még nem készült el az *Akácokhoz!*, a *Favágó* és más, 1929-es költemények új változata; maga a költő is csak ekkoriban, a szeptember 1-i tüntetéssel nagyjából egybeesően lett szervezetileg az illegális kommunista párt tagja.

Ugyancsak a Magyar Hírlap idézett száma tudósít arról is, hogy a Bartha Miklós Társaság évnegyedes röpirata, az Új Magyar Föld rövidesen folyóíratá alakul; Fábián Dániel és József Attila szerkesztésével. Csak feltevéseink lehetnek arról, milyen lett volna a tervezett folyóirat. Bizonyára nem csupán paraszti orientációjú, mint a röpirat három megjelent száma. Ekkor már kiéleződött a vita a Bartha Miklós Társaság jobb- és baloldala között. A jobboldal Szász Béla vezetésével a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (!) bázisául kívánta felhasználni a társaságot, mire a nézetüket nem osztók — tiltakozásul — kiléptek. A kilépést hírül adó nyilatkozat, melyet József Attila is aláírt, 1930. november 1-én jelent meg a Népszavában.¹⁰

Ugyancsak a Népszava ad hírt — először december 12-én — József Attila új kötetéről. Közli az *Akácokhoz!* című vers átdolgozott változatát, a következő megjegyzéssel: „Mutatvány a költőnek *Döntsöd a tőkét, ne siránkozz* címen sajtó alatt levő verseskönyvéből.” Feltételezésünk szerint e két Népszava-dátum között nyerte el az *Akácokhoz* végleges formáját. Ez a vers kerül majd be az 1931 márciusában kiadott kötetbe, s mivel ottani megjelenése váltotta ki annak idején a leghevesebb bírálatot és a kritikai kiadás is lényegében ezt közli, mi is az 1931-es kötetből idézzük:

ÁKÁCOKHOZ

*Száz göbbedő, odvas falunkba'
homokot kötözni magunkba'
— akácok, vigyázzunk magunkra! —
az úri szélben ez a föladat.*

*Zizegni minden bizalomra
keserülő e marxi munka,
de kössünk, kössünk lágyan zsongva,
a homok elfut, a föld megmarad.*

*Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa?
Nem sors az egyes ember sorsa!
Fogom én, lám kötöm ujjongva,
a jó fa zúg, az édes táj dagad —*

*Recseg az ég odvas falunkba',
csikorogva hordja halomba
tört águnkat, csörög a lombja, —
de meleg földet fogunk föld alatt.¹¹*

A két változat közötti különbség első pillantásra feltűnik. Maga a vers címe is megváltozott: *Akácokhoz*. A költő, úgy látszik, ragaszkodott az akác-akác tájnyelvi változatához. A harmadik sor végén felkiáltójel nyomatékosítja a figyelmeztetést: „— akácok, vigyázzunk magunkra! —”, a negyedik sor pedig lényegesen módosult: a „szísszentő ez, de lombos föladat” félreérthetetlen helyzetmagyarázattá alakult: „az úri szélben ez a föladat”. (Az „úri szél” szerintünk utalás Ady Endre *Menekülés úri viharból* című költeményére.) A hatodik sorban a „keserülő mennyei munka” „keserülő e marxi munká”-ra változott, az új jelentés mellett szerencsésen megőrizve az alliterációt. A tizenkettedik sor rezignált megállapítása — „a jó fa fogy” — egyetlen ige kicserélésével harcosabbá vált: „a jó fa zúg”. A vers utolsó sorait teljesen átírta a költő, ezáltal a melankolikus befejezés optimistává vált. Érdeemes a kétféle negyedik versszakot külön-külön is szemügyre vennünk:

- a) *Recseg az ég odvas falunkba —
fogom én és kötöm busongva —
s csikorogva hordja halomba
hulló, szerelmes hivatalomat.*
- b) *Recseg az ég odvas falunkba',
csikorogva hordja halomba
tört águnkat, csörög a lombja, —
de meleg földet fogunk föld alatt.*

A költő a vers első változatából csak két sort tartott meg — a harmadik sort eggyel előbbre hozva. A „csikorogva hordja halomba” itt már világos utalás a vers negyedik

sorában fölszívó „úri szél”-re. A szakasz értelme: ha az úri szél halomba hordja is „tört águnkat”, azaz a hatóságok ideiglenesen leverik is a mozgalmat, mégis „meleg földet fogunk föld alatt”, vagyis a mozgalom gyökere kitéphetetlen.

Véleményünk szerint ez a második változat is — bár sokat javult az átdolgozással — még mindig befejezetlennek tűnik. Az utolsó sor alliterációzuhataga — „földet fogunk föld alatt” — kissé erőltetett. Kár, hogy az átdolgozás során a költő nem talált olyan tökéletes megoldást, mint a *Favágó* vagy a *Nyár* esetében.

Az *Ákácokhoz* című költeménnyel alig foglalkozott a József Attila-irodalom. Fővény Lászlóné 1953-ban megjelent monográfiája ugyan kitűnően elemzi, de elmulasztja a két változat közötti különbségek számbavételét.¹² Erre előttünk csupán Féja Géza vállalkozott az Előörs 1931. május 10-i számában megjelent hírhedt *Szélkakas költők* című bírálatában. Féja Géza, aki Bajcsy-Zsilinszkyvel való 1937-es szembe fordulásáig az Előörs, majd a Szabadság irodalomkritikusa és -politikusa volt, 1930 januárjában még elismerően méltatta a *Nincsen apám se anyám*-kötetet. Cikkét így fejezi be: „Végeredményben igazán nem a versek száma dönt, sok költő a kísérletek és vajúdások egész tömegén át jut egy-egy tökéletességig. József Attila is még csak néhány versében él, de nagyon biztosak ezek a versek (Tiszta szívvel, Isten, Istenem, Fiatalasszonyok éneke, Ákácok [így!]) Ő már több a reménynél.”¹³ Még augusztus 30-án is — Babitscsal polemizálva — elismerően írja, hogy: „... van két feltétlenül tehetséges fiatal költőnk (József Attila és Simon Andor), akik igazán nem osztálypoéták.”¹⁴ Mint tudjuk, már hónapokkal korábban befejeződött József Attila 100 pengős Előörs-kapcsolata, sőt a költő ez év őszén a munkásmozgalom aktív részese — „osztálypoéta” — lett. Ezt nehezményezte az Előörs munkatársa, aki saját kritikusai hitelét is veszélyben látta forogni, mikor a költő az általa legjobb versei közé sorolt költeményét is átdolgozta!

József Attila szerinte azon költők közé tartozik, akik „fölfedezték a sokarcú verset, azaz megverselnek egy dolgot 3—4-féle hangnemben, készítenek róla marxista, nacionalista, kisagrár és egy semleges szólamú verset. A változatok azután bekerülnek a belső zsebbe s hogy melyik kerül elő legelőször, az attól függ, hogy mit parancsol a konjunktúra”. Példaként idézi az *Ákácokhoz* első és második változatának két-két versszakát a következő kommentárral: „A »szisszentöböl« tehát »úri szél« lett s a »mennyei munkából« »marxi munka«. Így jut Marx szoros kapcsolatba a mennyekkel. Ez a 2. számú változat, de lehet, hogy még egy harmadik is ott rejtőzik a »vagányok félig lúdtalpu Attilájának« mellényzsebében. (Ő jellemzi így önmagát »Csinbin« c. versikéjében).”¹⁵

Vajon miért e heves támadás? Féja Géza 1975-ben a következő magyarázatot adta: „1931-ben megtámadtam József Attilát az Előörs hasábjain. Egyik pesti utam alkalmával Zsilinszky elem tette egyik versének két szövegét. Az első az Előörsben jelent meg, a másik alapos értelmi változtatással új kötetében. »Most azt hiszik majd, hogy az első szöveget én cenzuráltam« — mondotta Zsilinszky. [...] Támadásom az »átírás«, mint költői módszer és Babits elleni támadásának ugyancsak a módszer ellen irányult. A fő ok azonban keserűségünk volt, amiért József Attila *ennyire elszakadt*.”¹⁶ [Kiemelés: T. J.] Féja Géza a *Medvetáncról* írt 1935-ös bírálatában már sokkal szelidebb hangot üt meg s azt dicséri, hogy a költő „... verseinek osztályharcos dudorait eléggé lefaragta.”¹⁷

József Attila negyedik köteté huszonhat saját verset és négy Villon-fordítást tartalmaz. A versek közül hat eredeti (*Anyám, Áradat, Farsangi lakodalom, Aranybojtú, Tömeg, Szocialisták*), nyolc lényegesen nem módosított (*Harmatocska, Bánat, Betlehemi királyok, Ady emlékezete, Kultúra, Beszél a tej, Két keserves, Tündő*) tizenkettő pedig átdolgozott (*Margaréta, Füst, Tiszazug, Nyár, Favágó, Esik, Regös ének, Betlehem, Egy költőre, Ákácokhoz, Dörmögő, Végül*). A huszonhat vers közül az Előörsben csupán három jelent meg; az *Ákácokhoz*, a *Betlehem* és a *Harmatocska* — utóbbi korábban A Tollban is megjelent. A Tollban közölt versek többségét is átdolgozta a költő, szám szerint hatot (*Margaréta, Tiszazug, Nyár, Favágó, Esik, Dörmögő*).¹⁸ Ha az arányokat tekintjük, A Toll szerkesztőjének több oka lett volna a felháboro-

dásra, mint az Előörs kritikusanak. Erre azonban nem került sor; A Toll nem bírálta a kötetet és József Attila továbbra is munkatársa maradt a folyóiratnak. (Csupán a Nyugatban kifogásolta a *Dörmögő* átdolgozását Fenyő László — Fejájához hasonló érvekkel.¹⁹)

Az Előörs-esztéta felháborodása persze érthető, hiszen az *Ákácokhoz* című József Attila-vers népi programkölteményből kommunista „ars politikává” alakult az átdolgozás során.

JEGYZETEK

1. József Attila Összes Művei [a továbbiakban: JAÖM] III. köt. Sajtó alá rendezte: Szabolcsi Miklós. Bp. 1958, 287—288. 1.
2. Uo.
3. *Meghívó a Magyarországi Földműves és Munkáspárt (Országos Parasztpárt) VII. Orsz. Kongresszusára*. Bp. 1929, Közlekedési nyomda. A meghívó, mely voltaképpen a párt céljait és programját ismertető 24 számozatlan oldalas röpirat; hátsó borítóján *Kik a magyar föld népének írói?* cím alatt többek között József Attila *Nincsen apám se anyám* című kötetét ajánlja.
4. I. m. [5.] 1.
5. Egy 1929. október 12-i „szigorúan bizalmas” jelentés szerint Dénes István vidéken szervezi a Magyar Parasztpártot. „Míg így a vidéken a magyar földműveléssel tart fenn nexust, addig itt a fővárosban a Bartha Miklós Társaság alelnöke is lévén, befolyásolja az intellektueket, mint ő mondja »a magyar paraszt felszabadítása érdekében.«” Országos Levéltár K 149—1929—7/11—12. 1.
6. Szigorúan bizalmas jelentés a Bartha Miklós Társaságról, 1929. december 10. Részlet. „Az Előörs a Bartha Miklós Társaságból vett cikkről révén az egyik erős ellenzéki lap lett a kormánnyal szemben... [..] A társaság az Előörsöt megtartja házi lapjának, ezért egyenlőre nem gondol arra, hogy külön lapot indítson.” Párttörténeti Intézet Archívuma, 651. fond 13/32. Ó. 1. 293. 1. Nb: Bajcsy-Zsilinszky Endre már 1928 őszén közölte Fábíán Dániel egyik vitacikkét, az Előörs azonban csak egy év múlva lett a Bartha Miklós Társaság „házi lapja”...
7. József Attila *Válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Fehér Erzsébet. Bp. 1976. 261. 1.
8. Göbbedéz=merüldöz; göbben=merül (Háromszék megyei székely szó) Szinyei József: *Magyar tájszótár*. 1. köt. Bp. 1893—1896. 710. 1. Ákác=akác; palóc eredetű szó. Ld. I. m. 22. 1. József Attila valószínűleg gyermekkorában hallotta „félíg székely” apjától a „göbbedni” igét. Az is lehet, hogy a Híd című folyóirat körül csoportosuló székely egyetemi hallgatóktól, kikkel 1928 őszétől kapcsolata volt. Az „ákác” országszerte elterjedt tájszó, ma is használjuk.
9. Bokor László: *József Attila-dubiózák*. Kortárs, 1975/5. sz. 788. 1.
10. Vö. JAÖM III. 423—424. 1.
11. József Attila: *Döntsd a tőkét, ne siránkozz*. Bp. [1931], 31. 1. A Szabolcsi Miklós által szerkesztett kritikai kiadás — JAÖM II. Bp. 1955, 14. 1. — a vers 12. sora után pontot tesz, a Népszavában közölt versváltozathoz hasonlóan.
12. Fövény Lászlóné: *József Attila*. Bp. 1953. 97—99. 1.
13. Féja Géza: *József Attila*. Előörs, 1930. január 4.
14. Féja Géza: *Osztályköltészet?* Előörs, 1930. aug. 30.
15. Féja Géza: *Szélkakas költők*. Előörs, 1931. május 10.
16. Féja Géza: *Kései sirató*. Kortárs, 1975/5. sz. 804. 1.
17. Féja Géza magyar irodalmi szemléje: *József Attila: Medvetánc*. Magyar Írás (Tornalja), 1935/3. sz. 83. 1.
18. A kimutatás a JAÖM I—II. Szabolcsi Miklós által írt jegyzetei alapján készült.
19. Fenyő László: *Döntsd a tőkét, ne siránkozz*. József Attila versei. Nyugat, 1931. június 16. 833—834. 1. Ld. Bokor László: *A negyedik József Attila-kötet fogadtatása*. A „Döntsd a tőkét, ne siránkozz” kritikái 1931—1932. Tiszatáj, 1976/1. sz. 63. 1.

Anyás költő lett

EGY JÓZSEF ATTILA-MOTÍVUM „TÖRTÉNETÉHEZ”

Az anyamotívum igazi „archimedesi pontja” József Attila költészetének. Joggal írta Bóka László, hogy „a gyerekek és szegények bizalmatlansága és félelme, a gyengék sóvár vágya a »lenyűgöző biztonság« után s a hozzá hasonlók iránti szeretet tájékozották úgy a világban, hogy szocialista költő lett belőle. Alkatát tekintve tájékozódásának gyökere gyengeség volt s nem erő. Támaszt keresett. Anyás költő lett: anyásabb Petőfinél s Adynál, különösen anyja halála után. Az utolsó emberi támasztékát veszítette el”.¹

(„Nincs anyám”) Árvaságtudata, magányossága, társtalansága végigkíséri egész költészetét. Megfogalmazódik már az 1922-ben írt *Ugye pajtás* soraiban: „Nincs anyám, ki szedjen ránkba — / árva búsul itt magába.” De már ugyanebben az esztendőben tragikus felhangot is kap e hiánytudat megformálása. „Összeszorított öklömről a sebek lecsöpögnek / és én még tudok is alázattal borulni / anyám begyepesedett koporsójára.” — írja az *Erőnekben*, utalva a halál tényénél is nagyobb fájdalomára, hogy még csak látni sem láthatta holtában, el sem is temethette anyját. A tehetetlenség kínzó tudatának kimondásához vezeti a költőt e kegyetlen létélmény felidézése a világot — melyben élni kénytelen — megtagadó *Ad sidera* záró soraiban: „Anyám, falat kenyért sem ér az élet! / De nagy hitem van s szép jövőnek élek: / ne ordítson pénzért gyerektorok. / S tudjon zokogni anyja temetésén.” Még 1936-ból is visszaszól majd e döbbenet egy-egy hasonlatából: „Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek, / azt a szép régi asszonyt, amint a fényben elmegy.” (*Az a szép régi asszony*.) A korai versek között a *Tiszta szívvel* negatív leltárának lázadásában és tagadásában az anya hiánya is ott van („Nincsen apám, se anyám”), a *Nemzett József Áron* második szakaszában pedig már a kifosztottság képzetéig mélyül a hiánytudat: „Megszült Pöcze Borcsa, / kit meettek a fenék, / gyomrát, hasát sorba / százláb súroló kefék.” Értetlenül áll a költő a halál kénye előtt, mely megfosztotta attól, akit szerethetett volna, akihez ragaszkodhaott volna. Ez az értetlenség lesz versszervező elemévé az *Anyám meghalt* s az *Anyám a mosásban* (*Gyászkoszorú*) című verseiben is, melyek tudatos újraélést sugallnak: mintha egészen friss lenne a tudatát beárnyékoló halálképzet:

*Anyám meghalt, most nem tudom, hogy
viselkedjem vele szemben,
megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép
vagyok meztelenül,
még soha senkise látott meztelenül!*
(Anyám meghalt)

A halál tényét elfogadni nem tudó, nem akaró költő dadogása ez. Az anya hiánya meghatározó élménye, mint a Vágó Mártának írott *Gyereksírásban* is, melyben szerelmét kívánja maga mellett tudni s visszafordítja a múltba, hogy vele lehessen az anyaölbén. Egy változatban írja:

*Hiába, hogy majd anyám ölen,
mellén majd mosolyogva szendereg*

jóllakottan két szopós gyerek
s lehelettel csókol: te meg én.

„Amíg élek — magánycsecsemő” — folytatta e változatában a verset a távoli múltba vetített vágy teljesíthetetlenségét jelezve s újra rádöbbenve a valóságra: magányára. Még kései verseiben is az anya hiányát megérző gyermek féjelmében véli felfedezni társtalanságának, szeretetlenségének adekvát formáját: „Akszik a kiseded, tátva gyenge szája — / fölriad az ilyen csópp gyerek, / érzi, nincs ott a mamája, / így fölriaszt, hogy nem leszek veled” (*Még ne utazz el*). Hasonlattá emeli a motívumot egy korai, 1924-ben, Esperit Máriához írott versében is: szerelmét úgy szeretné maga mellett érezni, „mint kisgyerek az édesanyját”. Ebben, a *Kedvesem* című versben egyúttal egy másik jellegzetes motívumkapcsolatra is felfigyelhetünk:

*Meleg vagy: esőt hozó tavaszi szél,
mely fogócskára tanítja a gyerekeket
és fölkelti a sáros füveket.*

(*A motívum vonzasköre*) Az eső, a szél, a fű a gyermekmotívumhoz kapcsolódik. Párhuzamosságuk, együtt szereplésük bizonyos szekvenciaszerűséggel ismétlődik (*Tavaszi sár, Reggeli*), a későbbiekben pedig állandósul is — az anya vonzaskörébe emelve. Először a *Nem én kiáltok* című versben lesz teljes e motívumsor. „Friss záporokkal szivárognak a földbe” — hangzik a vers egyik felszólítása, hogy így folytatódjék: „Légy egy fűszálon a pici él”, s hogy végül a „Meddő anyánk gyerekekért könyörög” sorral fokozódjék a képlet. Az anya, gyermek vonzaskörébe emelt motívumok: a fű, szél, eső s az utóbbihoz logikailag szervesen kapcsolódó mosás később már önmagukban is öntörvényszerűen az anyát, a mosónőt idézik a versbe, a mama képzetét keltik, mint az *Április 11* című vers, melyben a tavaszi szél hozza a gyermeket „a szép, ifjú mosóasszonynak, / ligetnek, sárnak, vágynak, célnak, / fejkendőbe kötözött gondnak.” A motívumbokor tagjai együtt jelennek meg — s magyarázzák is a verset — a *S az én apámban* is, az apa és anya hiányát, feltámasztani akarását megszólaltatva:

*S az én apám, az én anyám
hajtson ki a zápor után,
míg kis gyermekünk bömböl,
mint nyugalom, mint dús növény,
jó szó, kövér fű, televény
szívemből és a földből.*

E motívumkapcsolódás megfigyelésével érthetjük meg, hogyan asszociálja az „őszi eső” az anya alakját s idézi föl a költőben a gyermeket, s így lesz világossá a „csecsre vágyom” implikációja is:

*Az őszi eső szürke kontya
arcomba lóg zilálva, bontva.
Harmadik napja sirja, mondja,
mint tébolyult anya motyogja
— mert csecsre vágyom — rám meredve:
Reátaláltam gyermekemre,
aludj el, édes kedvesem, te,
csitt, csitt, kicsikém, tente, tente ...*

(Anyá)

A már sokszor megfogalmazott árvaságtudat sűrítődik e sorokban is, szeretetlenségét panasolja, szeretetre vágyik a költő. De nem maradhat ki — érthető módon — e vonzaskörből a ringás-ringatás szintén anyát hívó, anyaidéző megjelenése sem. Ráélt a költő az anyaképre olyan verseiben is, mint az *Aratásban*, ahol a „rengő búza”

látványa idézi fel az anya emlékét. A legszebb példa mégis *A Dunánál*. E teljességre törekvő kulcsversben kulminálnak a felsorolt motívumok, komplex szemléleti egész alkotva. E versben is ott van a halálba rejtezett anya gyengédségét idéző ringásringatás: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt / s mosta a város minden szennyesét”, de a sorrend most fordított: a mosás villantja fel az eső képét, amely itt a személyesség szférájából az egyetemes emberibe emeli a verset: „egykedvű, örök eső módra hullt, / színtelenül, mi tarka volt, a múlt”. Az anya az emberi teljesség képzetének hordozójává lesz s lehetőséget ad a költőnek, hogy rajta keresztül a létezési tér és idő egészével nézzon szembe. S társul e képhez a gyermek s a tőle elválaszthatatlan játék képze is:

*A Duna csak folyt. És mint a termékeny
másra gondoló anyának ölen
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.*

(„édes mostoha”) Látnunk kell azonban, hogy József Attila kötődése az anyához ambivalens természetű. Bizonyítja ezt az is, hogy költészetének gyakran visszatérő figurája a veréstől féltő kisgyermek (*Hajón megyek Pestre, Egész testében, Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*). Az őcsödi verések emléke hangzik fel legtöbbször, mint a *Levegőt!* soraiban is: „Sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket, / ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.” S fogódzót remélve rögtön hozzáteszi: „Én tudtam — messze anyám, rokonom van, / ezek idegenek.” Az anya pusztá létezésének is biztonságot adó tudata áll szemben a veréssel az *Elégiában* is: „Anyjához tér így az a gyermek, / kit idegenben löknek, vernek.” E vers is az őcsödi időszakot idézi, s hogy milyen erősen befolyásolja a költő tudatát e gyermekkori élmény, azt mutatja, hogy a „gyermek” és a „vernek” egymásra felelő rímhelyzetben állnak. De ugyanez a rímkényszer látható a *Boldog hazugban* is. Ott azonban az anyától kapott verést panaszoja fel:²

*Kit más gyötörte anyám vert meg,
mert sápadt kézzel loptam én, a gyermek,
jól tudva már, hogy minden odavan.*

S gyakoriak az olyan versek is, melyekben nem a szerető, gyengéd anyát idézi, melyekben az a Pöcze Borbála áll előttünk, aki nem ért rá őt szeretni. E versekben a még élő anya mellett is árvának mutatja magát a költő. Múltba vetített társtalanságát, szeretetlenségét e kétszeres árvaság hatványozza e művekben. Németh Andor az életrajzi magyarázatot tartotta fontosnak: „Az anyai ölelés, az anyai gyöngédség itt a hiány. Hisz neki anyjáról is csak gyötrelmes emlékei vannak. A szükség kitépte karjai közül — ki kellett, hogy adja idegenek közé, neki a sors Őcsödöt adott Ozora helyett.”³ Ragaszkodás és lázadás kettősségére épülnek e művek, bennük tudatosan fordul a költő múltjához, hogy újraélhesse, újravizsgálhassa gyerekkorát, hogy megjelje szorongásainak, félelmeinek korai formáit. A gyermek ragaszkodását és hiábavaló lázadását fogalmazza meg a *Mama* is:

*Én még őszinte ember voltam,
ördítottam, toporzékoltam.
Hagyja a dagadt ruhát másra,
Engem vigyen föl a padlásra.*

A gyermek anyjához ragaszkodik s látszólag ellene lázad is, valójában azonban a „dagadt ruha”, a mosás, a munka, azaz öntudatlanul is a világ ellen, mely elszakítja őt az anyától, mint ahogy anyját is tőle. A következő versszak az anya néma bele-törődése kifosztottságába: „Csak ment és teregetett némán, / nem szidott, nem is nézett énrám.” A kétszeres árvaság s a kettős értelemben vett kifosztottság feszül végig a versen. A költő felnőtsérelmeit véli felfedezni a gyermekében is. Egy korai anya-

versben írta, bizonyoságul, hogy e versekben is saját helyét keresi, a világban, önmagára mutat örökösen: „Jó volna jegyet szerezni és elutazni önmagunkhoz” (József Attila). Az anya ily módon a világ egészét, a teljességet jelenti számára s ezért sem törődhet bele elvesztésébe, hiszen ezzel saját kifosztottságába kelleme beletöröndnie. Ezért tér vissza az anyához újra és újra, ragaszkodik emlékéhez s lázad ugyanakkor megelevenített alakja ellen. E lázadása és ragaszkodása nyer formát az *Anyám meghalt* és az *Anyám a mosásban* soraira visszautaló, azokra is épülő, 1931-ben született *Anyám* című versében is. A harmadik versszakban itt is megpróbál szembenézni a lehetetlennel: magyarázatot keres, megkísérli rekonstruálni anyja halálát: „Anyám volt, apró, korán meghalt, / mert a mosónők korán halnak.” De a nézőpont itt más, mint a korai versekben vagy a *Mamában*. Itt a felnőtt szemléletében, ironiájában, keserűségében fogalmazódik meg a ragaszkodás és a lázadás: „hegyvidéknek ott a szennyes!” S a hirtelen állóképpé merevített ötödik versszakból nyilvánvalóvá lesz, hogy a lázadás már közvetetten sem az anyára vonatkozik:

*Látom, megáll a vasalóval.
Törékeny természet a tőke
megtörte, mindig keskenyebb lett —*

Az enjambement úgy osztja meg a versmondatot, hogy három egymással szorosan összefüggő mondatrész kerül kiemelt helyzetbe: a sorkezdő jelző („törékeny”),⁴ a sörvégi alany („tőke”) s a szintén sorkezdő állítmány („megtörte”). Már a versmondat jelzője és állítmánya is több jelentést hordoz magában, alapvetően az alany adja meg a két — egymásra rímelő — értelmezést. A „tőke” vonatkozik a mosónő munkájára, munkaeszközére s ugyanakkor a közgazdasági fogalomra, az adott világ rendjét meghatározó alapra, valóságmozzanatra: az értéktöbbletre s a tőkések összességére is, amint azt a szakasz utolsó sorában a posztuláció irányultsága — „Gondoljátok meg, proletárok!” — meg is erősíti.

(„törött anyám”) Fordulópontot jelent az *Anyám* s nem csak a költő szemléletváltozásának eredményeként, de azért is, mert az e versben teremtett anyakép meghatározó szerepet kap a későbbi versekben. A költő kifosztottságtudata mellett csonkaság- és törtségerzete is hangot kap az anyaversekben. Ettől kezdve, ha a törtség, a megtörtség képzete felvillan, öntörvényszerűen megjelenik az anya alakja is, mert bár felbukkan e képzet több, műben is (*Munkások*, *Invokáció*), kettős formájában („törékeny”, „megtörte”) csak az anyát idéző költeményekben jelenik meg. Így az *Emberiségben* is:

*Oh emberiség, kit törött anyám
szenyvedni szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te kétmilliárd párosult magány!*

Eredeti formájában *A város peremén* idézi föl először a jelzőt: „Törékeny falvak reccsennek össze, / mint tócsán gyöngé jég.” A falu már korábban, a *Határban* is a törtség, a széthullás jelképeként szerepelt: „új korunk vénjei... elhagyták az omladó falut”. Anya és falu épp e törtségképzetet hordozó megfogalmazásukban félelnek egymásra. Bizonyosság erre a *Levegőt!*, melyben a törékenységgel mindkét vonatkozásában verbálisan is jelen van:

*És az országban a törékeny falvak
— anyám ott született —
az eleven jog fájáról lehulltak
mint itt e levelek
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomdát jelentse
s elporlik, szétpereg.*

A „törékeny” jelző elsődlegesen ugyan a „falvak”-ra vonatkozik, közvetve azonban a faluhoz kapcsolódó-tartozó anya alakját is életre kelti, hogy azután metaforikusan már mindkettőre vonatkozhatson, értelmeződjön a törékenység-megtörtség. A metafora továbbépítésével, a falevél-hasonlattal többszörös áttételt hoz létre a költő s a versszak végi igék — „elporlik”, „szétpereg” — keserű lemondásukkal egyszerre vonatkoznak immár a falvakra, a levelekre s az anyára is. A lehulló falevelek őszt intonáló képzetében a falvakat félti a pusztulástól s egyúttal e pozitív értékrend: képviselő világ pusztulásának jelképeként az anya halálát is felidézik az igék. Hasonlóan, látszólag váratlanul bukkan fel az anya alakja a *Mint a mezőn* című versben is, melyben a gyermek rettenetét, félelmét feloldó otthon s véle az anya hiányát fájlalja: „Mint a mezőn a kisfiút, ha / eléri a vihar / s nincs tanya, anya, hova futna / kapkodott lábaival.” Akusztikai (a „tanya” szóban már benne rejlik az „anya”) és fogalmi (mindkettő: biztonság a bizonytalanságban) megfelelés ad egyszerre lehetőséget az ily módon nem is váratlan áttételre.

(„a szerelemben anya-szomjas gyermek”) Az anya elvesztésébe nem tud bele-nyugodni a költő, lépten-nyomon újratерemti hát a mamát. Így bukkan föl alakja szerelmes verseiben is. Mint Szentkuthy Miklós írta, „a szerelemben anya-szomjas gyermek lett.”⁵ Az *Óda* szerelmi vallomása is többszörsen utal az anyára. „Szeretlek, mint anyját a gyermek” — írja a költő, s itt — kivételesen — épp az érzélem intenzitásából is fakadóan nem a „vernek” rímválasz következik, hanem — bár csak egy fonéma-különbséggel — így hangzik a következő sor: „mint mélyüket a hallgatag vermek”. De már a vers kezdése is felidézi az anyát:

*Az ifju nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.*

Az enjambement kimerevíti, megállítja egy pillanatra a jelzőt s az e pillanatra főnevesül — utalva szeretőre és anyára egyaránt, majd újra mozgásba jön a versmondát s a főnévből melléknév, a „vacsora” jelzője lesz, de mint ilyen — a „kedves vacsora melege” — is vonatkozhat az anyára a biztonságot adó meghittséggel, ott-honossággal. A vers múltidézése („idesereglik, ami tovatűnt”) is alátámasztja ezt, hiszen a képzelet által jelenné varázsolt események mögött bár elsődlegesen a szerető vonul végig képzelt vagy testi mivoltában,⁶ közvetve az anya is ott van mindig. Ott van az „eleven fák zöldjében” megjelent kedves alakja mögött is:

*És a törékeny lombok alatt
látom előrebiccenni hajad,
megrezzenni lágymemőidet*

A „törékeny” jelző — mint láttuk — anyaidéző szerepű József Attila költészetében, s itt is fölsejlik az anya. Mi sem igazolja ezt jobban, mint hogy a mellé számos szinonímája közül a leginkább anyát idéző, anyára emlékeztető „lágymemőidet” választja a költő. Hasonlóan idézi újra a költő az „állandó” jelzőt a *Flórában* is, akkor tehát, amikor a felszabadító szerelem íratja vele a verset. „Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!” — írja s a kötőjellel írt határozószó szerint Flórát is úgy félti, mint a mamát: nem akarja elveszíteni s a következő sorokban a gyász utal is az anyára: „E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szívemről / mint sebről a kötést, te leoldtad — újra bizsergek.” Az anya halálának kínzó emlékétől csak az szabadíthatja meg a költőt, ha Flóra pótolni tudja a mamát. Ebbe vetett hitét, bizalmát lát-szik igazolni az anyát Flórában megjelenítő jelző megszólaltatása:

*Szól örökös neved árja, törékeny báju verőfény,
és beleborzongok, látva, hogy nélkülöd éltem.*

Anya és kedves ilyen összekapcsolását ott láttuk már a Vágó Mártához írott versekben is. Rátalál a költő az azonosításra az Ódát követően, a kései szeretetért-szerelmeért kiáltó műveiben is. A gyermek félelme, szorongása együtt jelenik meg a szeretet-szerelmeigénnyel s az anyára utal ki nem mondva is a *Kiáltozás*, a *Nagyon fáj*, a *Ki-be ugrál*, a *Ha nem szorítsz* büntelen bűnről valló szakaszaiban s az *Elmaradt ölelés* kezdősoraiban is:

*Úgy vártalak, mint vacsorát este,
ha fekiüdtem s anyám még odajárt.*

Gondoljunk csak vissza az Óda hasonlatára: „mint egy kedves vacsora melege”! Ugyanaz az otthonosság-, melegségérzet fogalmazódik meg itt is. Egy korábbi változat mutatja meg igazán, mennyire erős befolyás alatt tartja a versteremtés logikáját anya és kedves azonosítása:

*Úgy vártalak, mint anyámat este,
ha lefeküdtem s ő még odajárt.*

Akár az anyával, a nővel szemben is szeretetlenségét, árvaságát panaszolja föl a költő. Ott leljük az anyaképzet újraírását az átkos szerelmet megvalló Edit-versekben, az orvosához, Gyömrői Edithhez írottakban is. Ez a szerelem ijesztően felmagyítja a költő vágyainak ellentmondásait. Követeli az anyás gyöngédséget. Az orvosnőt is gyűlöli, mert megtagadja magát tőle s ugyanakkor gyűlöli saját vágyait is. Gyűlöli, hogy gyerekként kell koldulja a szeretetet, holott „felnőtt társa akar lenni.” *Gyermekké tettél* — fájjalja már egy verscím is, maga a vers pedig már a gyermek létfontosságú szükségleteit követeli a kedvestől, mint anyától. Az imperatívusok egyrészt a követelés súlyát, másrészt a költő gyermeki kiszolgáltatottságát fokozzák: „Etess, nézd — éhezem”, hogy azután már a felnőttné fogalmazza meg újra kétszeres hiánytudatát: „Hiányod átjár, mint huzat a házon.” S végül magyarázatot kapunk arra is, hogyan jut el a költő az anyától a nőig, a kedvesig. A verésélmény idéződik újra:

*Anyám kivert — a küszöbön fekiüdtem —
magambq bujtam volna, nem lehet —
alattam kő és üresség fölöttem.
Oh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek.*

De az átkozódó, a szerelem hiányában fájdalommal vádoló *Aki szeretni gyáva* vagy soraiiban is felsejlik újra az anya alakja:

Te rongy, aki szeretni gyáva vagy,

-----
*fordított ringyó, ki a kötelesség
aranyát gyűjtöd élő nap alatt:
a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem: elpusztítalak.*

(*Újrateremtés: „próbállak összeállítani”*) Az anyaversek között a *Kései sirató* a kulcsvers s nemcsak azért, mert összefoglalja, szintetizálja a felsorolt motívumokat és képzeteket, hanem sokkal inkább azért is, mert a vers kompozíciója megismételné látszik az anyamotívum József Attila-i megfogalmazásainak teljes történetét s abban a sorrendben, ahogy az életmű különböző szakaszaiban váltják egymást a megközelítések. Az anyamotívumot genezisében fedezhetjük fel újra a *Kései sirató*ban. A verskezdés — akár a korai *Versecsrák* — az anya hiányát s az abból fakadó válságot, szüntelen szenvedést intonálja: „Harminthatfókos lábban égek mindig / s te nem ápolsz anyám.” E sorok is azt vetik az anya szemére, amit a *Mamában* is fájalt a

költő, hogy anyja megtagadja magát tőle. A következő két sor a maga múltidejűségével s egy bonyolult költői hasonlat segítségével az ökot jelöli meg rendkívül tárgyilagosan:

*Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
kinyújtóztál a halál oldalán.*

Ez sem más, mint a motívum történetének második fázisa. Egy újabb sikertelen kísérlet: nem tudja itt sem — ahogy az *Anyámban* sem sikerült — rekonstruálni az anya halálát. De a halál pusztá ténye mellett e két sor utal egy félelmetes csalásra s így több is ez, mint az *Anyám*, mert itt a nyilvánvaló erotikus utalás szerint egyszerre vádolja a költő anyját s azt is, akivel — szeretőjeként — megcsalta őt, vádolja a halált. A hasonlat erőteljes erotikus vonásai még élesebben fogalmazódnak meg a korábbi változatokban. A vers későbbi vádaskodását-káromlását előlegező sor minden változatában azzal vádolja az anyát, hogy könnyű prédája, szeretője volt a halálnak. Az elsőként megfogalmazott változat a legélesebb: „Mint utolsó ringyó, ha odaintik”, s aztán fokozatosan finomodik. „Mint senki lánya” — hangzott a következő s a későbbi: „Mint kitaszított lány”, hogy megszülessen a végső, amely bár kevésbé kegyetlen, mégis leginkább emlékeztet az első variánusra. E félelmetes metafora minden megfogalmazásában az anya hiányát s vele a korábbi lázadás attitűdjét tudatosítja, mint ahogy a következő sorok a költő anyjához való mégis-ragaszkodásáról vallanak, visszautalva a korábbi versek lázadás-ragaszkodás kettőssége szerinti meghatározottságára:

*Lágy őszi tájból és sok kedves nőből
próbállal: összeállítani téged,
de nem futja, már látom, az időből,
a tömény tűz eléget.*

Felidézni, megidézni a mamát már nem lehet, vallja be a költő, hiszen — a kései versek tanúsága szerint — ő maga is kihullt a világból. E sorok újabb kísérlet bizonyítékai. Visszautalnak a korábbi versekre, az állandó jelzőkre — „törékeny”, „törött” —, mert a mamát már csak újratерemteni lehet: töröttségéből, széttörtéséből összeállítani. De már az ige, a „próbállak” is sejteti, hogy hiábavaló ez a kísérlet is s nem más, mint a korábbi hasonló kísérletek összefoglalása, újragondolása: miből s kiből próbálta újratерemteni a mamát. Ezek egyik típusa a „lágy őszi tájból”. Gondoljunk csak vissza a motívum vonzaskörére, arra, hogy az ősz, az eső mindig az anyára emlékeztetett, az „őszi eső szürke kontya” (*Anyá*) szinte visszhangozta a *Mama* utolsó sorait: „szürke haja lebben az égen”. A *Kései siratóban* jelzővel is bővül az ősz. S hogy miért lágy? József Attila költészete választ, magyarázatot ad erre is: a „lágy” a jóság, a naivitás, melegség, otthonosság, együttérzés anyára emlékeztető jelentéseit hordozza. Példa erre a *Tiszazug* befejezése: „És lágy a tanya, langy az ól. / Csillagra akasztott homály.” A „lágy a tanya” kifejezésben ott érezzük az otthon, az anya melegségét is. Gondoljunk csak arra, hogy tér vissza e képzet a *Mint a mezőn* soraiban, hogyan idéződik a tanya mellé az anya is a vihar elől menekedő kereső kisfiúban: „s nincs tanya, anya, hova futna!” Az anyát újratерemteni, összeállítani akaró kísérletek másik típusát pedig így fogalmazza meg a költő: „és sok kedves nőből”, s ebben benne rejlenek a *Kései sirató* előtt írt, de az azt követően született versek is. Már láttuk, hogyan elevenedett meg az anya alakja a *Gyereksírásban* s később az *Ódában* is. Ott éreztük az *Óda* múltidézésében s jelzős szerkezeteiben, a „Törékeny lombok”-ban, a „lágy emléid”-ben s a ragaszkodás-lázadás kettősségét sugalló „édes mostohá”-ban is. Értelmezésünk szerint a *Kései sirató* „kedves nője” és az *Óda* „kedves, szép alakja” is lehet egy és ugyanaz. Váratlanul kerül oda ez az anyát idéző szó hasonlatelmént az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak* befejező részébe is: „Már karcsú idomaira / pongyolát ölt a lég. / Az alkony a felhőn fészű... / ülünk együtt, mint kedves és fia...”⁸ S anya és nő ugyanilyen azonosítása figyelhető meg a *Juditban* is: „még mikor, kedves, nem öleltelek”.

Nem véletlen az sem, hogy a *Judit* épp ezzel a sorral kezdődik: „Fosztja az ős a fákat, hűvösödik már.” Az ős — mint láttuk — már önmagában is anyaidéző motívum, a „fosztja” ige pedig még erőteljesebb hangsúlyt ad a kapcsolatnak: visszautal a *Kései siratóra*, az anya „összeállítani”-akarásának hiábavalóságára is. Ugyanígyen szerepük van a *Judit*-szerelem visszavonhatatlan befejezését megállapító soroknak is: „Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk / ha már szétesett.” Ahogy a szerelemben sem talált megnyugvásra a költő, kétséges számára másik próbálkozása is. A *Kései sirató* ezért idézi fel újra és újra a ragaszkodást és lázadást a család-csalódás bevallani nem tudásának és mégis bevallásának villódzásában. Az első versszak végen ezt jelzi már a láztalan lázra szinte válaszoló sor: „a tömény tűz eléget”.

(„*A legenda oda*”) A második versszak az anyához való mégis ragaszkodás bizonyításának jegyében hangzik. A költő az önvád alól akarja felmenteni magát. A szakaszt jellemző epikusság, tárgyilagosság hivatott hitelesíteni a szándékot, a költő segitőkészségét. Ezért a múlt idő: már nem az anya halálát próbálja a költő megérteni, azt mondja el, hogy ő mit tett azalatt, míg anyja halálán volt. Gyermeki őszinteséggel és konoksággal győzi meg s oldozza föl magát, hogy majd végül a bűnös, a vádlott az anya legyen:

*A vonatetőn hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákban köles volt már;
neked, én konok, csirkét is szereztem
s te már seholsé voltál.*

A szakasz utolsó sora már vádol: becsapta a mama a költőt, nem várta meg. Ez a sor ragadja ki a verset a tárgyilagosságból,⁹ s kezdi meg a vádak egész sorozatát. Ragaszkodást hangsúlyozó emlékezések és lázadási-csalódást tanúsító vádak, kérések és szidalmak váltják egymást a következő szakaszokban, de mindenütt a vád hangja erősebb. S ahogy halmozza egymásra a költő vádjait, azok mind erősebbek, kegyetlenebbek. Ha csak jelzőit nézzük is: „csalárd”, „hazug” — mondja a harmadik szakasz, „haszontalan vagy” — fokozza ezt a negyedik s az ötödikben: „szélhámós vagy”, végül a felkiáltójeles „Cigány vagy!” zárja e sort. E három szakaszt azonban nemcsak ez köti össze, hanem az is, hogy mindegyikük a második szakaszra utal vissza. Míg a második szakaszban a költő szeretete és keserősége abban jelenik meg, hogyan próbált anyjának élelmet szerezni s elkésett vele, addig a következő három szakaszban ennek fordítottját látjuk: a ragaszkodás és csalódás abban sűrítődik, hogyan táplálta, etette, becézte gyermekét s hogyan tagadta meg halálával ugyanezt az anya:

*Tőlem elvetted, kukacoknak adtad
édes emlőd s magad*

— írja a harmadik szakaszban, a távoli múlthoz fordulva, egészen a csecsemő képzetéig nyúlva vissza, hogy azután gyermekönmagát idézze meg:

*Levesem hütötted, fújtad, kavartad,
mondtád: Egyél, nekem nős nagyra, szentem!*

A halált táplálja most gyermeke helyett az anya („kukacoknak adtad... magad”), s a szakasz végén ugyanennek a fordítottjával találkozunk, a költő hiába szerzett élelmet, „anyját helyette a halál, az őt befogadó föld „táplálja”:

*Most zsiros nyirkot kóstol üres ajkad —
félrevezettél engem.*

Ugyanez mint a csalódás oka s méginkább mint a vád alapja fogalmazódott meg a korábbi változatban: „Most hideg nyirkot kóstol üres ajkad — / rútol becsaptál engem, / mama, becsaptál engem.” A következő, a negyedik szakasz hirtelen felcsattanó

kiáltása és múltba vezető, számonkérő kérdése a végsőkéig fokozza a fentebb jelzett képzetet:

*Ettelek volna meg!... Te vacsorádat
hoztad el — kértem: én?*

Egyértelmű utalás ez az *Anyámra* („Kis lábaskában hazahozta / kegyelmeséktől vacsoráját”), s ugyanakkor félelmetes megfogalmazása a ragaszkodásnak: „Ettelek volna meg!”, hiszen így csak az övé lehetett volna a mama. Ugyanezt a gondolatot ott találjuk a *Jelenet egy büntetőszéki tárgyalás irataiból* című töredékben is, amelyben a Bűnös a költő s „bűne íze” a Vádló szerint „fogai s ínye között bujkkal”. A Vádlott anyját hívná tanúnak, de a Vádló hajthatatlan s így olvassa rá bűneit:

*Im anyját falta föl magzatja
mohón s vonítva, e cseléd.
Két kézzel tépte emléjét,
ahogy most önmagát szaggatja.*

Végül a Bíró mondja ki a rideg tényeket s teszi föl a végső kérdést:

*Anyád meghalt tizenhat éve
— ezt meg kell állapítani —
le vannak rágva csontjai
és szülőhúsa meg van éve.
Igaz-e hát, hogy öbelőle
táplálkoztál, te hajdani
élősd, kisdéd. Majd ami*

— s itt vége szakad a töredéknek. A „tizenhat éve” időmegjelölésből világosan látszik, hogy a két mű azonos időben szülehetett! A *Kései sirató* utolsó szakaszának első sorai is így hangzottak a gépírási változat szerint: „Világosodik lassacskán az elmém. Tizenhat éve már.” 1936-ban írta meg József Attila a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című naplóját is s abban is ott lelhetők büntudatának nyomai: „az emberek... / úgy lettek volna velem, / mint én a mamával, / amikor a klinikán fe- / küdt csontig lesoványodva / nem ettem meg az ételt, ami / ott volt kihülve az / éjjeli szekrényén / ... talán ettem belőle mégis és / azért köpködök.” A *Kései sirató* negyedik versszaka is visszautal az *Anyámra*, de nemcsak az „Ettelek volna meg!” szinte embertelen ragaszkodásával, hanem azzal is, hogy ez a szakaszban kapja meg végső értelmezését a mama törékenysége. 1931-ben írta le a költő: „törékeny termetét a tőke megtörte”, s most, amikor épp azzal vádolja anyját, amit adott neki, amit vállalt érte, ugyanezt az anyaversekben hosszasan kísértő gondolatot ismétli meg: „Mért görbítetted mosásnak a hátad?” S az ugyancsak kérdésben megfogalmazott válasz — egyúttal a vádakat összefogó újabb vád — logikus, félelmetes: „Hogy egyengesd egy láda fenekén?” Talán nincs is tragikusabb sora az anyaverseknek: íme, az anya törékenységét-töröttségét a halál, a koporsó oldja fel. Ahogy az anyaversekben oly gyakran feltűnt, megjelenik itt is a verés motívuma. De most, ez egyszerű, mintegy talán éppen az előbbi vádakat ellensúlyozva, nem panaszként, nem vádként, hanem szelíden, vágyként: „Lásd, örülnék, ha megvernél mégegyszer!” A megalázkodó, kérő szelídség azonban csupán egy pillanatnyi, mert a költőben mégis erősebb az érzés, hogy becsapták: „Boldoggá tenne most, mert visszavágnék: / haszontalan vagy! Nem-lenni igyekszel / s mindent elrontsz, te árnyék!” A becsapottság fájdalmas érzése kap hangot a következő szakasz vádjában is, amely részben az anyaversek egyik típusára, részben a *Kései sirató* korábbi szakaszaira is hivatkozik: „Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő, / ki csal és hiteget.” Az okot, a magyarázatot e vádra a következő sor adja meg, amelyben a költő újra önmagára is utal: „Suttyomban elhagytad szerelmeidből / jajongva szült, eleven hitedet.” A kö-

vetkező sorok, melyekből rettenetes diszharmonia érezhető, a vers vádjainak teljes sorát látszanak összefoglalni:

*Cigány vagy! Amit adtál hízve,
mind visszaoptad az utolsó órán!
A gyerekek kél káromkodni kedve —
nem hallok, mama? Szólj rám!*

A szakasz utolsó sorában megfogalmazott kérdéssel és a gyermekien könyörgő, felnőtt módjára követelő felszólítással kezdődik meg a tünődés után az eszmélés folyamata, hogy elvezessen a valóságra ébredéshez, a kegyetlen-kétségbeesett felismeréshez: az ember, a költő kérlelhetetlenül magára maradt. A reménytelen magány bevallása, józan megállapítása vonja maga után a kegyetlen igazság, a végső felismerés kimondásának kényszerét:

*Világosodik lassacskán az elmém,
a legenda oda.*

A mamát, ezt a mamát a költő teremtette s most keserű fájdalommal kénytelen bevallani, hogy nem sikerült, rádöbben, hogy hiába volt a szándék: „próbállak összeállítani”. S az anyaversekbe sűrített hiánytudat, ragaszkodás és lázadás, csalás és csalódás, aránytalanság-képzetek összegzésévé lesz a felismerést követő utolsó hat sor. A vonatkozó névmások is jelzik, hogy itt — önmagára mutatva — a költő éli át a tragédiát, az ő sorsa-gondja a fontosabb. A *Kései sirató* így lesz számadásvers, a költő számadása immár önmagáról — a kései versekre általában is jellemző módon —, számvetése önmagával:

*A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.
Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.*

A valóságos anyát nem láthatta holtában, nem temethette el. Elvesztette s eltemette azonban magában az általa teremtett, összeállítani próbált anyát, mert bár — mint láttuk is néhány példában — visszatér még hozzá a *Kései siratót* követően is, már másként: csak „a legenda oda” kétségbeesett felismerésének tudatában.

JEGYZETEK

1. Bóka László: József Attila. Esszé és vallomás. Válogatott tanulmányok. Magvető, 1966. 152.
2. E rímkenyszer részletesebb elemzését ld. Szigeti Lajos: A „felnöttség” vállalása József Attila költészetében. (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete.) Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XIV. 1976.
3. Németh Andor: József Attila és kora. A szélén behajtvá. Magvető, 1973. 480.
4. Fontosságára Szentkuthy Miklós utalt először. — Vö. Szentkuthy: József Attila. Válasz, 1947. dec. 528—36.; — Figyelmemet e kérdésre Szőke György 1972. évi egyetemi előadásai hívták fel.
5. Vö. Szentkuthy Miklós: i. m.
6. Vö. Tamás Attila: József Attila Odájának motívumrendszeréről. A költői műalkotás fő sajátosságai. Akadémiai, 1972. 262.
7. Vö. Levendel-Horgas: A szellem és a szerelem (József Attila világképe). Gondolat, 1970. 46.
8. Erre Tamás Attila hívta fel a figyelmemet hozzám írt levelében.
9. Vö. Sárközy Péter: Kései sirató. Irodalomtörténeti Közlemények, 1971. 6. 716.

„Kész a leltár”?

Évek óta keringek e vers körül. Az alábbiakat többször is megfogalmaztam már utcai motyogásban, járműveken rázkódva, de néhány mondatát le is jegyeztem azo-
elkallódott papírcetlikre. Most már nem verődik olyan erővel és olyan fájdalommal
bordáimhoz az a különös szívdobogás, mint ami akkor fogott el, amikor József
Attila Kész a leltár című versét olvastam egy antológiában. Ma már inkább a halálra
szántak hűvös zsibbadtságát érzem. Az említett antológia — naptár és évkönyv —
címe: AZ EST Hármaskönyve s alatta nagy, piros számok: 1938. Igazán nem kellett
ahhoz különleges számolási készség, hogy alaposan megdöbbenjek. Már korábban is
gondoltam arra, hogy voltaképpen kortársak is voltunk, én már csaknem egy eszten-
deje a világon voltam, amikor ő meghalt...

Az antológiában hetven költő ugyanannyi versének társaságában olvasható a
Kész a leltár. A nevek után egy-két soros életrajzi ismertető is található. József
Attila neve alatt a következő: „1905-ben született Budapesten. Szegeden élt, ma Bu-
dapesten tisztviselő. Költő, esszéíró. Verskötetei: Medvetánc (1934, Budapest), Nagyön
fáj (1936).” Az nem izgatott különösebben, hogy csak két kötetét említik, hiszen a
többi költőnél is csak egy vagy két kötet címét közlik. Az okozott ideges remegést,
hogy a vers — és az életrajz — leadásakor József Attila még élt! Talán senki, még
ő maga se, gondolta, hogy rövidesen meghal. A vers — az évkönyv — megjelenése-
kor pedig már halott volt! S a vers címe — istentelenül sorsszerű! — Kész a leltár.
Lapozgatom az ezüstös borítású évkönyvet s tünődök. Gyakorlatból is tudom, hogy a
lapok évkönyveit — naptárait — már tavasszal, nyáron kezdik szerkeszteni, hogy
annak az évnek a decemberében áruhátható legyen. Tehát ez az évkönyv is, minden
valószínűség szerint, megjelent már 1937 decemberében. Lehetséges, hogy éppen azok-
ban a napokban, amikor József Attila meghalt vagy talán éppen a temetése volt.

Így utólag, mintha csúfolódna velünk ez a két sor: „Nem dicső harcban, nem
szelíd kötélben, / de ágyban végzem, néha ezt remélem.” Ezt remélte, ezt kellett re-
mélnie még akkor is, ha folytonos harcban állt a világgal. Az ember folytonosan
ilyesmit remél, azaz: még eddig sem akar gondolni! Az ember tudja, nem tehet mást,
de nem hiszi a halálát, a saját halálát!... Érdemes futólag elemezni ezt a verset.
A hetyke befejezés ellenére, igencsak sorssejtő vers! Azt ezúttal csak mellékesen
említem, hogy a Hármaskönyvben — talán azért „hármaskönyv”, mert naptár is és köz-
érdekű írásokat, hirdetésekkel is tartalmaz a két; vers- és próza antológia mellett, az
utóbbiban jeles íróinktól olvashatunk vagy tucatnyi szép írást — tehát az évkönyv-
ben nem egészen azonos a vers szövege például a József Attila Összes Versei, Szép-
irodalmi Könyvkiadó 1956 kötetében közöltével. Bár csak három helyen tér el — ám-
bár ez nem is kevés —, ebből kettő talán helyesírási felfogás közti különbség, a har-
madik eltérés azonban egy szótaghiány. A Hármaskönyvben az első sor végén: „Ma-
gamban bíztam eleitől fogva, — „van vonás („vessző”) a gondolatjel előtt, a kötet-
ben nincs. Ugyancsak az évkönyvet említve előbb, ott: „Semmikép se többé”, vagyis
egy „p”-vel, az 1956-os kiadásban ugyanez két „p”-vel jelent meg. Lényegesebb a
harmadik eltérés, le is írom mind a két változatot. Az 1938-as Hármaskönyvben:

*Akárhogy lesz, immár kész a leltár.
Éltem — és ebbe más is belehalt már.*

Az emlegetett 1956-os kiadásban egy szótag hiányzik:

*Akárhogy lesz, immár kész a leltár.
Éltem — és ebbe más is belehalt már.*

Amikor e sorokat írom, eszembe jut, hogy új gyűjteményes kötet készül az évfordulóra József Attila verseiből. Kíváncsi vagyok, melyik változattal találkozhatunk majd e kötetben? Abban bizonyos vagyok, hogy az évkönyvben közölt szöveg a helyes. De nem e hibák ösztökéltek írásra, töprengésre, annál is inkább, mert a fenti szövegeltéréseket csak mostanában vettem észre, míg e sorsszerű — végzetszerű! — megjelenése a versnek, ahogy emlegettem, évek óta foglalkoztat.

„Magamban bíztam eleitől fogva, —”, így kezdi méltóságosan, a szép zsoldársor áthallásával a verset. Hatásosan, az olvasót magához húzóan-ölelően. De azután, mintha szégyellné, legalábbis röstellné ezt a méltóságos hangütést, egyszerűbbre vált: „ha semmije sincs, nem is kerül sokba / ez az embernek.” Mi nem kerül sokba? Az önbizalom? Aki a mindenséggel akarja magát mérni s akinek „csak a törvény a tiszta beszéd”, az nem szegény, annak a leltárkészítés nem véletlen, ötletszerű cselekedet. Nem is gazdagságának összeírása!... Mert összeírhatja-e az ég csillagait? A szeretet, a barátság érzését? Az „arany öntudat” karátjait? Ez a leltár a tőrés-bírás emlegetése! Arról töpreng, mit bír ki az ember, mit bír ki a költő, mit bír ki ő?! Sarkítva: meddig élhet a kor, a társadalom adott körülményei között? Mint az úrhajós, ha a visszautaktól eltérő pályán kering és már csak arra van módja, hogy figyelje: meddig elég az oxigén?

*Ha féltem is, a helyemet megálltam —
születtem, elvegyültem és kiváltam.*

Ki merne manapág ilyen rímeket „megálltam”, „kiváltam” leírni? Csak az, akiben áthallatszanak egymásba remeklései. A költő egyetlen verset ír életében, csak közben új és új címeket iktat — széljegyzetként, s magyarázatképpen. S még valaki le meri írni, a „leltározó”, aki már minden szava mögött ott tudja-érzi roppant gazdagságát. Még akkor is így van ez, ha később írta néhány nagyon fontos versét. Nem henyeségről, felületességről van szó, sokkal inkább kesernyés-humoros nagyvonalúságról.

*Meg is fizettem, kinek ahogy mérte,
ki ingyen adott, azt szerettem érte.*

Életeleme a nyíltság, a „szégyentelen” őszinteség.

*Asszony ha játszott velem hitegetve:
hittem igazán — hadd teljen a kedve!*

Milyen édes-szép-ravasz az utóbbi sor!... S a felkiáltójel, akár az uralkodói jogar villan meg a sor végén. Megintcsak nem a földi mértékkel mérhető gazdag ember alamizsnájáról — leereszkedéséről — van szó, hanem a hűvös és örökkévaló dolgok közt ógyelgő, tiszta és szigorú tekintetű kamasz, mindenségbirtokos, lélekmilliárdos bármit, azonnal teljesítő gesztusáról — ha szeretetet hitethet el önmagával.

Nem azzal a szándékkal kezdtem írni, hogy elemezzem ezt a verset, inkább csak gyorsjegyzetet szerettem volna készíteni megjelenésének borzongatóan jelképes körülményeiről. Közben arra is gondolva, mit bír ki az ember, mit bír ki József Attila vagy akárki korunkban, aki testként folytatódik „a külső világban — / nem a fűben, a fáknban, / hanem az egészben.” S mit kéne kibírnia? Évtizede is lehet már annak, hogy éppen József Attilával kapcsolatban leírtam: belülről rohant rá a gázoló „vonal”! S ez a lényeg. Az ember fiatalon is eljuthat az élet elviselhetőségének határáig, ha a törvényerejű — nagyon kínzó! — felismerések olyan nagy „szerelvényyé” rendeződnek, amivel már nem bír a lélek. S vajon mennyire lehet törvényszerű korunkban, hogy egy-egy ember tűrőképességéből következtethessünk az emberiség lelki-erejére?

Több visszaemlékezésben is olvastam, hogy nem a vonat alá — elé — ugrott Szárszón, hanem csak át akart menni, át akart bújni az álló tehervonat kocsjai kö-

zött, hogy az utat lerövidítse s közben meglódult a szerelvény... Így történt. Akkoriban, amikor erről először olvastam, magamban felháborodva tiltakoztam ez ellen a változat ellen. Aljas hamisításnak gondoltam-éreztem. Azután lecsillapodva, évek múlva érlelődött meg a belső mozdony, a belső vonat gondolata, ami elől nincs menekvés!... Egyébként is megmaradt az ugyancsak kitalálhatatlan jelkép: az ország térképével takarták le! Az Alföld vagy a Dunántúl jutott a szívére? S melyik országrész a homlokára? Mert az egész testét, akármennyire kicsi és törékeny is volt, aligha fedhette be ez az ugyancsak törékeny, kicsi, boldogtalan ország... Alig „veszett” el az egyik legenda, máris megtalálom a végzetbélyeget egyik, nem is akármelyik versének sorsában!

Azt is végiggondoltam, hogy talán az évkönyv csak a halála után készült, és a szerkesztők valamelyike — Dernői Kocsis László, dr. Mihályfi Ernő és Szabó Lőrinc — szándékosan ezt az „ideillő” verset választotta. De ellentmond ennek az, hogy akkor is az év végén megjelentek már a következő esztendő évkönyvei, naptárai. S akármilyen rövid is volt — a maihoz képest! — a nyomdai átfutási idő, egy hónap mindenképpen volt. S különben is, akkor az élettrajzi jelen időt is múlt időre változtatták volna: „...ma Budapesten tisztviselő.” Ez egyértelmű.

Tudom, lehetne még változatokon, lehetőségeken gondolkodni; mennyiben volt véletlen vagy szándékos e vers akkori közlése. Akármilyen derülne ki, József Attila élete, sorsa, életműve semmiképpen nem véletlen. Minden mozzanata, emberi eszmélésétől kezdve logikus, egyértelmű és szándékos! Végül is ez lehet a végső meggyőződésem akkor is, amikor látszólag újabb legendát kívántam teremteni. Most már csak azon kéne gondolkodni, mennyire egyedi — s mennyiben magyar!? — költősors, hogy születésének ünnepi évfordulóján is a haláláról kényszerülök mélnézni; a költő halálos arcvonásait tapogatom, holott ő is ifjú vonásokkal ment el s mindig is ifjú marad számunkra, mint annyian mások. Ez az országos sorsleltár, úgy látszik, korántsem végleges még.

HÉZSÓ FERENC ILLUSZTRÁCIÓJA JÓZSEF ATTILA
„MIKOR AZ UTCÁN ÁTMENT A KEDVES” CÍMŰ VERSÉHEZ

Tájunk élő emlékezete

Élő kortársak szóban közölt emlékei nem változtatják meg költőnk arcáról, alakjáról eddig kialakult képünket. De finom részleteikkel árnyalják, motiválják, közelebb hozzák.

József Attila születésnapján nem is szándékolhattunk többet, mint tiszteletünk, szeretetünk parancsára fölszedni halványuló lábnyomából az utolsó morzsát is, azoknak a kedves tanuló társaknak, pajtásoknak segítségével, akik szívesek voltak féltve őrzött emlékeiket olvasóinknak átengedni.

KISS FERENC

plébános

1922-ben nyolcéves gyerek voltam, amikor József Attila nálunk élt Kiszomboron. Nem olyan könnyű már visszaemlékezni. Vagy tizenöt évvel ezelőtt Waldapfel Imrénének nyilatkoztam, meg is jelentette valamelyik újságban.

Idősebbik nővérem, Kiss Ilona, nagy tanulási hajszában élt ekkor, mért miközben a polgári iskola 3. és 4. osztályát végezte, készült a gimnáziumi különbözetire is. Matézisből elhúzták, pótvizsgára kellett mennie, ilyen sorsra jutott Faragó számvívő lánya is, Maca.

"A korrepetálásra a makói tanárok József Attilát ajánlották, hogy ő, mint árva gyerek, kosztért, szállásért fölkészíti a lányokat a vizsgákra. Mert az internátus a szűnetben nem működött.

A napi tanulást a két lánnyal hol nálunk a Zöldfa utcában eszközölték, hol Faragóéknál. De állandóan nálunk lakott. A tanítás nem foglalta le az idejének csak egy töredékét. Ezért sok alkalma volt az olvasásra, verselgetésekre. Versikéit, szójátékait elmondta nekünk is, mert otthon érezte magát övéhez hasonló családi körünkben. Az én apám is kivándorolt Amerikába, az övé is. Az anyám is sok gyerekkel maradt, sok gondú asszony volt, mint az övé.

Szívesen énekelgetett. Többek között erre emlékszem: „Megérett a meggy. Termett rajta egy, termett rajta finom fajta, de mindössze egy.”

Faragóék, hogy jobban megdolgozzon a bérért, felhasználták kukoricapaszternak is. Ferencszállás felé menet, a vasút oldalában volt az a föld, ahol reggel, este, amikor a varjak közlekedtek, őrizni kellett tőlük a vetést. Rossz bádogsütő volt a kezében, s azt verte egy doranggal, hogy elhessegesse a kártevőket. Tudom, mert amikor Attila bement Szegedre Juhász Gyulához, megkért, hogy helyettesítsem. Valamelyik versében megénekelte életéből ezt az epizódot.

Egy ilyen, Szegedről való késő éjszakai visszaérkezésére emlékszem. Nagy örömmel jött, hiszen verseskönyvének kiadásával biztatták, de olyan fáradtan, hogy ruhástól fekdűt be a kuckóba. És reggel, a kukoricacsösi hivatásában való helyettesítésért megajándékozott Várnai Zseninek Az örömk kertje című meséskönyvével.

Attila körül más szolgálatokat is tettem. Egy ízben szerelmi postása voltam. Kiszomboron virágcsokokot vásárolt, egy verset tűzött mellé, vagy a csokrot a vershez.

Mezítláb, gyalog mentünk be Makóra, kézben vittem a cipőmet, de amikor belepertem Gebe igazgató lakásába, lábamon volt. Márta-nap volt, arra vittem a postát. Attila kint várt meg. Úgy emlékszem, a család örült a küldeménynek.

Édesanyám három hold földön hagymával foglalkozott. Nagyon munkaigényes növény, reggeltől estig kint tartózkodott, miközben sokszor mi gyerekek is segítünk, amit tudtunk. Hagymaszüretkor kijött Attila is ásní. Két nap alatt teljesen összetörte a tenyerét. Nem engedték ki többet. Azután ő vigyázott ránk, gyerekekre naphosszat. Amit édesanyám előre megőzött, azzal traktált bennünket. Dologidőben rántott levest, jó tojásosat, krumplilevest, paprikáskrumplit, káposztát, babot ettünk, mint a mi sorsunkon élők mind.

Vallásosak voltunk. Minden étkezésnél imádkoztunk. József Attila nem imádkozott. Egyszer nálunk volt az unokanővérem, mondott valami hitünkkel nem éppen egyező dolgot. Attila helyeselte.

Házunk még a szabadságharc előtt épülhetett, az én koromban léccel, deszakerítéssel elválasztva az utcától. Előtte virágoskert, az udvarban eper- és gyümölcsfák.

Attila szívesen mesélt a családjáról, anyjáról, testvéreiről. Vágyódott utánuk.

DR. SZÜCS LÁSZLÓ

ny. városi jogtanácsos

1920-ban ötödikes gimnazista voltam, amikor egy osztályban tanultam József Attilával. Pestről jött az új fiú, a Demke internátusában lakott.

Szerényen, egészen a zárkózottságig csöndesen viselkedett. Jól tanult, nem szégyellte, hogy eredményeket kell elérnie, s dolgozik is értük. Nem akárkivel barátkozott, inkább talán csak egyszerűbb emberek gyerekeivel. Hozzánk eljött néhányszor, mivel, ha talán barátok nem is voltunk, de szerettük egymást. Ruházata, mint az enyém, nem rongyos és tiszta. Akkor még néhány menekült tanárunk is foltozott ruhában járt, olyan nagy volt a nyomorúság.

Szeme szúrós, odafigyelő, haja szinte bozontos, annyira dús. Nyugodtan, megfontoltan viselkedett, mozgott, felelt. Énekarban, sportban nem szerepelt.

17 éves korában jelent meg első verseskötete, a Szépség koldusa, de azt mi nem vettük észre rajta, hogy valami ostoba önimádatba vagy gögbe szédült volna tőle. Pedig nagyon örült neki. Tudott vidám lenni, de az csak inkább valamilyen mosolygásban, élénkebb beszélgetésben mutatkozott meg.

Mint árva, tehetséges gyereket a makói baloldali értelmiségiek istápolták. De erről sokat írtak már, akik életét könyvekbe öntötték.

A Lélek cukrázdában mindennapra előfizettek neki egy kávéra vagy kakaóra és két briósra. Én azt sohase láttam, hogy akár egy pohár bort valaha is megivott volna.

1936-ban találkoztam vele utoljára Makón. Katonaruhában volt. Majdnem egész nap együtt kószáltunk a gyerekkori pajtásokkal. Attila meglepően jókedvű volt. Ki hitte volna, hogy egy év múlva meghal?

BRAUSVETTER BÉLA

ny. lapszerkesztő

A szegedi órás Brausvetterek családjából származom. Iskolába a piaristákhoz jártam, de újságíráskodásom miatt eltanácsoltak bennünket Kormányos Pistával együtt. Végül mint magántanuló érettségiztem, s mindjárt jogi tanulmányokba kezdtem, de a sorsom úgy fordult, hogy otthagytam. Az újságírás volt minden álmom.

A Munka című lapot a Vár utcában szerkesztettük, ahol mint rendőri riporter dolgoztam Magyar Lászlóval, Deák Dezsővel, aki főszerkesztette az újságot. Juhász Gyula vezércikkírónk volt, ezért egy időben mindennap találkoztunk.

Amikor 1921-ben beszüntették a Munkát, a szerkesztőség helyisége mint a tisztviselők szakszervezetének klubja működött. Ide, mi fiatalok, szerettünk naponta följárni. Berczeli A. Károly, Hont Ferenc (aki akkor Homályos néven írt), Kormányos

István, Keck József Gáspár, Rózsa Gyula és mások. Legtöbbünk az újságírásból ette a kenyerét, de nagy jövőjű költőnek, írónak tartottuk magunkat. Szavaltuk, hangosan olvastuk írásainkat egymásnak. Vitattuk, dicsértük, ha tetszett, s könyörtelen nyíltsággal levágtuk, ha nem tetszett. Barátok voltunk.

Juhász Gyula ismerte tanyahelyünket. 1922 nyarán fölkiérte közénk József Attilát. Bemutatta. Azt mondta: jó költő, ki kellene adnunk a kötetét. Közölte, hogy az előszót ő írja hozzá. Meleg szavai között megéreztem, hogy szándéka komoly, és valamiképp talán az is értésünkre jutott, hogy ebben a törekvésében nincs egyedül.

József Attila elég csöndesen viselkedett. Nem gondolom, hogy a meghatódottságtól vagy álszerénységből.

Öltözéke rendes, olyan mint a mienk, bár mi jobb családok gyerekei voltunk, jó keresetű órák, tanár, bíró, ügyvéd fiaknak számítottunk.

Sötétbarna haja bodorodott, ahogy a korabeli fényképek ábrázolják. Sötét, örményes szeme olajosan csillogott. Nagy művésznyakkendő, fehér-fekete pöttyes bomlott szét az ingén, ahogy akkor nekünk. A cipőjét megbámultam. Meleg nyár volt, s ő magasszárúban járt.

Juhász Gyula óhaja szent volt. De ez engem fájdalmasan érintett. Magam is majdnem készen álltam verseskötetemmel, Móra Ferenc már megírta hozzá az előszót. De azért belenyugodtam a mondottakba, hiszen a vendégé az elsőbbség, s nálunk jobban tudta Juhász Gyula, hogy mért ajánlja József Attilát.

Akkor a verseiből nem sokat ismertünk. Nem volt olyan nekiugrós fiú, hogy le-rohanjon bennünket költeményeivel. Későbbi ismeretségünk során is úgy tapasztaltam, hogy kicsit mindig unszolni kellett, hogy az újabb termését megmutassa.

Az én fájdalمام nem kicsinyességből táplálkozott. Fájt, hogy megelőz, de ellenérzéseket nem növesztettem magamban, hiszen ő most kezd, mi meg itt néhányan túl voltunk a nyomdafesték illatának első mámorán.

Említettem, hogy firkálásainkért kicsaptak a gimnáziumból, mert szerkesztettünk egy kis irodalmi lapocskát, a Mées címűt. Örökösen ezzel foglalkoztunk. Nyomdát, kiadót keresgélünk hozzá, pénzért, papírért kuncsorogtunk. Két számot ki is hoztunk belőle a magunk, meg a barátaink emberségéből. A Mécsnek mellékleteként jövőgettek elő kicsi verses füzetecskéink is. Nagyon sokat bejártunk a nyomdába, ezek általában egyemberes kis műhelyecskék voltak, magunk megtanultuk szedni a saját zöngeményeinket.

Kiadványainkat, ahogy a fölntöttek szokták, feldíszítettük Békeffy Gyurka rajzaival, ex libriseivel.

Koroknay nem akart bennünket vállalni, mert csak egy kicsi tégelysajtója volt, s betűanyaga is kevés. Egy-egy ív kinyomása után szétdobta a szedést, s úgy kezdette a következő oldalakat.

József Attiláról kérdeznek, magamról beszélek, de abban a hitben, hogy körülményeink feszegetése némely árnyaltságot adhat költői, emberi alakjának kiteljesítésében.

Ilyen gondok között, Juhász Gyula ajánlására a Szépség koldusa megjelent Koroknaynál 22 karácsonyan. De még 1923-ban is nyomódott, mert a mester lassan haladt vele. És ugyancsak 23 tavaszán az én szerény kötetecském is napvilágot látott. Az első és az utolsó. Mert Móra Előszavának summázata így hangzik:

„A szerzőnek pedig azt mondom: te fiatal költő, minden megtalálható verseidben, csillag, virág, tenger, holdsugár, halálvágy, minden, ami fiatal költőhöz illik, csak az élet rántás-íze hiányzik még belőlük. De hát ennek nem te vagy az oka, mert az rendszeren csak akkor jön meg, mikor már a csillagok és virágok elfogynak.”

Aztán, ahogy a sorosom szabta, dolgoztam a vásárhelyi újságnál, a gyulainál, az orosházinál is, míg egyszer visszaérkeztem Szegedre a Friss Hírekhez. Ekkor ismét gyakran találkoztunk, éjszakai kávéházakban, a Kassban, az Elefántban, s cukrászdákban. Nagyon sokat bandáztunk, teli voltunk saját magunkkal, olvasmányélményekkel. Bécsből a szegedi kereskedők hozták rendszeresen Kassák lapját, a Mát.

Kant, Baudelaire mindennapos vendégünk volt. Bejártunk a Munkásotthonba, használtuk a könyvtárát.

József Attila akkor már egyetemi hallgatóként élt Szegeden. Ő természetesen ezekben a mozgásainkban is velünk. Ma furcsának tűnhet, hogy a levert proletárforradalom után éppen az értelmiségi fiatalok egy része érdeklődik a munkások modern ideológiája iránt. Nem karrierből, s nem nagyzásból tettük, mert akkor nem lehetett ebből megélni. Hanem belső, saját meggyőződésből, amiben nem voltunk magunkban, hiszen csak Szegeden is tömegek hitték, hogy nem temetődött el a jobb világ reménye.

A keresztény kurzus dühöngött ránk, de a saját családjunk sem örült irányultságunknak, hiszen ez a megélhetésben bélyegzet jelentett rajtunk.

Leginkább József Attila sorsán mérhető le a kor kíméletlen nyomása. Vele nagyon korán, mint költővel, Juhász Gyula mentalitása szerint Szigethy Vilmos foglalkozott a Szegedi Híradóban.

Ő közli első verseit. A Várlak, Az én ajándékom címűeket.

1922-ben a Színház és Társaság kedves ismertetővel mutatja be a 17 éves költőt.

Amikor én visszatértem Szegedre, éppen a Tiszta szívvel című verséért kapja a leggorombább meghurcoltatásokat a sajtóban és az egyetemen.

Személyesen nem találkoztunk többet, de versei, kötetei kinti s benti polcaimon mindennapos üzenettel szolgálnak.

GERZANITS JÓZSEF

ny. gépészmérnök

József Attila ötödikes gimnazista korunkban került Makóra. Október elején láttuk először az osztályunkban.

Megjelenése jó csontozatú, kun paraszt őseinek alkatát idézte. Feje, teste arányaihoz viszonyítva kissé nagyinak látszott. Haja dús sötétbarna, szeme csillogó, értelmet sugárzó, a vita hevében vibrálóan villogó volt. Ruhája zöldesszürke katonatiszti szövetből készült, jól állott rajta, sógorának pesti szabója készíthette. Érdekes módon sógoráról mindig csak mint gyámjáról beszélt.

Dr. Kovács Károly tanárunktól tanultuk a retorikát és a poétikát. Az anyagot katonásan, szabatosan adta elő, és a leggyöngébb tanulóktól is visszakövetelte. Nekünk az érettségire a magyar nyelvből és irodalomból 127 memoritert kellett tudni. De nem csak olyanokat mint a Szeptember végén, hanem Arany János Széchenyi emlékezetét, 24 strófát rímes alexandrinusokban, Baróti Szabó Dávidtól Egy ledőlt diófához, és Berzsenyitől a Magyarokhoz címűket. Prózából Kossuth és Deák beszédének részleteit. Természetesen latinból és németből egyéb részeket is meg kellett könyv nélkül tanulni.

Műgyetemi hallgató koromban megállapítottam, hogy bizony jó gimnázium volt a makói. A papi intézetekből kikerült hallgatótársaim legfeljebb csak latinból voltak valamivel jobbak egy átlagos felkészültségű osztálytársamnál. Az ötödikes osztálytársak közül 25-en szereztek egyetemi és főiskolai diplomát és jó néhányan kereskedelmi végzettséget.

Attila rendhagyó ember volt közöttünk abban az értelemben, hogy alkati beállítottsága révén életét másképpen vezette, mint mi, többiek. Nagyon igyekezett. Igaz, polgáriból került hozzánk, latin különbözeti vizsga révén februárban lépett a rendes nyilvános tanulók sorába. Példátlan hivatástudat élt benne. Már az első hetekben kijelentette, hogy ő költő lesz. Én is feltettem magamban, hogy gépészmérnök leszek, vonzott a villamosság, vonzottak a gépek, s ha módom volt rá, a makói villanytelepen lábatlankodtam, afféle szakmai neveltfiaként Kesztnér Zoltánnak, aki később Attilát is atyai áldozatkészséggel vette körül. De olyan szilárd, rendeltetészerű elhivatottságtudatot, mint benne volt, távolról sem éreztem.

Mondtuk is neki:

— Attila, versírásból, költészetből manapság nem lehet megélni, Ady újságíró volt, Arany akadémiai titkár.

Erre ő csak fölényesen mosolygott.

Költői ambícióit ismerte Kovács Károly magyartanárnak. Honorálta is.

Iskolánk a Riedl Frigyes-féle retorikát használta. Az egyik fejezet az írásművek szerkezetét taglalta. A Szondi két apródja boncolgatásával mutatta ki, hogyan épül fel az írásmű szerkezete. A vers formája rímes anapestus. Csillag alatt, a lap alján leírta a versszak verslábak szerinti képletét is. Ennek megtanulása azonban nem volt kötelező.

Egyik osztálytársunk, aki ebből a leckéből felelt, a rímes anapestusnál a verslábakat nem sorolta el, mert az nem is volt feladva. Kovács Károly felszólította Attilát.

— Attila fiam, maga költő akar lenni, magának ezt illik tudni.

Attila felugrott, és szinte hadarva vágta ki a versszak verslábak szerinti képletét. Kovács Károly nagyon megdicsérte.

Minden hónapban írtunk magyardolgozatot, feladott témákból. Akkoriban sok volt az elcsatolt területekről kiutasított család az országban, s így az egyik dolgozat címe „A vagonlakók” volt. Máskor egy teknőkaparóról kellett dolgozatot írni. Ez egy múlt század második felében Makó határában élő késői táltos-javasember-féle volt, aki teknőket is készített. Számos jóslatot mondott, ami be is teljesedett.

Kovács tanár úrnak az volt a szokása, hogy havonként a dolgozatjavítási órán pár mondatos megjegyzést fűzött minden dolgozathoz. Kinek többet, kinek kevesebbet. Attilát rendszerint nagyon megdicsérte, mert ő nem sablonos négy-hatoldalal dolgozatot írt, hanem a tanári könyvtárból kikeresett forrásokat fölhasználva, színvonalasabb dolgozatokat produkált, mint az osztály legjobb tanulói. Az ő dolgozatai 12—16 oldal terjedelműek voltak, meg is kapta mindig az elismerést.

Már a hatodik osztályba jártunk, a tavaszi konferencia idején Petőfi szerelmi lírájáról írtunk dolgozatot. A javítási órán Kovács Károly behozza a füzetünket, s azokat előszedi szokásához híven, névsor szerint. Abaffy, Apjok, s így tovább. Amikor Attila füzetét a kezébe veszi, elborul az arca, kis hatásszünetet tart, s így kezdi:

— Attila, köszönöm, amit magától kaptam! Én honoráltam a maga nemes költői ambícióit, de azt erős túlzásnak tartom, hogy a legnagyobb magyar költőnkéről csak úgy, Sándor gyerek szóhasználattal írjon. Messze van még attól, hogy egyenrangúnak tekintse magát velem!

Ez az írásmodor már magában véve felbőszítette Kovács Károlyt, amit tetejézett Attila még egy szerencsétlenül fogalmazott mondata, miszerint a Parnasszusról lemaradó csürhe és csöcselék Petőfit éppúgy nem értette meg, mint őt.

Kovács a meg nem értők közé érthette és értette is magát. Attila a dolgozatra 4-es osztályzatot kapott. (Ez volt akkor a legrosszabb jegy.) Év végén mégis megadta Attilának a jelest.

Tény, hogy Kovács Károlyt a gyöngébb tanulók nem szerették, mert különleges szigorúsággal serkentette őket a tanulásra, és feleltetés közben meg is csipkedte a felelőt.

Kialakult az osztályban valami hallgatólagos egyezségféle, amely szerint ha a fölszólított diák nem tudja a feladatot, senki sem jelentkezik utána, hogy majd én.

József Attila nem tudott erről, s gyakran jelentkezett. Ebből kellemetlen afférja kerekedett. Egy Bleier nevű osztálytársunk, nagy tagbaszakadt fiú, azt mondta Attilának, ha még egyszer jelentkezik, összeveri.

Egyik tornaórán, lábsérülés miatt, fölmentést kaptam, Attilával sétálgattam az udvaron.

Mondtam neki: te, Attila, ne csináld ezeket a jelentkezéseket, mert ez nálunk nem szokás. Látod, kiváltod ezzel az osztálytársak ellenszenvét.

Azt válaszolta: — Meg kell értenetek, hogy nekem minden eszközt meg kell ragadni a jeles bizonyítvány megszerzéséhez. Gyámom csak úgy áll anyagilag mögöttem. A teljes tandíjmentesség és az ingyenes ellátás egyik feltétele az internátusban a jeles bizonyítvány. Ezt nekem mindenáron meg kell szerezni. Gyámom olyan, mint

József Attila versei.

Ma még ismeretlen név,
de nemsokára a magyar la-
pok hosszú sora egymással
fog versenyezni, hogy ver-
seit közömbösködjék. Az egész
poéta alig tizenöt éves, apát-
lan, anyátlan árva és isko-
lába jár, az ötödik gimnázium-
ba. És amíg Horatius költe-
ményeit fordítja magyarra,
lelke, mint a hárfa hurja
zenélni kezd és ez a muzsi-
ka oly szép, oly tökéletes,
hogy sok mai nagyra tartott
poétának nincs olyan gondo-
lata, nincs olyan technikája,
mint József Attilának, a tí-
zenöt éves makói gymnazis-
tának, akit fiatal kora elle-
nére sok csalódás ért az élet-
ben és aki bánatát, fájdal-
mát, örömet versekbe önti.
Lapunk terjedelme nem en-
gedi meg, hogy a fiatal poé-
ta verseinek mélyebb elem-
zésébe kezdjünk, mi csak le-
közlünk két verset, amelyek
igy önállóan jobban beszél-
nek minden kritikánál.

SZÍNHÁZ ÉS TÁRSASÁG

Ősapám.

Fakó köntösben, hőszi, menlován
Alomban, éjjel, itt jár Ősapám,
Ruhája egyszerű, díszet nem visel,
De nagy szemében őserő tüzel.

Dus hosszú fürtje barna, mint a föld,
Vasmarka kérges, nagy tusákra tört.
Süvegje melleit karvalyszárnya száll,
Előtte messze száz vitéz halál.

Rézarca, mint a gondos est nyugodt.
Kacagni tán soha nem is tudott —
Nyakán feszülnek holló-vérerek,
Tömbmelle vulkán tengerek felett

Leszáll lováról tán Hadur maga! —
Bronzajka mozdul s nem hallik szava.
Rám néz, szemembe, kezét fog velem.
Bus apa bus fiával, esendesen.

Távol zongora mellett.

A hangok ömlenek zongorából,
Mint illatos teából száll a gőz.
Lassan simítja arcomat a mámor
És bennem mest száz élet kergetőz.

Máriának hangja jut eszembe mostan,
Oly bársonyos volt s ez nem az övé.
Szegény, talizmánt tőle nem is hoztam
Szemem mered a zongora fölé.

A esőkos ajka itt remeg előttem,
Ó jaj, hogy tőle messze elvetődtem,
Ó jaj emléke mért olyan erős?

Hová kell monnem? Nem enyhít a Távol
És hangok ömlenek a zongorából,
Mint illatos teából száll a gőz.

Svengali a Trilbyben, akaratát minden eszközzel, hipnotizőr módjára átviszi a másik félre. Trilby egy angol szerző nagy sikert aratott színműve volt. Főhőse, Svengali, hipnózissal egy tehetség nélküli, de szép színésznőből világhírű énekesnőt teremt.

Volt egy osztálytársunk, Pomsahár Ferenc, aki a szénhiány miatt szünetelő tanítás idején az internátusban maradt Attilával, a többieket pedig hazaküldték. Az 1920—21-es tanévben, november, december, január hóban, összesen tíz hét fűtési szünet volt. Ekkoriban kezdték a hadsereget úgy dugva, fölállítani. Az internátusba is bekvártélyoztak egy szakaszt. Azok főztek maguknak, s adtak enni a két bentszorult diáknak. Persze nem is ez a legérdekesebb, hanem amit Pomsahár erről a szünetről mesélt. József Attila, mint valami megszállott, nagy intenzitással tanulta a verstant. Petőfi, Arany verseit elemezte, hangosan szavalt. Képes volt egész éjszaka virrasztani, hexametereket szerkeszteni, azokat újból és újból fennhangon skandálni, úgy, hogy Pomsahár nemigen tudott aludni tőle, és össze is zörrentek emiatt.

Némely életrajzírója azt állítja, hogy Petrásovits Endre jeles tanulóval Márta miatt rivalizált. Ez téves beállítás, mert Petrásovits Márta húgának, Margitnak urizált. Egyébként csak hatodikos korában került Makóra.

Ismertem Mártát, együtt jártunk a zsidó elemi iskolába, amelyik Makón a legnívósabbnak számított. Már a második osztálytól németül is tanítottak bennünket. Tanítónők igen nagy műveltségű valaki, aki Molnár Ferencsel is levelezett, Makón a legszebben beszélte a helyi őző dialektust.

Márta sokkal komolyabb nő volt a vele egykorú lányoknál. József Attila makói éveiben már partiképes udvarlói voltak. Neki egy diák nem számított. Gondolom, tudta ezt József Attila is. De hát szerette a szépet.

MAYER JÁNOS

faszbrász

Facér munkanélküliek voltunk 1921-ben. Mrena Géza segéd társammal kimentünk Mezőhegyesre, hogy írrok bátyjának ebédlőbútorát kijavítsuk, politúrozzuk.

Mrena István írrok a 73-as majorban egy szép kis állami villafélében lakott családjával együtt. A villa körül gyümölcsös, virágoskert.

Mrena István írrok a négy polgárijával nagy valakinek számított Mezőhegyesen, abban a kasztokra osztott világban. A 73-as majorban nem is volt nálánál nagyobb „hajjakend”. Az írrok után jött a béresgazda, azután az iparosok, a kovács, a bog-nár. Azután a cselédség. De ott is rangsorban. Csósz, botos, béresgazda, első béres, öregbéres, béres, kocsis, summás, hónapos, bojtár, napszámos.

Fölfelé is volt tekinteni való. Intéző, főintéző, jószágigazgató, kormányzó. Azok a központban éltek.

Az írrok, amennyire én emlékszem, egy nyeffenetet nem szólt a lefelé valóknak. Pedig hát voltak alatta a garádicson elegen.

Júniusban, aratás után a búzatarlókat kiadták bérbe juhászgazdáknak, akik nem lehettek szegény emberek, mert az írrok közé valónak számították magukat. És nagyon kedveskedtek a helyi akáriknek. Egy vasárnap délután a 73-as major körül legeltető juhászgazda pikniket rendezett a környező majorok írrokainak, kisurainak. Ezen a vasárnapi pikniken, kedves, földek között susogó erdőben ültünk neki az eszem-iszomnak. József Attilával itt találkoztam először, aki másik majorbeli valakinek a gyereket korrepetálta a nyári szünetben kosztért, szállásért.

Fiatalabb volt nálam, de rátaláltunk egymásra a művészetfirtatásban. Azt állította, hogy a régi művészeti irányzatok megbuktak, új pedig még nincs, nekünk kell azt létrehozni. Én, mint szobrászegéd sokat bibelődtem a stílusokkal, soknak a vonalvezetése már a kezemben volt.

A társaság nőtagjai, ismerve Attila verselő kedvét, biztatták, hogy mondjon szavaltot. Úgy emlékszem, hogy Petőfi modorában a Rög a röghöz címűt mondta el az egyik lócsös kocsira állva. Hanem a produkció végén, ahogy szállt le az alkalmi pódiumról, a nadrágja beakadt, s a varrás kritikus ponton kiszakadt, ami után kínos

pillanatok következtek. Valaki beszaladt Mrenáékhoz egy nadragért, s helyre is állt volna a lelki egyensúly, mehetett volna tán dudaszóra a tánc, de egy záporosó szétzavart bennünket. A kocsiponyvát magunkra húztuk, míg beért velünk a fogat. A szekérfenéken is csak fújtuk a magunkét, mintha régóta ismertük volna egymást.

Amikor már mindent fényesre politúroztunk a Mrena családnál, visszaszivárogtunk Szegedre. Munka is kezdett kerülni, kedvünk is megjött egy kis bandázásra. Tizen-tizenketten is egy csapatban jártunk. Berczeli Károly, Békeffy Gyurka, Hont Ferenc, Ferber Bandi, Kormányos Pista, Steiner Tibor, Szél Pista, Szőke Győző, Török Sándor, Voigt Vili és én. Akár fecskék a sürgönydróton, úgy ültünk esténként a Korzó székein. Gyakran éjfélélig elcsatoráztunk magunk között. Mindannyian valami nagy művészetmegújító ügyben mozgolódtunk. Ez is összefűzött bennünket. Rossz időkben fő fészünknek számítottuk a Kék golyót.

Amikor József Attila egyetemista lett, belekeveredett a mi csapatunkba. Másokat is ismert már akkor a szegediek közül. Elég kopottas öltözékben jelent meg, ha nem tévedek csizmában, bricsesznadrágban. Csemegi Laciéknál lakott a Nagykörúton.

1925-ben, hogy jobban akadt munka az asztalosiparban, kezdtem a pénzt gyűjteni egy elképzelt párizsi útra, aminek révén jobban bele akartam magam forgatni az asztalosipar titkaiba. Velem tartott egy cimborám, akinek a nővérét a megszálláskor elvette egy francia katona. Nogenben éltek. Leveleztek velünk, s megírtuk, hogy megyünk. Nagy papírra leírták franciául, mivel mi nem ismertük a nyelvet, hogy ennek a felmutatói jóemberek, ezeket a jó emberek jó útra térítsék, ilyen meg ilyen címre.

A mondott városban szakmánknak megfelelően kaptam munkát, de a társam csak egy késes műhelyben jutott kenyérhez, bár asztalos volt ő is. A városban kisipar-szerűen sok százan foglalkoztak evőeszkögyártással. A magánlakásokban forgott egy hosszú tengely, amin csiszolókorongok pörögtek, a család minden tagja ezzel foglalkozott.

Az én mesterem jó iparos volt, bölcsőt, koporsót csinált. Négy hónapig dolgoztam nála. Még gyászhuszár is lehettem néha. De csináltam egy nogeni polgárnak olyan faragványos bejárati ajtót, hogy a francia faragók is eljöttek megnézni.

Négy hónapig be se kukkantottunk Párizsba. Itt összegyűlt annyi pénzünk, hogy végül bemerészkedtünk, de éppen pangott a bútorgyártás. Az akkori vilákiállításon megjelentek az olasz vasbútorok, székek, asztalok, s ennek hatására az első dermedtségben úgy tűnt, örökre agyonvágódik a hagyományos bútorgyártás. A végén csak felocsúdott az ipar, azazhogy szerencsém volt.

Kicsi a világ. Hont Ferencel véletlenül összetalálkoztam az utcán. Elmondtam a bajomat. Éppen ment előttünk három férfi, ahogy szoktak, hangosan vitatkoztak. Ketten franciául beszéltek, egy mindig magyarul válaszolt nekik. A magyar szó nagy bátorságot adott, megszólítottuk, hogy tud-e valamilyen asztalos fertályt a városban, ahol akadna munka. Azok révén kerültem első párizsi helyemre, ahol előttem egy olasz segéd dolgozott. Faragványos vendéglői választófalat épített, de váratlanul kikerlte a könyvét, a munka abbamaradt. Rajzról mutatták meg, hogy meg tudom-e cselekedni. Odaállok a gyalupad mellé, rendezgetem össze a leszabott anyagot, akkor derül ki, hogy az olasz pasi elszabta a drága matériát. Azért volt neki olyan sürgős olajra lépni. Kaptam új anyagot, megcselekedtem a kívánt darabot, ami dicsekvés nélkül olyan jól sikerült, hogy mindjárt, akár valami mesében, afféle művezetőt patintott belőlem a mester.

Hont Ferenc nős volt. Szállodai szobája fix pontot jelentett a magyarok összejöveteleihez. Sokan odajártunk. A többi között Sándor Kálmán, aki akkor egy vendéglőben mosogató legényként kereste kenyerét. Honték révén találkoztam újra József Attilával, amint éppen az egyetemet kerülgette. A szegedi cimborá révén néhányszor meghúzhatta magát József Attila náluk is, de három ember nem tudott egyszerre lefeküdni abban a pirinyó lyukban. Attilának pénze se valami vastagon akadt, tudtommal akkor Hatvany Lajostól kapott valami segédelmet.

Jómagam Párizs külvárosában műhelyteltem, s egy garni szállodában laktam.

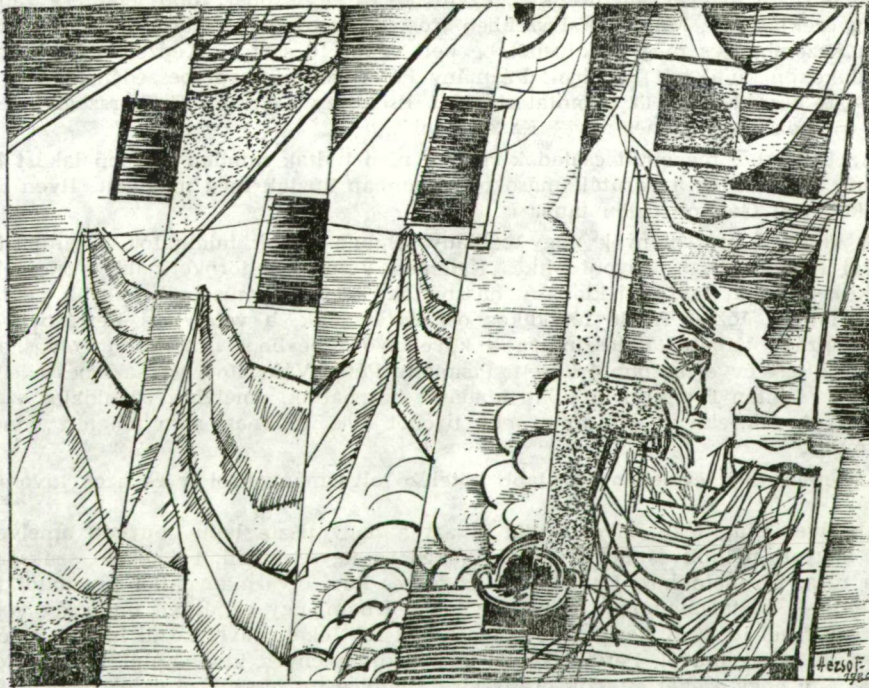
Attilával másfél hónapig osztoztunk a franciaágyon. Másfél hónapig így laktunk egy odúban.

Jól kerestem már akkor. Öt öltöny ruhám volt, szmokingom, mert anélkül színházba nem lehetett menni. Egyórai béremért négy-öt liter bort is adtak Párizsban.

Összejártunk Rónai mamáékka, akik pesti fényképészek voltak ugyan, de Párizsban műtermes szállást tartottak kóbor, szegény művészeknek. Egy volt lóistálló szénapadlását alakították ki erre a célra. De nekik is volt benne lakásuk, és szép eladó lányuk. Szívesen és gyakran kvaterkáltunk a környezetükben. Olykor ételeket, italokat hordtunk össze, vigadoztunk. De nem csupán a kocsmá volt a fórumunk.

Egy előkelő étterem pincéjét béreltük harmincan magyarok. Ugyan egy-két bécsi fiú is velünk tartott. Rendszeresen összejártunk, irodalom, művészet, politika volt a témánk. József Attila gyakran ott volt velünk.

Amikor 1928-ban anyám súlyos betegsége miatt sürgősen haza kellett jönnöm, a magyar követség elvette az útlevelem. Páger Antal öccse, aki asztalos volt, akkor követségi portásul dolgozott, megsúgta, hogy feketelistán vagyunk mindannyian, akik abba a pincébe lejárunk. Ezért fáj a követség feje.

HÉZSÓ FERENC ILLUSZTRÁCIÓJA JÓZSEF ATTILA „ANYÁM” CÍMŰ VERSÉHEZ

Az ifjú költő makói olvasmányai

József Jolán emlékezéséből tudjuk, hogy a betű szeretetét a sokbajú, nagyon szegény, de gyakran és örömmel olvasó Mamától örökölték gyermekei. Eleinte filléres regények, közönséges kalendáriumok jártak körbe, a Curriculum vitae-ből azonban tudjuk, hogy az első valódi olvasmányélmények a népmondák voltak. Ágybéröljük, Tittel (vagy Kittel) Margit kis bőröndjéből kerültek elő később Szabó Dezső, D'Annunzio, Kaffka Margit, Anatole France, Dosztojevszkij könyvei. És versek, Ady versei! Jolán szerint a Tanácsköztársaság idején Attila már Lenint olvas. Az Állam és forradalom haláláig könyvtára egyik féltett kincse.

Ezzel az irodalmi érdeklődéssel és olvasottsággal érkezik 1920-ban Makóra, ahol a pártfogók sora látja el nagyszerű könyvekkel. Az ötödikes gimnazistát egyelőre a tanulás köti le. Különbözeti és felvételi vizsgát kell tennie. Mindenekelőtt be kell pótolnia négy év latin anyagát. Nem hiába írja nővérének, Jolánnak:

„Rémes, el sem hiszed, mennyit magolok. Még egy perc szabadidőm sincs. Vasárnap sem. Mert — majd elfelejttem mondani — hogy már van egy tanár, aki előkészít — akkor is kapok órákat. Most nem érek rá verseket írni, mert levelet is csak vasárnap szabad. De leckét azt írhatok bőven: pl. magyar órán a tanár azt mondta (mikor kijavították a dolgozatokat), a következő dolgozat címe „A vagonlakók” hét oldal október 26-ra. És erről kell írni valamilyen hazafisi dolgozatot. Éppen most fogalmazom. Ma örült munkát végeztem. 120 szót kikeresni a nagy szótárból, leírni a magyar jelentésükkel együtt — és egy szónak több jelentése van — nem gyerekjáték... Már sokkal szebben írok, de most nem tudok, mert már görcs van a kezemben és még Ovidiusból be kell vágni 16 sort... Képzeld csak még, a vagonlakókon kívül mit kell írni: Pázmány Péter négy ünnepi beszédének a tartalmát — A beszéd maga 62 nyomtatott oldal. És Mikes Kelemen törökországi leveleiből 7 = azaz hetet. Rémes ugye? Ez 32 oldal.”

Az Erdélyből menekült családok részére nem tudtak minden esetben lakást biztosítani, átmenetileg a vasútállomásokon vagonban húzták meg magukat. Ilyen „vagonlakó” volt Galamb Ödön tanár is.

A kötelező olvasmányok nagy példányszámban voltak találhatóak a gimnázium ifjúsági könyvtárában. Zágoni Mikes Kelemen Válogatott törökországi leveleinek a Franklin Társulat 1882. évi kiadását használták. A makói múzeumba került példány előzőek lapján József Attila hatodikos osztálytársának, a vetélytárs Petrásovitsnak több aláírása látható. Valószínűleg a következő tanévben, ismétléskor olvashatta, ugyanis ő egy évvel később érkezett. Pázmány Péter Válogatott egyházi beszédeinek 1889. évi, szintén Franklin társulati kiadását használták, amelyhez 32 oldalas szótár tartozik. A sok elavult szó miatt egy tizenöt éves diáknak nem lehetett könnyű olvasmány.

December 4-i levelében az újabb kötelező olvasmányokról ír és azok kivonatolásáról.

„Kedves Etus, légy szíves küldd el azt a nagy tiszta lapú könyvet, amelyet a Gabi hagyott nálunk és neked adott. Neked az úgysem kell, és nekem szükségem volna rája, kivonatokhoz. Ugyanis itt az összes házi olvasmányokból kivonatot kell készíteni — bő tartalommal, és ha füzetekbe írnám, úgy az drága mulatság volna, mert egy füzet itt 20 K kerül. Éppen ma adtak fel Jókai művei közül három regényt és B. Eötvös egy művét, Petőfi, Gyulai összes költeményeit kivonatolni, bő tartalommal és úgy hogy ezeket elteszik érettségire, illetőleg mi tesszük el és ez nagyon fontos, mert csupa érettségi tételeket kapunk fel.”

József Attilának jól jön a november 2-án kiadott szénuszünet, mert az internisták — háromójuk kivételével — hazautaznak, ő ez alatt a latin lemaradását be tudja hozni. Előbb Jirkovszky Sándor, majd Galamb Ödön készíti elő a különbözeti vizsgára. Otthonról több alkalommal latin és német szótárt kér. A nyelvek tanulásával kitűnően halad, már novemberben latinul, decemberben német nyelven ír haza levelet.

József Attila, mint ötödikes gimnazista derekasan megállta helyét, osztályfőnöke kötelességtudónak tartotta. Az első évben kedvtelésből alig-alig juthatott ideje olvasásra, minden idejét lekötötte a tanulás. Eperjessy Kálmánnak az a megjegyzése, hogy „meglepően informálva volt az irodalmi élet kérdéseiről”, már a hatodikos diákra vonatkozik. Tettamanti Béla is ekkor kerül közelebb hozzá:

— Korához mérten — írja — feltűnően nagy tájékozottsága és szellemi fejlettsége lepette meg; az a széles tudásvágy, amely a megismerésnek szinte minden területére kiterjed.

A gimnázium tanári könyvtárának 1921-ben 4983 kötete van, az ifjúsági könyvtárnak pedig 6393; az előbbinek Tettamanti Béla, az utóbbinak Takács Lajos az őre. A tanulók kizárólag az ifjúsági könyvtárat használhatták. Az internátusnak külön könyvtára nem volt, napilapok és folyóiratok sem álltak a diákok rendelkezésére.

Noha akkoriban még a felsőbb osztályos diákok között is megvolt a három lépés távolság (Attila is magázta az egy-két évvel felette járó iskolatársakat), de még inkább áll ez a diák—tanár kapcsolatra. Ez alól József Attila egy kicsit kivétel. Először Galamb Ödönhöz kerül közel, tőle kap legtöbb megértést és szeretetet, élete végéig mély barátság fűzi őket egymáshoz.

József Jolán nyomán valóságos legendai alakká nőtt Tittel Margit, aki megkedvelteti a gyermek József Attilával Adyt, nyilván ebben sok túlzás is van. József Attila egykorú leveleiből egyértelműen kiviláglik, hogy 1921 őszén kerül a Vér és arany költőjének hatása alá. Október végén köszöni meg Jolánnak az Ady-kötetet:

— Nagyon köszönöm Adyt — már adybb vagyok Adynál.

December elején Jolánnak így ír:

— Apropos, tegnapelőtt írtam egy verset, ez a legutóbbi — egyik tanár, aki különben igen művelt és mégis szerény ember, azt mondta rá, hogy ebből az egy versemből látja először azt a szellemet, amely érvényesülni fog, s erre föl adott három kötet Adyt, ezek: „A magunk szerelme”, „Új versek” s „A halottak élén”.

Majd így folytatja:

— Karácsonyra csakis Adyt kérek!

A művelt, szerény tanár Galamb Ödön, aki 1941-ben könyvet ír József Attiláról, ebben maga is felidézi ezt az epizódot:

— Petőfit, Aranyt, a régieket eléggé ismerte már. Ekkoriban vettem meg Ady verseinek valamely olcsó kiadását. Egyenként adtam neki a köteteket s beszélünk arról, amit olvasott. Makón akkor még az Ady-versek sokak előtt tiltott gyümölcsök voltak, az iskolában nem igen említették őket.

Galamb Sarolta a makói múzeumnak ajándékozta az édesapja könyveiről 1922 decemberében készült jegyzéket. Ebből — mint harmadik forrásból — ellenőrizhetjük az előbbi leírásokat. Ady Endre hat munkája szerepel Galamb Ödön könyvtárában: Gyűjtemény verseiből, Magunk szerelme, Halottak élén, Vallomások, Sáppadt emberek, Tízmillió Kleopátra. Hiába keressük a József Attila fenti levelében megnevezett Új versek kötetet, valószínűleg a Gyűjteményes verseiből című lehetett nála. 1923 májusában Galamb Ödön újabb Ady-köteteket vásárol: Vér és arany, Új versek, Szeretném, ha szeretnének, Az Illés szekerén, Az utolsó hajók.

Galamb Ödön rendszerető ember volt. Könyveit szakcsoportok szerint tartja nyilván.

Külön figyelmet érdemel a könyvjegyzék végén a kölcsönzésről vezetett kimutatás. A Szépség koldusának megjelenésekor, 1922. december 20-án öt könyvet kért kölcsön József Attila tanárától.

Kiss József Összes költemények

Czeglédi Költemények

Karinthy Frigyes Így írtok ti
 Bergson Bevezetés a metafizikába
 Vergilius Aeneise

Az első három művet 1923. február 11-én szállította vissza, Bergsont 25-én, Vergiliust 30-án. 1923. május 3-án Kornis Gyula Pszichológiáját kérte kölcsön és július 30-án vitte vissza.

Galamb Ödön rendkívül lelkiismeretes tanár volt. Hogy mennyire szerette tanítványait, azt éppen József Attilához való viszonya bizonyítja. Az aszpirines öngyilkossági kísérletkor hiába volt a meggyőző szó, ezek lepattogtak róla, de amikor ma-

Hőleszönörök.

<i>Hőleszönör</i>	<i>A könyv sorszáma és címe</i>	<i>Kijáratott Visszaadott</i>
<i>Labados. T. 100 v. 1.</i>	<i>Vadászrehab. Feβ.</i>	<i>1922. 11/11</i>
<i>József Attila</i>	<i>Kisdiák - Ca 23</i>	<i>1922. 11/11</i>
"	<i>Aranyláb. I. Ca 27</i>	" <i>11/11</i>
"	<i>Karinthy. Gyűjték. 4. Ca 49 -</i>	" <i>11/11</i>
"	<i>Bergson. Bevezetés. B-16.</i>	" <i>11/23</i>
"	<i>Vergilius Aeneis. D. B-12</i>	<i>1922. 11/20</i>
	<i>Öss.</i>	<i>11/11</i>

GALAMB ÖDÖN KÖLCSÖNZŐ FÜZETÉBŐL

gához ölelte és megcsókolta az elhagyott gyermeket, akkor felzokogva adta beleegyezését, hogy segítsenek rajta. Csak a szeretet érzése hozta vissza az elárvult diák életkedvét.

Galamb Ödön nemcsak könyvet adott a diák költő kezébe, de az olvasmányélményeit meg is beszélte vele. Már egyetemre jár József Attila, amikor lelkesedve írja tanárának, hogy hoz Makóra egy „nagyszerű, szenzációs, zseniális” verseskötetet, Pintér Ferenc Ostromolják a várost című munkáját. Így kezd egyenrangú partnerré válni az ifjú egyetemista.

A legderékabb makói irodalmi mecénás, Espersit János is atyai szeretettel istápolja az ifjú poétát. Házában otthonra lel, ahol minden ihletésre készíti az író lelkeket. Amint Juhász Gyula mondta:

— Ennél szebb, hangulatosabb, munkára, alkotásra serkentő lakást még nem találtam.

József Attila — amikor otthagyja az internátust — befészkel magát az Espersit házba. Napközben a dolgozó szoba „ölelő csönd”-jében ír és olvas, alvóhelye az alsó épületben van.

Juhász Gyula egyszer így nyilatkozott:

— Magam is csodálkozom azon, hogy ilyen rövid idő alatt ilyen sokat lehet írni, de azé a könyvtárszobáé az érdem. Ott leküzdhetetlen kényszer hajtja neki az embert a munkának. Roskadásig megrakott könyvespolcok takarják el a falat, alig marad hely a képek számára.

1924 januárjában József Attila is beszámol Jolánnak az Espersit ház munkára serkentő hangulatáról:

— Nyugodtan, szépen elmúltak a napok az én szerető János Bácsim mellett. Dolgoztam sokat, tíz egynéhány jó verset és egy egyfelvonásos drámát írtam, többek között már félig elolvastam Nietzsche Zarathusztráját...

A dolgozószoba egyik szobra is megihletti József Attilát:

*Asszonyra várok, aki vággyal telve
most szép forró kezével
hajamba túrna s nagyon megölelne.*

*Asszony. S villogna bőre a homályba
mint ez a szoborasszony,
kire félenken hull a holdvilága.*

A MAKÓI DIÁK

Espersit János — valószínűleg 1921-ben — leltárba vette könyveit. A makói múzeumban őrzött kimutatás 1071 kötetet tartalmaz. Megtalálható benne klasszikus és modern szépirodalom éppúgy, mint politikai munkák vagy egyéb szakirodalom.

Espersit 1919—21-ben napi kiadásairól is vezetett feljegyzést. Ebből kitűnik, hogy két-három naponként vásárolt könyvet. Halála után könyvtárának jelentős része a hódmezővásárhelyi városi könyvtárba és a Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárába került. Hátramaradt könyveit 1970-ben leánya, Espersit Mária antikváriumban értékesítette.

József Attila makói éveinek utolsó szakaszán, illetve későbbi látogatásai során talán legtöbbször Kesztnér Zoltán villanytelep-igazgatónál tartózkodott. Ez a különös ember szintén a könyvek bűvöletében élt. Ismerősei ma is emlegetik, hogy — Espersit Jánoshoz hasonlóan — még az utcán is (sétálgatás közben) könyvet olvas. Napilap sem Espersit, sem Kesztnér lakására nemigen jár, ezt a kávéházakban olvassák el. Ugyancsak ott vitatják meg a napi politikai eseményeket és könyvélményeiket.

Kesztner Zoltán könyvtárának jegyzéke 1919-ben készült el. Míg Galamb Ödön és Espersit János maga vonalazta füzetet használ erre a célra, addig Kesztner Zoltán az egyik makói nyomdában leltárkönyvet rendel, a díszes kötés már saját keze munkája. Jelmondata: Quaerens quem devoret! (Amit keres, olvassa el!) Könyveit szerzők szerint csoportosította, de szakonként is nyilvántartotta. Könyvei között a lepkehathározótól Kantig sok minden megtalálható. A könyvtár gerincét a külföldi és magyar klasszikusok művei tették ki, illetve az akkori modern irodalom.

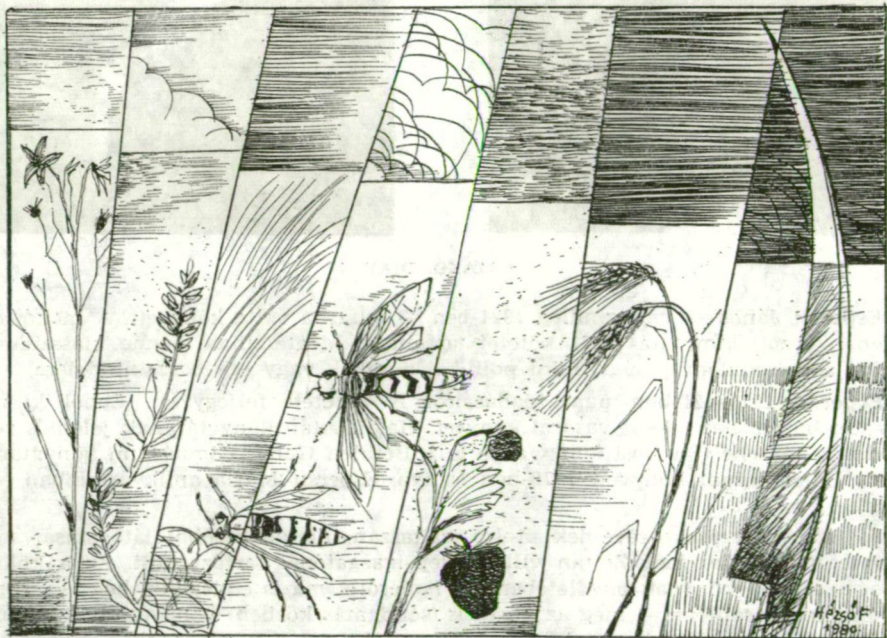
Kesztner Zoltán a polgári forradalom idején tisztséget is vállalt. 1918-ban megválasztották a Nemzeti Tanács tagjának. Könyvei között Marx és Engels életrajza, A kommunizmus alapelvei és Népszava-kötetek is vannak. József Attila Freudot is olvashatta Makón, Kesztner könyvtárában két műve megvolt.

Dr. Fried Ármin fogorvos, a kiemelkedő Kossuth-párti politikus lakásán is többször megfordult József Attila. Milotay István, a kor ismert publicistája megjegyzi róla:

— A dolgozószoba egyik fala a padlótól szinte a plafonig csupa könyv, német szociológiai munkák, orvosi szakfolyóiratok, magyar szépirodalmi és történeti munkák.

József Attila néhány jó öreg komája között nagyon jól érezte magát Makón. Mohó szomjúsággal szívta magába a tudást, látóköre egyre tágult. Nem véletlen, hogy Makót Maros menti Konstantinápolynak nevezte. A helység szellemi életéről Juhász Gyula így vall:

— Kevés alföldi városban él együtt annyi értékes és fogékony, igazán európai érdeklődésű és szellemű kultúrember, mint Makón... Mivel a mozin kívül... alig akad más szórakozás (az állandó színháztól még messze van Makó), bizony a könyvek divata nem a legutolsó itten, és Romain Rollandnak és Mereskovszkijnak, Ady Endrének és Karinthy Frigyesnek csakúgy akadnak hívei, mint — honny soit — Erdős Renée-nek és Forró Pálnak...

HÉZSÓ FERENC ILLUSZTRÁCIÓJA JÓZSEF ATTILA „NYÁR” CIMŰ VERSÉHEZ

A kiszombori nyár

Akik csak vizsgálták, megállapítják, hogy József Attila életében jelentékeny szerepet játszott a kiszombori nyár. Érthető, hogy akik komolyan foglalkoztak költészetével, kutatták a hátteret. Sajnos, igen gyér foszlányok kerültek elő az első 20 év alatt. A faluban nem tudtak róla, hisz még a házat is, ahol két és fél hónapig lakott, csak a Jolán nővérének írt levél címzése alapján találták meg. (Zöldfa utca 404/a, most 8. sz.) Igen, mert akik őt ismerték, elköltöztek a faluból, mielőtt ő híres emberré lett volna.

Az első hiteles, minden kritikát kiálló tanúvallomást Kiss Ferenc pitvarosi plébános adta, éspedig 1957-ben Waldapfel Józsefnek. Ő mint kilencéves fiúcska ismerte Attilát egészen közelről. Egy házban laktak, egy asztalnál ettek.

A kutatók tovább fáradtak, s igen értékesnek vélt nyomra jutottak Faragó Mihály beszámolójával, aki 13 évesen ismerte meg Attilát. Mindkét fiú József Attila tanítványának öccse. Faragó Mihály beszámolóját ketten is lejegyezték. Az ő közvefűtésükkel használta fel Szabolcsi Miklós *Fiatal életek indulója* című művében. Hogy ez a közlés mennyire értékes, később lesz bővebben róla szó.

1967-ben, József Attila halálának 30. évfordulója alkalmából, az egyik legodaadóbb kutatójának, dr. Péter Lászlónak kérésére — én is megírtam a József Attila kiszombori nyarával kapcsolatos emlékeimet, amit az egyik szegedi újság akkor le is közölt. Azóta is sokan kértek már, hogy írjak meg róla mindent, amit csak tudok. Közöljek fényképeket is. Legutóbb Amerikából kaptam erre buzdítást.

Szabolcsi Miklós könyvének képmellékletei között ott van a kiszombori ház képe is — emléktáblával jelölve —, de az a hozzáépítésekkel teljesen elvesztette régi, hangulatos formáját. Rajzzal lehetne a régit bemutatni; a „vén, rokkant kaput”, ahol „illeteg várják az egyetlen tehenet”. Előkertes ház volt, két nagy eperfával a virágoskert két végében. Virágoskert volt a ház oldalán is, az első szoba hosszán, amely a szőlővel befuttatott nyitott folyosóval folytatódott. Szépen megmunkált, festett kerítés övezte három rostéllyal.

Ugyancsak 1967-ben került kezembe néhány újságcikk, ami József Attila kiszombori nyarával foglalkozik. Elképedve olvastam ezeket a „költeményeket”. Alaposan kijegyzeteltem, s azóta is forr bennem a gondolat, hogy egyszer *tisztázom*. Nekem ugyanis — aki Attilával egy házban éltem két és fél hónapon át, mint 11 éves kislány, s harcoltam vele nap mint nap érthetetlen módon — egészen más ismereteim vannak róla. De hogy ne hagyatkozzam csupán a saját emlékezetemre, kivallattam testvéreimet is — főként Ilonkát —, aki Attila tanítványa volt, 16 éves, jó megfigyelő. Ő Amerikában él, asszony néven: Helen Jones. 25 kérdésbe foglaltam össze az újságcikkkel való nézeteltérésemet, amikre ő pontosan válaszolt. S olyan jól emlékezik, hogy még két szövedarabkát is mellékelte leveléhez Attila ruházatára vonatkozóan. Az egyik a szinét, a másik az anyagát mintázta. Ő szokta volt mosni vasalni neki hetenkint, amiért Attila nagyon hálás volt. Nővéremnek ezt a levelét, a szövedarabkákkal együtt, már a makói József Attila Múzeum birtokolja.

Főként időhiány volt az akadálya annak, hogy mind ez ideig nem váltottam valóra szándékomat. De most, Attila születésének 75. évfordulójára megtiszteltem őt ezzel a nyilatkozattal. Iparkodom a „költeményeket” a valóság szintjére hozni, engesztelésül szegény Attila emlékének, akit oly sokszor megszorítottam éretlen ésszel.

HOGYAN KERÜLT JÓZSEF ATTILA KISZOMBORRA?

Azt már régen tisztázták, hogy az öngyilkossági kísérlete miatt nem maradhatott tovább az internátusban, sem intelligens családhoz nem ajánlhatták tanárai a nyári vakációra házitanítónak, mint például az előző évben Mezöhegyesre.

De volt a makói gimnáziumnak két ötödikes bukott diákja, két kiszombori lányka — Faragó Maca és Kiss Ilonka —, akiket Gebe tanár úr húzott el algebrából. Bár mindkettő törekvő volt, de előző évben egy év alatt tették le a III. és IV. polgáriból mint magántanulók a vizsgát, sőt még a különbözetit is a gimnáziumhoz. Tanulmányukat ugyanis az azt megelőző évben a forradalom kitörése, illetve a makói híd lezárása szakította félbe. Ezért volt a nagy iparkodás. De ez sok volt egy kicsit! Ilonka azonfelül sokat mulasztott kettős bokaficam miatt. A gimnáziumhoz az utat — napi több mint 10 km-t —, gyalogszerrel kellett róni, mert abban az időben semmiféle jármű nem állt rendelkezésre. A jobbmódú diákokat szülei olykor kocsin vitték át. Horváth Pistát például a VIII-os diákot — Attila későbbi jó barátját —, nevelőnője rendszeresen kétlovas kocsiján vitette át tulajdon nagybátyjával, Gyura bácsival, aki az ő szolgálatában állott. Ilonka csak gyalogolt.

Gebe tanár úr ajánlotta a két diák szülőjének, s elsősorban Kiss Andrásnénak, hogy vegye József Attilát falusi otthonába a nyári vakációra házitanítónak. Már jóval Kiszomborra való érkezése előtt tudtam, hogy költő jön hozzánk. Álomszerűnek tűnt, egészen transzba hozott ez a gondolat. Alig vártam, mert rajongtam a versekért. Nővéremet este nem engedtem addig aludni, míg nem mondott nekem verseket, amit egyszeri hallásra betéve tudtam. De Ilonka este fáradt volt, nem szívesen verselgett nekem. De most jön a költő!

Nem áll tehát Faragó Miskának az az állítása, hogy édesapja, a *kisbíró* egyik nyáralejji napon négy gyerek helyett ötöt vitt haza Makóról. Attila egyenesen hozzánk jött. S különben is családjukban a négy gyerek közül a legidősebb lány már eladóforma volt, az idősebb fiú, Jani is legényféle. Nem kellett már azokat hurcolászni. S az az állítása sem áll, hogy a jegyzőék rázták le magukról Attilát, mert sokallták a napi egy órai foglalkozásért a teljes ellátást. Így Attilának más tanítványok után kellett néznie. (S hogy mennyire nem lehet igaz e közlés, arra álljon itt a jegyző lányának, Mészáros Annának a közelmúltban Svájcból érkezett leveléből néhány részlet: „Azt, hogy József Attila valaha Kiszomboron járt, azt csak egy volt makói újságszerkesztőnek, Saitos Gyulának József Attila Makón című könyvéből tudtam meg. A valóság az, hogy kisleány koromban, amikor a költő, mint makói diák egy nyarat Kiszomboron töltött, otlétéről semmit sem tudtam, még a létezéséről sem (...) Sajnálom, hogy romantikus mese helyett a száraz tényeket kell megírnom, de legalább eloszlattam vele egy hamis legendát.” — Mit tehetünk hozzá ehhez a nyilatkozathoz?)

Tehát Faragó Maca és Kiss Ilonka korrepetálása volt József Attila kiszombori feladata. Önéletrajzi nyilatkozata: „...mezei napszámosnak, házi tanítónak mentem Kiszomborra”, kicsit túlzás. A mezei munka eleve nem volt bekalkulálva kiszombori elfoglaltságába. Nem is állt kezére, bár a jószándék megvolt benne. Hagymaszedés idején egyszer kiment segíteni, de a hagymaásó hólyagot tört a tenyerén. Édesanyám nem engedte tovább. Ő nem akarta kihasználni erejét. Faragóék már szabadabban rendelkeztek vele. Beállították kukoricacsősznek a nyár vége felé, amikor már szemesedik a kukorica. Ezért semmi külön díjazást nem kapott, de Faragóékat megszólították, hogy ilyen nagy fiút kukoricaőrzésre fognak. Kisebb gyerekekre szokták bízni az ilyesmit. A *Kiszombori dal* versének e sora is:

„Csak kapáltam nap mint nap egyre”,

helyzetkép csupán vagy átvittven értett dolog, mert a valóságban soha sem csinálta.

„Tudtommal ő senkinek sem dolgozott kint” — mondja Kiss Ilonka. Ezekkel a megállapításokkal egy kicsit szánatja magát Attila. Erre volt benne hajlam. Maga meséli el gyermekkorra egyik esetét, amikor öngyilkos akart lenni, de lúgkő helyett

keményítőt ivott. Mennyire kívánta, hogy szánakozzanak rajta. Úgy látszik, ebből a hajlamból maradt egy kicsi felnőttébb korára is.

Helytelen tehát a megállapítás: „Faragóéknál a mezei munkában is rendszeresen segített.”

Földünk kicsit több volt mint három hold. Édesanyám maga munkálta rokonai segítséggel, de olykor napszámot is kellett fogadnia, főként, ha nehezebb férfimunka volt soron. Az sohasem fordult elő, hogy ő másoknál vállaljon munkát, hisz a magáét is alig győzte. Waldapfel Kiss Ferencről szerezte a József Attila kiszombori nyarára vonatkozó információt, de itt-ott tévedések csúsztak közlésébe. Így, amikor említi, hogy a papokról vita folyt Attila és Margit között, szidták a papokat, Margitot, Kissné Pestről hazajött lányának mondja, holott unokahúga volt.

A két lány tanítása fejében Attila teljes ellátást kapott. Előzetes megegyezés szerint a júliust Kisséknél, az augusztust Faragóéknál tölti. A helyzet a valóságban úgy alakult, hogy mindvégig Kisséknél lakott; az étkezés dolgában pedig: egyik héten itt, a másikon amott étkezett. Ezzel ellentétben Faragó Miska azt állítja: „... az én barátom volt Attila, nálunk lakott, ... kitűnően érezte magát anyámék egyszerű parasztházában.” A valóság: Faragóék háza sem méretre, sem külső formájára, sem beosztására nézve nem volt parasztház.

Ami a tanítást illeti, az mindig Kisséknél folyt. Maca jött oda mindennap. „Dél-előtt folyt a tanítás, de néha délután is. Jó tanító volt — emlékezik vissza Ilonka. — Türelmes, különösen velem, mert én nem voltam olyan jó algebrában mint Maca. Engem *Lehelkének* hívott, mert azt mondta: én csak lehelem a választ.”

Miért lakott mindvégig Kisséknél? „Úgy gondolom azért — mondja Ilonka —, mert szegyelte szegény, hogy nem volt rendes pizsamája sem, meg nálunk jobban otthon érezte magát. Nem kellett tőlünk semmit se szégyellnie, mert mi megértettük az ő sorsát.” Igen, a mi szegényes életkeretünk jobban megfelelt az ő szerénységének, mint Faragóék nagy házvitеле. Mert hisz Faragó Mihály nem kisbíró volt.

Édesanyánk, Kiss Andrásné ebben az időben már egyedül nevelte három gyermekét, sok küzdelemmel, nehéz munkával. Ő sohasem ért rá szomszédolni, vagy akár csak az utcán is megállni huzamosabb beszédre. Mindig sietett. A mi családi körünk nagyon zárt volt. Nekünk utcára se volt szabad menni, nehogy rosszat tanuljunk.

Attila teljesen beilleszkedett a mi családi körünkbe. Innen ered, hogy őt nem ismerték a faluban. Nem is volt az a természet, aki mindenkihez odaszegődik. Kétségtelenül nagy fék volt rajta a szegénység is. „A faluban senkivel sem barátkozott” — mondja róla Kiss Ilonka. Bizonyosság rá a postás is, mert egy alkalommal, mikor levelet hozott neki, azt kérdezte Ilonkától: „Ki a fene az az Attila?” Pedig a postás csak három házzal lakott arrébb tőlünk. Ha ő ismerkedett, barátkozott volna a falusi lányokkal, legényekkel, mint több helyen olvasható, akkor talán más versei is születnek. De ő — ismétli Ilonka —, a faluban senkivel sem barátkozott, főleg nem kisgyermekkel. Ha valakivel nálunk találkozott, udvarias volt.

Mert egyáltalán nem ismerték őt, akik mégis rá hivatkoznak, összetévesztik valakivel.

Mindössze két, hozzáillő fiúval volt barátságban Kiszomboron. Az egyik a már említett *Horváth Pista*. „Nagyon jó barátja volt. Sok órát töltöttek együtt. Tudod, hogy a Pista atheista volt? — kérdi tőlem nővérem. — Horváth Pistán kívül senki sem látogatta őt.”

A másik fiú Gulácsy Péter, szegedi kerista, tőszomszédunk unokája. Szülei vasutasok voltak, és Nyársapáton laktak. Péternek egyszerűbb volt a nagyszülőktől járni be Szegedre vonaton, mint otthonról. Vakációra azonban hazament. Így csak futólag találkozott Attilával két ízben. Édesanyám hozta őket össze. De emlékezése valóságghú. Utóvégre is érettségizett ember. Itt említem meg, hogy a sok hasonló nyilatkozatokból csak ez az egyedüli helytálló. Illetőleg, még Szabó Sándor rövid nyilatkozata, de ez az öcsödi együttlétre vonatkozik. Id. Bottyán Imréné összetéveszti Attilát valakivel. Állításából semmi sem vonatkozik Attilára. Ugyancsak özv. Faragó Györgyné, Bosnyák Irma emlékezése is téves. Ő a jegyzőéknél találkozott vele. Ott szolgált. Úgy

állítja be, hogy Attila ott tanított és étkezett. Két leányuk közül Mária volt az idősebb, Ica a fiatalabb. Ez a két név a mi családjunkban szerepel, de fordítva az életkor. A jegyzőék leányai: Anci és Cila. — Ez a József Attila is más valaki lehet.

HOGYAN TELTEK JÓZSEF ATTILA NAPJAI KISZOMBORON?

„Édesanyánk mindenkit szeretett — mondja Ilonka —, de Attilát különösen, mert minden reggel énekelve kelt föl. Ő körülbelül egy órával később kelt föl, mint mi. Reggeli után olvasott a kertünkben, a folyosón vagy az udvaron. Az ételben nem volt válogatós, mindent evett, amitadtunk neki. Mikor reggel kijött a konyhába reggelizni, mi már vártuk a kávéval meg a kenyérrrel. A kávé-t mi szaharinnal édesítettük. Persze, azt ő nem tudta. De egy reggel épp akkor tettük a kávéba a szaharint, mikor már ott ült. Mindjárt mondta, hogy az nem egészséges. Ettől kezdve az ő kávéjába cukrot tettünk” — emlékezik vissza Ilonka.

„Tanítás után legtöbbször otthon volt. Néha egész nap. De olykor elment néhány órára. Ilyenkor az útja vagy Horváth Pistához, vagy Makóra vezetett. A baráti köre Makón volt, oda minden héten átment.”

Ilonka tud egy újabb szerelméről, de hogy kire vonatkozott, azt nem firtatta Attilától. De megjegyzi: „Ha ismert valakit a Gebe lányon kívül, az Makón lakott. Hetenkint legalább egyszer meglátogatta. Én nem hiszem, hogy az a lány őt szerette, mert egyszer nagyon leverten jött haza és úgy nyilatkozott, hogy nem jól áll a dolga vele.”

Ebben az időben elég érzékies tartalmú könyvek is forogtak kezében, amiket Ilonkának is fölkinált, de az visszaütötte: „Én nem olvasok szemetet.” Ezt az újabb szerelmet Espersit Caca is említi, bár ő sem tudja, kire vonatkozott. (Szabolcsi: *Fiatal életek indulója* 440. l. jegyzet.) Az bizonyos, hogy nem őrá, mert vele csak a következő év március 1-én ismerkedett meg.

A faluban Horváth Pista volt egyetlen barátja. Magatartásán már megérződött az ateista tanárok hatása, amit fokozott nevelőnőjének beállítottsága is. Jómódú, gyermektelen özvegy volt *Kozma Mari* — férje valamikor a falu kántora —, de ő mégis így intette nevelt fiát: „Pap ne legyél, gyerek, mert kitekerem a nyakad!” (A hajdani kántorról fönnmaradt, hogy a karácsonyi ünnepekben olyan vidám dallamokat játszott, hogy a légények bokáztak a kórus alatt.) De felesége, Kozma Mari istentelen volt a legteljesebb fokban. A különben szerény, tisztelettudó Attila hangvétele is a papokat illetően nem a legtisztellettudóbb. Horváth Pistának így dedikált:

„Ha van túlvilág és lélek,
Megjelenek e vén kételkedőnek.”

Kiss Ilonka szerint „Fragóékat csak azért szerette, mert tudott a Faragó úrral intelligensebben vitázni. Velem sokat beszélt, de életéről semmit se mondott. A családját sem említette a nővérén kívül, akiről — ha jól emlékszem — azt mondta: Párizsban lakik és színésznő. Többnyire a költeményeiről beszélt. Ha verset írt, fölolvasta nekem és kérte a véleményemet. Rajongott Rabindranath Tagore-ért és nagyon szerette Adyt. Egy alkalommal a kertben le s föl járkált. Odamentem, verset akartam neki mondani, de félbeszakított, mondván: Most formálódott meg bennem egy vers. Hát otthagytam.”

A kiszombori nyár egyhangúságában kiemelkedő esemény volt számára a *Márta-nap*, amelyet a *Névnapi dicséret*-tel örökölt meg. Szép fehér csokorba rejtette bele a verset s küldte be kis barátjától, Kiss Ferikétől Gebe Mártának. De mielőtt az belépett, még reszkető kézzel igazított a csokron. Együtt gyalogoltak át Makóra és a lelkére kötötte, hogy pénzt ne fogadjon el.

Nagyobb és számára sorsdöntő a *Juhász Gyulánál tett látogatásai*. Lendületbe hozták és azzal a reménnyel töltötték el, hogy Juhász Gyula barátságának segítségével befut. Ez már augusztusban volt, a kukoricaörszési időszakban. A 24 kilométert

Szegedig gyalog rótt a „hivatalában”, a kukoricaőrzésben kis barátja, Ferike helyettesítette.

József Attila életrajz-kutatói elmondják, hogy a falu fiatalságával ismerkedett, barátkozott. Ebben nagyon tévednek. „De honnan ismerte akkor a falusi élet dolgait olyan alaposan, ha nem volt bennük része?” — kérdezte tőlem valaki. Láta. Nap mint nap találkozott a határban dolgozó emberekkel — nem is kevésel —, míg kiért a kukoricaföldre. Láta őket a makói úton is és gyalogútjain Szeged felé. Amikor pedig a mi kis búzáinkat csépelelték — 7-8 mázsát szokott teremni —, kiment édesanyámmal a szérűre segíteni, zsákolni.

Csendes szemlélődő, de éles megfigyelő volt. Lelke itta a képeket, mint ahogy falta a betűt is, mert rengeteget olvasott. S mindkettőre volt alkalma és ideje bőven. Vidám kedélyű volt, sokat dalolt, de Ilonka szerint „dalait nem énekelte végig, csak 1—2 sort belőle”.

Faragó Miska utal *politikai magatartására* is, amely elég harcos és baloldali. „En már születésem órájától gyűlölöm a csendöröket meg az urakat.” Faragó Miskának ezt a kijelentését is főbbi kijelentése viszonyában kell értékelnünk. Terjedelmes közlése József Attiláról — amelyet pedig olyan örömmel fogadtak a gyűjtők —, *teljességgel hamis*. Egyszerűen nem érdemel figyelmet, mert olyanokat lódít, hogy Hárynak is becsületére válna. Elgondolkoztató, hogy mi indíthatta erre a felelőtlen magatartásra. A legvalószínűbb az, hogy kevés kapcsolata és élménye volt Attilával. Nem is igen lehetett, mert csak étkezni járt oda kéthetenként. S akkor is valószínű, nem övele foglalkozott, hisz Ilonka mondja, hogy szeretett Faragó úrral vitázni. Az a kettesben való kukoricaőrzés minden epizódjával mese. Szerinte délelőtt is őrizték a kukoricát, s 9—10 óra tájban, amikor a várjak támadása megenyhült, „a föld közepén összejöttünk Attilával, ahol kunyhót eszkábáltunk stb.” A valóság: Attila későn kelt, délelőtt tanított, olvasott, s csak délután 4 óra felé ment ki a földre. Délelőtt kukoricát nem őrzött. Miska szerint *benzines hordó*, másutt *benzines kanna* volt a „zengő cin”; Ferike szerint, aki pedig ütötte, míg helyettesített, egy kidobott rossz relni. De hol is volt 1922-ben a benzines hordó, amikor egyedül zombori Rónay Gyula földesúrnak volt egy elég rozszant személygépkocsija!

Még néhány szót József Attila *ruházatáról*, mert ez mind az ő, mind környezetének szemében felszínen volt.

Eperjessy Kálmán, volt osztályfőnöke jegyzi meg Jolán nővérének Makón tett látogatásával kapcsolatban, hogy egyszerűen nem akarták hinni, hogy ennek az elegáns, választékosan öltözött hölgynek lenne testvére ez a kopott diák. Attila nagyon szenvedte a kopottságát. Nem állt módjában izlése szerint öltözködni, pedig ez a vágy kisgyerek kora óta ölte. A mi édesanyánknak is ez volt a legnagyobb bánata, hogy nem tudott bennünket úgy öltöztetni, ahogyan szeretett volna. Pedig kifinomult izlése volt.

Faragó Miska szerint „csak egy ruhája volt. Azt is ott kapta Kiszomboron. Már nem emlékszem, hogy kitől”. Kiss Ilonka erre azt mondja: „Mit gondol a Miska? Attila tán meztelenül jött hozzánk?”

„Két öltözet ruhája volt, de azt nem Zomboron kapta. A jobb ruhája, mikor hozzánk jött, elég új volt. A nyári „jobb ruhája” körülbelül a mellékelt zöld színű (borsózöld), és körülbelül a mellékelt sötét erösségű. Amellett volt egy másik nadrágja, meg 2—3 inge, alsónadrágja s egynéhány pár zoknija. Ha volt téli ruhája, nem hozta hozzánk.”

Gulácsy Péter, a szomszéd fiunk, aki nagyjából egykorú volt Attilával, megjegyzi: „Petőfihez hasonlított, hátrafésült haj, kihajtott ingnyakkal. A ruházata nem volt vasalt, azt lehetett észrevenni, hogy nem nagyon adott a külsejére.” Ferike pedig: „Mindig csizmában járt, mert lúdtalpú volt.”

Dolgozatom bevezetőjében jeleztem, hogy Faragó Mihály közlésének értékéről még bővebben szölok. Már eddig is több helyütt rámutattam állításainak valótlanságára. De a legkirívóbbakat még nem mondtam.

„Édesapám *kisbíró* volt” — mondja. Apját az egész falu *Faragó úrnak* szólította. Érettségizett ember volt, számvető a község házában, hivatalban a jegyző fölött. Nagy

„hajjakend” volt, mondta róla a minap is egy kiszombori asszony. Kiszombort *tanya-világnak* állítja be. Ők, a *tanyasi gyerekek*... Valójában a falu abban az időben kb. 5000 lelket számláló, ősrégi község. Tanyája egyáltalán nincs. A határa sem túl nagy, márcsak a trianoni határrendezés miatt se. Kint az Obébai úton az úgynevezett *Hinkó tanya* egy makói ember tulajdona. Faragó Miska, „*tanyasi gyerek*” a falu közepén lakott, egy kőhajításnyira az urasági kastélyoktól, amelyek viszont a templom körül épültek.

De a legvadabb állítása: *Kiszombor nemzetiségi falu volt*. Parázs gyűlölet izzott a román, szerb és magyar lakosok közt. Amikor egy nagy összetűzés támadt, akkor Attila igen bölcs felvilágosítással szerelte le a veszekedőket. „Kár volt, öcsém, hogy veszekedtélt. A román meg a szerb szegény ember neked nem ellenséged. Éppen úgy rongyokban jár, akárcsak te. Az úr itt az ellenség, a Rónay-uraság, a főjegyző meg a többi.” (Apját is ide kellett volna sorolnia.)

Ezzel szemben az igazság az, hogy Kiszombor a régi nagy Torontál vármegyének *egyetlen tiszta magyar faluja*. Pedig Torontál a régi történelmi Magyarország 72 vármegyéje közül a 6. helyen állt, nagyságát illetően. De a török hódoltságot követő telepítések során úgy előzönlöttek a nemzetiségek, hogy Jankó Ágoston szerint „mintagyűjteménye lett Európa összes nemzetiségeinek”. Kiszombor határa hármas határ: magyar—szerb—román, de *a község színmagyar!* De hát ő ezeket *Zalában* mondotta, párszáz kilométer távolságra szülőfalujától. S ki tételezné föl, hogy „mesél”?!

Attila buzdította őket, hogy tanuljanak, mert a tudás fegyver. „*En szerettem volna tanulni abban az időben.*” (Úgy látszik, „*kisbíró*” fiának ez elérhetetlen volt.)

Ebben a kérdésben a valóság az, hogy már József Attila Kiszomborra való jövele előtti évben tanult. Mert akkor még szerb megszállás alatt voltunk (1921 nyarán szabadult föl Kiszombor, illetve a „Maros-háromszög”), csak magánúton lehetett kezdeni. A tanulni vágyókkal együtt ő is a káplán úrhoz, Borsoviczky Lajoshoz járt latinórára. Nővérem is. Pár évvel ezelőtt, mikor Öcsémnek említettem Faragó Miska nevét, ő rögtön rákezdett: „*phuer, phuerum, phueri...*” Kérő tekintetemre földidézte: Mikor Borsoviczkyhez jártak latinra és declinált, a káplán megjegyezte: „*Úgy mondd, mintha kását fújnál.*”

A gyűjtő Faragó Mihály közlésének bevezetőjében azt mondja: „Az emlékezés adatait részletesen ellenőriztem” (Vajon hol?) Ezek után Szabolcsi Miklós bátran ráhagyatkozott. Miért ne? Gondolná valaki is, hogy ilyen komoly kérdésben ilyen felelőtlen magatartást tanúsítson egy felnőtt?

JÓZSEF ATTILA KÖLTEMÉNYEIRŐL

Attila Kiszomboron teleitta a lelkét a falu levegőjével, átélte a falusi szegényember sorsát-baját, ami annál is inkább könnyen ment neki, mert maga is a léttel küszködött. Észbeli nagy tehetsége és mélyen érző lelkülete röpítette egészen fiatalon — 17 éves korában — a beérkezéshez.

A Kiszomboron írt költeményei közül hármat emelnek ki méltatói, mint teljesen kiforrott alkotást. Ezek a *Perc*, *A jámbor tehén* és az *Éhség*.

A *Perc Idill* néven született kint a kukoricaföldön s Ilonkának ajándékozta kéziratát még azon az este, amikor diadallal hazahozta. Mi öcsémrel azonnyomban, ott a konyhában, lámpafénynél megtanultuk, s mindmáig tudjuk.

A *jámbor tehén* plasztikus leírás, amely mögött megcsillan a költő együttérző szíve a szegényekkel. Sok dicsérő szót kapott *A jámbor tehén*. Megérdemel ez a jámbor állat — mert csakis ez a jelző illeti — néhány szót prózában is. *Pörge* volt a neve. 1921 telén vette édesanyánk Makón, a Lónyai utcából. Egyik szarva tőből hiányzott, ami nagy szépséghiba egy ilyen címeres állatnál. Sokat leüt az árából. Ezért is tudta édesanyánk szegénysége ellenére is megvenni. Nagy segítséget jelentett a család élelmezésében. Valóban nagyon zsíros teje volt. Ennek titka a magdara volt. Volt ugyanis nagyapánktól egy magtisztító gépünk. Fél falu odahordta a búzáját tisz-

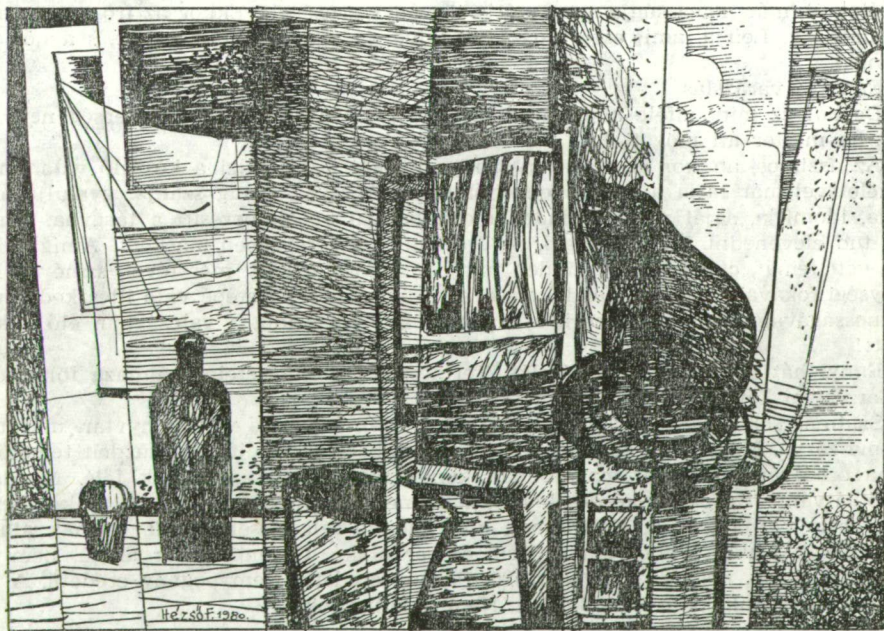
ttani. A géphasználat fejében Édesanyánk a gyommagot kérte, amit szívesen ott is hagytak. Ezt megölette s ebből kapott a Pörge az ivóvizére egy jó mérővel. Tejét valóban olyan nyugodtan adta le, hogy a legtöbbször én, a 11 éves kislány fejtem meg percek alatt.

Az *Éhség*, a legsikerültebbnek ítélt költemény a mi búzánk cséplésével kapcsolatos. Ihletője édesanyánk volt. Mint említettem is, Attila kiment édesanyámmal a szérúre, segíteni a felrakásban. Zsákolni. Édesanyánk este mély részvétellel mondta nekünk: „Jaj, gyerekek, de nagy a szegénység! Láttam egy embert a gépnél délben, savanyú uborkát evett kenyérrel. Ilyen nehéz munkában csak uborkát! Istenem! Istenem!” — és még sokáig elszomorkodott rajta. Ennek nyomán született ez a klasszikus darab. De ez a darab mutatja, hogy Attila már a helyén volt: hivatása magaslatán: a *népért küzdő poéta*. Ő az egész munkástársadalom nyomorát látta ebben a képben. Ezért tünteti úgy föl, mintha *mindenki uborkát ebédelne*.

„Kenyer s uborka az *ebédjük* mára.”

Szó sincs róla. Nem üzemi konyhán étkeztek, hogy mind egyformát kapott volna. Cséplés idején, déltájban, mindenfelől sietett az asszony nép szép fehér ruhába kötött ételhordóval, amiben nem uborka, hanem a legtöbbször csirkepaprikás és hasonló jó párolgott. Éppen azért volt olyan kirívó ez a szegény uborkaevő. Maga a költemény mégis reális festmény. Konceptiójában meglátszik, hogy József Attila „tudatos jövőbe lát, s megszerkeszti... magában a harmóniát”.

Elindul Kiszomborról a *költői szent hegyre*, s majd kíséri „két szülője szemmel: a szellem és a szerelem”.

HÉZSÓ FERENC ILLUSZTRÁCIÓJA
JÓZSEF ATTILA „MONDD, MIT ÉRLEL” CIMŰ VERSÉHEZ

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

IV.

KÖLCSEY FALUJÁBAN

Az újabb magyar irodalom is vitt végbe jeles föltámadásokat. Szabó Dezső Makucskát ásta föl a temetőből, Tamási Áron Rendes föltámadást remekelt. További példákkal is előhozakodhatnánk még, mutogathatnánk a jövőbe, bizonygatva, hogy írói „varázslásra” föltámadnak a holtak, élettelen tárgyak megszólalnak, megelevenednek, cselekszenek. Miért is hirdetnék misztikus tévedéseket? Minden írónak elemi mesterségbeli fogásai közé tartozik az a képesség, amellyel a témát, a tárgyat, a hőst akármilyen időben lélekkel lehelni teli.

Misztikumnak tűnik addig, amíg a téma által megejtett író a tárgyra vonatkozó ismereteit olyan dúsan összegereblyézi, gyűjti, boglyázza, kazlazza magába, hogy már ő maga uralja minden porcikáját a megírandónak. A képzeletében az összes ismeretek együttesében, múlt, jelen, jövőben játszódjon a cselekmény. Ura kell legyen annak.

Amikor az összes körülmények birtokában azonosulni tud a hőssel, akkor az meg is szólal, él, már maga súgja sorsát, útja törvényszerűségeit. Ekkor az író, szinte már csak írődeák. Leírja, amit esze tudásával, szíve melegével föltámasztott, s a hős így súg neki.

Ennyi a varázslás.

De hát ez mindenféle alkotómesterségben így van. S melyik mesterség nem alkotó, ha mester áll mögötte?

Az asztalos, amikor az élettelen szőrös deszkát nekicentízi a készülő valaminek, képzeletével már látja a halott fenyőből kikelő tárgyat. Amíg szabja, gyalulja, csiszolja, idomítja, saját magát minden mozdulatával beleemberesíti a tárgyba, amely meg tud elevenedni. És él, szolgál. Az író sincs mesterségében másként. Amíg a kezébe vett témát, cselekményt minden tulajdonságával együtt, méretével, színével, keménységi fokával, illatával, rendeltetésével, a maga környezetébe való illeszkedésével, hasznosságával meg nem ismeri, addig nem az övé. Addig a valóságban élő hős is halott!

Ennyi hát a búvölés, a varázslás. Természetesen ismereteim halmaza fölforrósított érzéseim kötőanyagába foglalva.

Szatmárcsekére sem jövök egészen üres kézzel. Dologidő van, könyvtár, múzeum, kocsmá zárva. Megyek az elhíresedett csónak-emberalakos fejfákkal tüzdelt temetőbe. Néma őrbálványok százai magasodnak konok merevséggel a hantok fölé. Megdőb-bentő látvány. Kérdések kérdések hátára lépnek. Mit jelenthetnek? A szakemberek máig zajló vitája ismert. Egymásnak ellentmondó felelésekből áll. Csónak alakú, nem csónak alakú. Ember alakú. Nem ember alakú. Csónak-ember alakú, nem az. Vallási jelhordó, nem az. Ősi. Nem ősi. Pogány eredetű. Nem pogány eredetű. A víz közli népek csónakokban temetkeztek. Nem temetkeztek.

A vita nincs befejezve.

Kölcsey dunántúli márványból való síremléke messzire kifehérlük az őt itt is körülvevő egykori jobbágyok fekete sírjelei közül.

A hozzá legközelebb merészkedő fejfa írásmézején reszkető kézzel tartott vésőnyomok halványodó betűsorai. Valamilyen Péter, valamilyen 51.

A Kölcsey-irodalomban Péter szolga neve többször előfordul. Talán takarékoskodtak apai nevével, amelyet én Dobosnak tudok, talán csak azt akarták hangsúlyozni, hogy szolgálnak minek a vezetéknev?

Nagyítóüvegemmel kérdezem a fejfát, de úgy sem siethetek megokosodni, mert az üveg alatt az idő harapásai még jobban látszanak. Ott a nap sem jól süti, árnyékolja a fejfa szemöldök része. Talán egy óra múlva idefordul. Addig körülfutom a némán beszédes temetőt, aminek hajlatában emberek hajlonganak. Műemléki Felügyelőség meleg kátrányában fűrésztik a bálványokat. Nem várok tőlük többet, mint-hogy elfogadják köszönésemet. Be akarnám kötni hozzájuk kérdéseim lovát. Kifényesedett szerszámaik nyele a használat zsírfjától kapja nemes politúrját. Akkor is kívánom szavukat, „csacska” beszédüket, ha tudom: kapok leírásukért némely fejbekölin-tásokat. A jártasok úgy mondják, a kanászok, csőszök legendái nélkülöznek minden tudományos forrást. Kapnak ide-oda, a magukénak mondják akár a százévesnél is több emlékmorzsaínkat, s mint igaz történeteket mesélik. És tiszteletlenül szólnak nemzeti hőseinkről, nagyjainkról. Netalán tegezik őket, mint az Istent.

Forrás az, amit hivatásos kutatók, akár ugyanattól a kanásztól, csősztől feljegyeznek, hitelesítenek és közölnek. A többi mese, teli ténybeli tévedésekkel.

Hát a nép emlékezetének borostyánindái nem fonhatják körül szeretett hőseik alakját?

Ki is vitathatná a tudomány létjogosultságát különösen ma és nálunk? Ismerjük a kitenyészített emberhasznú gyümölcsösöket, a nagyhozamú gabonaféléket, a nyírott kertet, a nyírott pulit. Ismerjük, hasznunkra fordítjuk a fölálló csövüre kitenyészített paprikát, hogy géppel lehessen szedni.

De azért örömről találjuk a Tisza ősláposainak szépségében, a galériaerdőkben, a vadon tenyésző fakoronákban, a jégvirágokban, a természet, a nyelv, a fantázia csapongásaiban.

És gyanítom, hogy nem is kell mindent megnyírni, szabályokba, preparátumokba gyömmöszölni.

Épp ezért, hadd indázódjon a csőszök, kanászok, népfiai emlékezetébe foglalt mesélőkedvű történelem! Ezek repkényeiben lehetnek lehullni készülő sárga levelek, száradó sarjú kacscok. Hanem hiszem, amíg az zöldell, vele zöldell a szeretett kicsi haza.

Ilyen indulatoktól fölforrósodva gurítom embereim közé a kérdést.

— A Dobosok ivadékaiból él-e még valaki Csekén?

Föltolódnak erre némely zsiros kalapok.

— Dobosok?

Nevetve kérdik, milyet keresek. Kisdobost vagy nagydobost?

Jókedvű válaszuk biztat, hogy otthon vagyok köztük. Ha kibőjtölöm munkájuk végét, megszólalnak. Emberemmel fejfának szánt tölgyderékon ülünk.

— Három öregapám eszté magaméhoz toldva tudom, hogy Cseke a Kölcseyek faluja volt mindig, mióta a magyarok átjöttek a hágón. Birtokaik határa benyúlt Erdélybe, lement a Szamosnak, följárt Lónyának. Hiszen tán akkor úgy mérték bizonyos érdemekért a földet, hogy napban fejezték ki nagyságát. Nagy érdemért sok napot, kisebbért kevesebb napot szántak. Amennyit az adott nap alatt bejárt az illető, az volt az övé.

Hanem, ahogy a Kölcseyek családfája lombosodott, úgy osztódtak széjjel az örökségföldek.

Kölcsey Ferenc szülei Álmosdon éltek, de a költő Szödemeteren született a nagyanyai háznál, mert abban az időben úgy volt a szokás, hogy babázni hazament az asszony az anyja keze közé.

A korán elárvult fiú tanulni ment, s ahogy serkent a bajsza, idekerült Csekére, a saját birtokára. Ugyan éppen a vagyon elaprózódása miatt akkor a falut már három rokon között osztották: Mihály, János, Gábor. Mondták is akkoriban, hogy eddig három ura volt a községnek, most majd négy nyújóza lesz.

Ez már nem volt nagyon régen. A múlt század elején. Apai öregapám még úgy beszélt erről az időről, mintha minden csak tegnap történt volna. Igaz, olyan észjárásúak voltak, hogy számon tartották a világot.

Ha őseim az urak kíséretében elkocsiztak Szatmárra, Nagykárolyba vagy Debrecenbe, az egyszer látott, hallott színelőadásokat idehaza eljátszották, elénekelték, eldalolták. Olykor még hétköznap is, ha úgy sajdult föl a kedvük nekiláttak, el-elverseltek egy szcénát, amitől szinte meg is részegedtek. Csokonait olyan áhíttal zsozsmázták, mint a miatyánk úristent.

*„Nem volt még koldusa akkor a törvénynek...
Nem született senki gazdagnak, szegénynek
Nem állott volt még ki a kevély uraság,
Hogy törvényt hallgasson tőle a szolgaság...”*

Százig való strófákban mondták. S tudták a maguk bajára gyógyfűnek számító nótákat. Tudták a világ zajgásait. Katonáskodtak, Napóleont úgy megidézték, mintha csak a szomszéd falu kisbírája lenne. Ferenc császárt, amiért sokat ellenkezett a magyarokkal, akár szalmabábuval jelenítették meg maguk előtt, vasárnap délutáni szórakozásul, s eléje álltak, elsorolták neki követeléseiket, hajlongva, toporzékolva, s végül elkergetve a trónjáról.

Martinovics sorsát a papok kiprédikálták, Kossuth vergődését, bebörtönzését a megyei urak elpusztították, míg az ősök kocsisul süketeltek körülöttük, de magukba szedve minden ígét.

Egy fődél alatt lakott nagypapa az unokával, meg annak gyerekével. Egy ágyban háltak, úgy hagyományozta az öreg a fiatalnak ismereteit, ahogy a kenyérsütés, baromrosválás, gatyakötés tudományát.

S ahol, mint nálunk, hegyek lábainál, vizek védelmében a történelem égedelmei nem tépték szét az emlékek selyemfonalát, ott szinte csomók nélkül fényesedik ma is.

Kölcsey pedig mint jogvégezett, szomorú fiatalember költözött a kúriába, amely a nagy utcára a hátát mutatta, ablakai az udvarra néztek. Öreg, mohos tetejű épület volt, de magas, kőlabú. Hatlépcsőjű garádcsonn lehetett öt szobájába jutni. A költő könyvekkel volt kibélelve, vaskályha melegített benne.

Fél szemét kicsi korában kivette a himlő. Fehér arcán egy mosolyintást nem látott tán soha senki. Mivelhogy a vendég üvegszemével nem is lehetett mosolyogni, de tán egyéb oka sem sok akadt arra.

Fiatalon elhunyt Ádám öccsének felesége, meg annak családja lakott vele a házban. Kölcseynek gazdálkodnia kellett volna, de az soha nem állt a kezére. Természete, tanultsága nem engedte, hogy hangos szóval éljen. Napjai, hetei, hónapjai úgy teltek, bezárkózott szobájába, bezárkózott magába. A tájék is bezárkózó. A szabályozatlan folyók tavaszi áradásai néha fél évre is lehetetlenné tették a közlekedést.

Akik szolgálták, látták, hogy asztala körül kivölgyelődött a pádimentum, annyit sétált, asztala széle körme koppanásaitól mélyült.

A nagy gonosz jobbágytartó kornak nagy jobbágyszabadító harcosai keltek. Kölcsey közéjük való. A csekei jobbágyok földbe vajt szalmafedél alatt laktak, azoknak emberes házakat rakatott. Földjeit tagosíttatta, korának megfelelően műveltette, gyümölcsösöket telepített, szép vetéseket sarjaztatott. A Kölcsey-rokonok irigységükben annyira haragudtak rá, hogy jobbágyaikkal, állataikkal megdülatták zöldellő mezőit, kiszaggatták termőre forduló gyümölcsfáit.

Szomorúságát szaporító örök pörösködések folytak körülötte. Mindig az alispáni irigy rokonnak állt az igazság. Jogásznak készült, ragadtak rá a pörök, bár maga eleinte nagyon kerülte. Pöre volt valamilyen idegenből magyarra fordított költeményéért, de pöre volt a magyar nyelv bajnokaival is. Hogy mire vitték egymással, arról nem sok hagyományom van, de megmardosták Kölcseyt annyira, hogy házába húzódott, mint az üldözött vad, gyógyulni. Nyelvi mesterségeiből itt él most is a szavagolni szava. Jó szó. A sokbeszédűeknek sorompót állít.

A pozsonyi országgyűléskor Szatmár megye követe, hazaszerte ismert költő, szónok. Nagy bajnoktársával, Wesselényivel azon munkálkodott, hogy az alkotmány védősáncai közé vevődjön be az egész nép, ne csak a nemesség. A közterhet viselje egyformán a lakos, a ködmönös úgy, ahogy a kalapos.

Szóval az örökváltságot akarták nyélbe ütni, hogy földje, szabad mozgása legyen mindenkinek. Hogy le az úrbísiséggel, papi dézsmával, a vallások szabadon élhessenek. Mert amíg más országokban a zsidók egyenjogúsága teljes, letelepedhetnek, mozoghatnak, addig nálunk a keresztyén hitfelekezetektől is megtagadták vallásuk szabad gyakorlását.

Hát hogy is engedte volna azt a hatalom, amit Kőlcseyék megálmodtak. Nem engedte, hogy az Akadémia titkári székébe üljön, annyi jövedelme legyen, amiből egy ablaktalan zugot Pesten fönttarthat magának. Pedig rászolgált volna. Így újra meg újra hazatért. A nagykárolyi aljegyző tollát sercegettette, segítő ügyvédhajtárjai körében élt, akik vele laktak háza udvarában. Külföldön sose járt, nem volt rá költsége. Sose házasodott, pedig akik ismerték, mondták, verseiben kívánta, hogy szeressék.

Amikor vármegyei aljegyző mivoltában Nagykárolyból szakadó esőben Csekére utazott, Dobos Péter nevű kocsisa volt vele. Az a rossz időben való szolgálat miatt szikozódott. Hogy miért utazik valaki ilyen időben? Miért nem tud mindenki otthon maradni a házában? Kőlcsey ezen annyira fölháborodott, az útjába eső Cégényen Kende Zsigmond alispánnak elpanaszolta az esetet, aki harminc botot parancsolt a kocsisra vágatni. Az alispáni hajdú hangos pofonok között ráncigálta le Péter kocsisra a bakról. Kőlcsey elkomorult, a kocsis esdeklésére maga is kérte Kendét, hogy most már hagyják el a botozást, kapott már a legény így is eleget.

Ettől kezdve Dobos Péter hűségesen szolgálta Kőlcseyt, tizenegy évvel élte túl.

Élete utolsó éveiben Wesselényinek felségsértési pörében, mint védőügyvéd szaladta útjait. Akkor már spionok vették körül. Leveleit fölbontották, a szatmári nemesek gyűlésén lehurrogták. Egyik pörös útjáról hazatérve megállott — hivatalosan úgy mondták —, agylobbot kapott. Úgy halt meg. De a nép szerint: megmérgezték. Forró augusztusban halt meg, rövid pár nap alatt. Sietve elföldelték. Aztán a zajgásra vizsgálatot indítva, fölásták. De nem azt keresték, mitől halt meg, hanem a vele temetett titkos iratokat kutatták.

Őseim szerint volt is a koporsójában sok kézzel írott papír, amit egy kotárkában szárítottak, mert a foszlásnak indult hullától eláztak. Osztrák vasasok őrizték sírját meg a góré, amiben az iratok száradtak.

Petőfi nem találkozhatott vele. Halála után pár évvel kereste, alig találta meg, hová temették. Egy sírjel akkor nem őrizte hantját. Azóta többször is bolygatták, utóbb már kegyeletből, amikor ezt a márvány emléket ideállították.

Arra nagy gondom van, hogy az unokám legalább ezt megtudja tőlem. Ha beszédem után többre jönne meg étvágya, studírozzon. Ma annyit tart nyitva a csekei könyvtár, mint a kocsmá. Mondják, hogy száz könyvet is találni már róla, mert úgy összegyűjtötték sorsa ügye-gondját, már azt is megtudhatjuk, melyik nap mit evett, ivott. Mert hogy melyik nap mit gondolt, azt leírta ő maga.

Nemcsak én hurcolom ezeket az ismereteket. Legalább száz csekei elsorolná. Abban sem egyedül csak én hiszek, hogy ha Kőlcsey a Himnuszon kívül mást soha le nem írt volna, az is őrizné hírét. Élt itt Kőlcsey tucátjával, akinek a nevét csak a régi kataszteri iratok őrzik.

A Himnusszal nem tudom, ki hogy van. A fiam miatt elkeseredek. Úgy vélem, annyit se jelent neki, mint nekem zajos zenéjük. Védelmére mondom, hogy tán az ő életkorában engem is hidegen hagyott. Tudtam, énekeltem, mint annyi mást. Hanem ahhoz, hogy belénk ivódjon, sokat meg kellett csinalazzon az élet. Háborúban voltam, fogságban éltem, amarra, napnyugatnak. Ott gyakran megszólalt bennem, hogy hová való vagyok. Ezt súgta a Himnusz. Volt időm. Gondolkozhattam a fapriccsen, hogy mi is teszi ezt. Talán a csekeiségem? De megszívárgott a szeme annak a különbonba vert másik magyarnak is tőle, aki azt se tudta, létezik egy Cseke a világon, s lakott abban valaha Kőlcsey.

Nem érzéketlen a kölkök, de erre még nem vált. Pedig nagyobb világot látott már, mint én. Kérdelem tőle, hát a Himnusz eszébe jut-e, amikor odakint van. Megvallja, hogy alig. Pedig tudja. Fújja.

Több idő kell ahhoz, hogy beleköltözzön az emberbe?

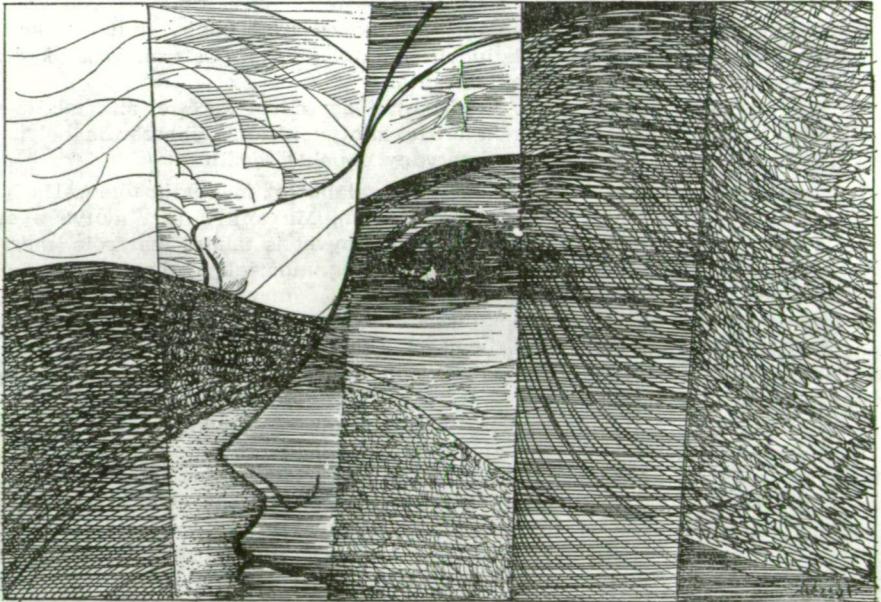
Vasárnap délután a falu szeret eltanyázni a múzeum körül. Ott ül a költő bronzba öntve, alacsonyán, közénk ereszkedve. Ahol a nép eléri, simogatja. Ettől kifényesedett a kabátja szárnya, kezefeje, térdén a nadrágja, csizmája szára.

A csekeiek egy része büszke, hogy akármi kínok, szenvedések árán, ez a föld teremtette a Himnuszt. Hogy itt futottak össze azok az okok, amelyek révén megszülethetett.

A lakosok kicsi része messziről nézi, most is külön áll, mint Kölcsey idejében őseik. Pedig száz év óta az avas kutyabőrükön kívül egy elrágott pipacsutorájuk nem maradt nemesi mivoltukból. Egy házhelynyi földet, egy darab kenyeret nem örököltek. Csak a különállást. Szelídül már. Némelyik szegény nemesnek a füsttől keserűsebb szagú volt a konyhája, mint a született jobbgyivadéknak, mert a mieink úgy viselték a nincstelenség tisztaságát, mint amazok az oklevelet. A vert falú házak frissen meszelve fehérlettek. Kapca éjszakára mosatlan, csizma zsírozatlan le nem tevődött. És a földes padlatú ház olyan gonddal mázolódott, ahogy a mostani asszonyok pasztázzák parkettás lakásaikat, hogy azután csak mezítláb szabadjon bennük járni. Kicsi udvarocskáinkon egy szélfújta levél oktalan nem hanyódnatott, a téli hordós káposztát átmosták, hogy nagy szagával ne kiáltssa világgá a szegénységet. Vesszéből fonott kerteseink átláthatatlan sűrűségben fogták körül a házakat, de azon átjárt a segítő kéz, a jó szó. A felcsöpörődő falu díszesen cifra vaskerítésein ma már könnyebben mehetne a megértés. Mégis, mintha nehezebben járna. A lakos magába néz, örül, hogy sok őse a mostaniról álmodni sem mert. Nem bír örömeivel jóllakni. Magába húzódik emészteni.

Évekkel ezelőtt elbontódott a szegényház. Nincs koldus. Ha valakiben fölágaskodik a bűnbánat, hát nincs akinek tehetsége szerint, a maga megkönnyebbedésére néhány garast lökjön.

Ha ezt Kölcsey megéri — mondja a fiam —, talán derűsebb Himnuszt versel.

HÉZSÓ FERENC ILLUSZTRÁCIÓJA JÓZSEF ATTILA „ÓDA” CÍMŰ VERSEHEZ

Magyar vallomások — lengyelül

ESSZÉK ÉS TÖPRENGÉSEK A KULTÚRÁRÓL

Montaigne könyvekkel kibélelt toronyszobájába visszavonultan „kísérletezhette ki” az új irodalmi műfajt, az esszét. Egy kastélyát ábrázoló kép szerint dolgozószobája fölé nőttek a fák. Elmélkedésének aranyrögeit évtizednyi nyugalom csermelyezte ki. Waldo Emerson concordi kertjében sétálgatva finomította-formálta gondolattá ötleteit, s tette az embert Istennel és embertársával egyenrangúvá. Zrínyi Miklós, amikor a *Török áfium ellen való orvosságot*, a magyar esszé első remekművét írta, minduntalan Kanizsa felé kellett pillantson, nem fenyegetik-e török portyázók. S ha nyugalom volt is, minden mondatánál ki kellett könnyeznie a felégetett Erdély Mura-közéig kavargó pernyéit. Wesselényi Miklós szinte vakon fogalmazta meg *Szózatát*, politikai éleslátásának — mennyire visszhangtalan! — s 1849-ben mennyire beigazolódtott drámai dokumentumát. Ady szárnyaló szellemét „a vármegyei urak, az akkor is többnyire hülyék” elleni indulat szegezte gyakorta a „magyar ugarra”. Németh László úgy döbben magára, mint a kipányvázott Gulliver; fogva tartják a Közép-Kelet-Európát behálózó hosszúság- és szélességkörök. Ő nem arra törekszik, hogy egybegyűrje az eget és a földet, s hogy Isten és ember őáltala fogjon egymással kezet — egyenrangú félként. Azt szeretné, ha legalább az itt élő népek kezet fognának egymással...

„A lengyel olvasó többet hallott a távoli Spanyolország »98-as nemzedékéről«, mint a XX. század magyar szellemi mozgalmairól, melyek a sorvasztó »magyar ugar« felszántását és »Európa utolérését« tűzték maguk elé célul.” — Jerzy Robert Nowaknak a *Magyar vallomások* című esszéaválogatásához írt bevezetőjében olvashatjuk ezt a gondolati felépítésében Németh László-i mondatot. Majd az esszéaválogatás célját megjelölendő így folytatja: — „Akkor, amikor a magyar irodalom Dérytől és Lukács-tól Sántáig és Moldováig egyre nagyobb nemzetközi elismerést szerez, mind ez ideig egyetlen lengyel könyv se jelent meg a XX. századi magyar irodalomról, s a XX. század egyetlen magyar írójának vagy költőjének se látott napvilágot lengyelül életrajza.

Az elmúlt évtizedekben a magyar irodalomból nagyon sok művet fordítottunk, mindamellelt még mindig az az érzésünk, mintha a magyarokról alkotott képünkben kisiklana az a megfoghatatlan, megismételhetetlen, ami leglényegesebb nemzeti jegyüket alkotja. Az, amelybe akkor botlunk, ha szembe kerülünk Jancsó Miklós filmjének valamely motívumával, Ady költői jelképével, Liszt *Magyar rapszódia*jának, vagy Kodály *Psalmus Hungaricus*ának ránkárado akkordjaival. Ezért is adjuk át a szót maguknak a magyaroknak, mutatjuk be legmélyebből fakadó, legintimebb vallomásaikat, mindazt, amiről a »honfik éjszakai beszélgetései« során szó esik”.

Megérti-e, átérzi-e a XX. századi magyar gondolkodók eszméit, gondjait, üzeneteit a *Magyar vallomások* lengyel olvasója? Hiszen századunk lengyel történelme — a tragikusan nagy háborús áldozatok ellenére is — sokkal szerencsésebb, mint a magyar. Ahogy az előbbi pszichikai íve emelkedő, az utóbbié ennek majdhogynem nega-

tív képét adja. A függetlenséget és az államiságot végül is az első világháború lezárulása hozta meg a lengyeliségnek, míg ugyanez Magyarország számára Trianont jelentette. A húszas évek első felének Horthy terrorjával szembeállítható a viszonylagos lengyel demokrácia. A művészet terén az avantgarde-mozgalmak a két világháború között kifuthatták magukat Lengyelországban. Nálunk ezek is emigrációba kényszerültek. A lengyel szociológiának, filozófiának, irodalomelméletnek ugyancsak a jelzett korban vetettek tartós alapokat. Nálunk mindezt köztudottan az irodalom vállalta fel — a politikai-társadalmi kérdésekkel együtt. Ez a kényszer egyszerre gazdagította és béklyózta literatúránkat. Ennek szellemi sói, a műfaj kötetlenebb jellegénél fogva, kétségtelen termékenyítően hatottak az esszére. A két világháború közötti magyar esszé, mint ez az elemző lengyel kritikai fogadtatásból kiolvasható, színesebb, sokrétűbb és gazdagabb, mint a lengyel társzműfajban született írások.

Bizonyára a kötet anyagát válogató és gondozó *Jerzy Robert Nowak* se gondolta, hogy a *Magyar vallomásoknak* ekkora visszhangja és sikere lesz Lengyelországban. Hogy Kosztolányi *Lenni vagy nem lenni* hamletes-széchenyis kérdésfelvetése a nagyközönség számára ennyire egyértelműen rímél Tomasz Lubieński „Küzdeni vagy nem küzdeni” című történelmi eszmefuttatásával — jelezze a múlt század lényegi találkozáspontjait. Hogy *Lukács György* és *Illyés Gyula* azonos című — *Magyar irodalom — világirodalom* — polemikus írásai lengyel kérdésekre is felelnek némiképp. Hogy *Németh László Most, punte, silta* című esszéje a létkérdésnek a lengyelek által kikerült és meg se világította körét tudatosítja. Hogy *Déry Tibor* akár Lengyelországban is vallhatna *Az írói szabadságról*. Hogy mennyire fontos, mondhatni útikönyvbe való *Kodály Zoltán Magyarorság a zenében* című értekezése. Hogy a hagyományokról és az európaiság problematikájáról Lengyelországban is vita folyt, s hogy nálunk, miként azt *Klaniczay Tibor* és *Fekete Sándor* írásai összegzik. A kötetet, amelyet, mintegy mottóul is *Illyés Gyula Magyarok* című esszéje nyit meg, Gyurkó László színházi töprengése zár: *Milyen színházat szeretnék*. A magyar nép 1939 szeptemberében lengyelek iránt tanúsított rokonszenvét *Bálint György A kritikusok árulása* című írása jelképezi. Nem kevésbé jelképes számadás *Bajcsy-Zsilinszky Endre Hogyan jutottunk odáig* című cikke.

A XX. századi magyar esszéknek kitűnő kiegészítője *Nowak* bevezető tanulmánya, amely IV. Bélának III. Ince pápához írott levelétől Csoóri Sándor írásaiig kíséri végig a magyar esszé útját. Részletesen ismerteti Zrínyi Miklós, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth, Széchenyi eszmerendszerének főbb vonásait, s vázolja a magyarság politikai, szellemi mozgalmait Mohácstól napjainkig. Különösen Adyról szól részletesen. Tőle egyébként a *Petőfi nem alkuszik* című írást meg is ismerhetik a lengyel olvasók. Az, ami az utóbbi években már a mi történészeinket is kezdi jellemezni, mármint hogy történelmi múltunk árnyoldalai mellett a pozitívumokra is vetnek egy-egy fénycsóvát, J. R. Nowaknál indulása kezdetétől a tudományos tisztesség kérdése. A kötet *Bevezetőjében* se tagadja meg önmagát. A magyar fasizmus bűneinek vázolása mellett szellemi ellenállásunkat sajátos adattal dokumentálja:

„Az akkori magyar kulturális élet légkörét rendkívül beszédesen jellemzi az a tény, hogy a Magyarországon 1939—1944 között fordított és kiadott külföldi könyvek egészének hetvenhét százalékát angol, francia, orosz és szovjet (többek között Fagyjev, Ilf-Petrov munkái, Solohov Csendes Donja) szerzők művei alkotják, s csak tizenhat százalékát — német írókéi. Mi több, az akkoriban Magyarországon kiadott német munkák döntő hányadát a III. Birodalomban indexen levő írók — Freund, Heine, T. Mann, P. Werfel, A. és S. Zweig — művei alkották, s a lefordított német könyveknek csak egy százalékát tették ki a náci Németországban alkotó írók munkái.”

A *Bevezetőből* kirajzolódik *Jerzy Robert Nowak* egyik majdani munkájának képe is. Bizonyára „lejjebb szállítja” a XX. századot, és sort kerít a magyar esszé teljesebb tablójának bemutatására, amelyben Zrínyi és II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi és Kossuth, Kemény Zsigmond és Deák Ferenc művekkel képviselik magukat és koruk magyar szellemiségét. (*Wyznania węgierskie. Warszawa. PIW, 1979.*)

KOVÁCS ISTVÁN

Alagutak a hóban

FARKAS ÁRPÁD ÚJ VERSEI

Farkas Árpád már a hatvanas évek végén, a *Vitorlaének*, majd a *Kapuállító* című antológiákkal, s a *Másnapos énekkel*, első önálló kötetével könnyen megkülönböztethető, sajátos hangú költőként jelentkezett. Morális-közéleti szenvedélyesség mutatkozott a „víg kölyök” erőteljes és mégis könnyed, friss, mozgékony világszemlélete mélyén. Hetykeség és tartás társult verseiben, szinte romantikus cselekvésvágy és erős lírai részvét, szociális érzékenység, hagyományokhoz is közelhajló, szenvedélyes tisztaságvágy jellemzik. Határozott közösségi ihletettség, nemzedék és nemzetszervező hajlam és reménység izzítja verseit. Sokszínű és a legnagyobbra néző költői igény keresi kifejeződésének lehetőségeit. A rokonszenves és izgatott, dühös keresés után a *Jegenyekör* (1971) a megtalálást jelentette, az izgalmas kísérlet után a nyilvánvaló és vitathatatlan eredményt, értéket. Farkas Árpád a *Jegenyekör* költőjeként emelkedett líránk élvonalába, rövid idő alatt olyan fordulatot hozott költészete, melyet magyarországi nemzedéktársai közül leginkább az Utassy József első és második kötete közötti különbséggel, a *Tüzem, lobogóm!*-tól a *Csillagok árvájáig* megtett úttal jellemezhetünk. A *Jegenyekör* költője rátalált a maga igazi lehetőségére, az empirikus látvány érzékletességével ható, de jelentésében és sugallataiban rendkívül sűrű, több-rétegű, a látványból a gondolatig emelkedő költői képre. Első kötetében ez a látványt és jelképet egyesítő költőiség inkább csak villanásokban volt jelen, a *Jegenyekör* ezeket a villanásokat tágítja világnívá, vers- és kötetegésszé. Ily módon erősebb színekkel húzza ki a költői karakter meghatározó vonásait, asszociációs tere kibővült, a versek atmoszférája sűrűbbé vált. A morális és érzelmi, indulati elemek szembe-tűnően meggazdagodtak az elemző gondolatisággal, s ennek képszerű kifejezésével. A gondolati eszmélkedés a realitásokkal szembesítette a korai lobogást, így képződött meg Farkas Árpád határozottan drámai karakterű költői világképe. A szabadságnak, tisztaságnak, értelmes cselekvésnek az intenzív igénye és vágya továbbra is ott izzik lírájában, de élesen ütközik már a személyiség adott lehetőségeivel, történelmi és jelenkori tapasztalataival. A *Jegenyekör* költője ezt az ütközést inkább a maga személyében éli meg, a versek tágassága, motívumgazdagsága, történelmi szemlélete jelzi a drámát, de az egyes darabok építkezése, belső struktúrája eszményfogalmazóan egyenes ívű, bármennyi tragédiával súlyosodtak is az elemek. Dózsa koronája elől vagy hátul, de újra és újra „ismét feljön” rejtekéből figyelmeztető jelkép gyanánt. Bármennyi szennyet és tragédiát rakott a történelem az emberiségre, s bármennyit a huszadik század, nem ölthette ki a nemesebb emberi igényt, az öregemberek „keresztelőjánosok méltóságával” mosakodnak, s „Mikor az öregemberek mosakodnak, hatalmas tisztaságszomjjal hajlik a zöld vizek fölé a Huszadik Század”. A közvetlenebbül, szinte programadóan szóló versek a romantika és mítosz nélküli realitás közegében is egyértelműen fogalmazzák meg a cselekvés parancsait: „nagyanőtt álmok ravatalánál” új éneket kell kezdeni. A költői karaktert leginkább jellemző *Avaron* egyértelműen hirdeti minden bajok közepette — „orra bukva az avaron”, „derékgig csonterdőben is” —, hogy: „menni tovább mégis”, „csak menni, egyre

menni". Mélyre ereszkedett a költői személyiség a gondok, bajok övezetében, de átsüt az egész versvilág az erőtudat, vagy legalábbis annak a reménysége, hogy az ember bajai, csonkítottságai közepette is viselkedhet még úgy, „mint kire országló erőt” szabtak. Az „orra bukva” és az „egyre csak menni” felel itt egymással, de fontos, hogy ez a sorrend, a költői személyiség dinamizmusa sodró, magávalragadó erejűvé teszi ezt a küzdelemverset. A kötet egészéből is erő árad, még akkor is, ha a költő lába alatt istentelenül hül a föld.

Az *Alagutak a hóban* (1979) kötet nem hoz olyan fokú meglepetést, mint a *Jegenyekör* jelentett a *Másnapos ének* után, de csalódást is csak azoknak jelenthet, akik röffel mérik az irodalmat. Mert ez a nyolc év versterméséből összeállított vékony kötet az életérzés árnyalataiban, a létezésélmény gazdagságában lenyűgözően sokrétű, következetes, és nehezebb terepen is vállalt folytatása és folytonossága a *Jegenyekör* verseinek. Komorabb, darabosabb a költői hang, de nem botladozó, hanem kemény izzású. A költői személyiség létezésének terepét a hó metafora jelöli ki. Gazdagon, sokféle jelentéssel hálózta be az egész versvilágot. Létmetafora: a költői személyiség létezésének, viszonyulásainak olyan közege, mely kiválóan alkalmassá válik Farkas Árpád költészetében arra, hogy teljes világot teremtsen, a költői személyiség különféle érzéseinek egymáshoz viszonyítható tárgyi szimbóluma legyen. Egyazon versvilágban jelenti a létezés tisztább övezetét, a mindenség lélegzetét, a szegénységet melegítő takarót, a csodák terepét, „rejtelveinket rejtegető” védelmet, de jelenti az emberi méltóságot megnyomorító, száját, fület betömő, a létet mozdulatlanúságra és hallgatásra ítélő nagy pólyát is. A költői személyiség számára e metafora pozitív, humánus tartalmú a vágyak körébe szorulnak, vagy emlékként villannak fel. Negatív, nyomorító közegként pedig mint a jelenben adott világot jelölik. Minél inkább antihumánus a közeg, a költői személyiség annál nagyobb vággyal száll szembe vele, végül mintegy hadi programot hirdet ellene: *Alagutakat a hóban!*

Farkas Árpád lírája a létezésélmény gazdag övezeteiben bontakoztatja ki ezt az életakaró, létérdeklő morális tartást, emberi magatartásformát. A költői személyiség gyakran többes számban szólal meg, mert Farkas Árpád egy nemzeti-nemzetiségi közösség tagjának oly természetességgel tudja magát, mint amilyen természetesen lélegzik az ember. Ez a közösségi tudat nagyobb felelősséget, mélyebb emberséget jelent nála. Költészetében szétválaszthatatlanul fonódik össze az egyéniség és a közösség gondolja, a közösségi és egyéni létezésélmény átjártsik egymásba, bármelyikről van szó konkrétan, mindig gondolnunk kell a másikra is. A versek vonatkozásrendszere, asszociációs tere egyértelművé teszi ezt. Ez a szerves kapcsolat sűríti, gazdagítja a versvilág értelmezési rétegeit, „kétmillió arcnak ráncá” kíséri a költőt, a Tamási Áron keresztelte „édes bilincs” látható rajta is. Mégsem ezért jelentős költő ő, hanem azért, mert ennek a közösségi és létérdeklő vonzalomnak esztétikailag éppoly magasrendű lírai kifejezését teremtetten meg, mint a személyiség intimebb övezeteinek.

Költészetének vonzó értéke az a természetes, spontánul érzékletes megnevező erő, mellyel az elemi létezésélményt megfogalmazza. Aztán ez az életlávány a legkülönfélébb módokon telik meg eszmeibb rétegekkel. Az őszi zsánerkép, a krumpli vermelése, a lekvárfőzés és a befőzés képe egyetlen metafora révén emelkedik életérzés-vallomásba („fölkötnünk celofán-ég zörög”), a serény munkálkodás látványa a kényszerű védekezés gondjával bővül. A látvány az eszmei okozattal vált gazdagabb és komorabb értelművé, s közben megmarad a vers a természeti képek közegében, hiszen konkrétan csak arról van szó, hogy „tél jön”. A *befalazott szószerék* című versben a bécsi látvány — a gondtalanul ivó-evő, kártyázó bécsi polgárok képe — egyetlen kérdéssel ellenpontozódik, s ezáltal végtelenül kitágul a vers belső tere, mert a kérdésben a nemzetiségi gond önmagára utaltságának fájdalma szólal meg: „*Hej, te békételen, / mit érne, ha mi itt / kongatni kezdenénk / közömbös Európa / közömbös harangjait?*” Ebben a kérdésben azt fogalmazta meg Farkas Árpád, amit a látvány egyik motívuma (maga a „befalazott szószerék”) erősen kiváltott belőle.

Farkas Árpád metaforákban gazdag versei olyan sűrű szövésűek, hogy egyenkénti elemzést igényelnének a látvány és a sokjelentésű látomás egybejártsága miatt.

Az empirikus versréteget olykor mitológiai elemmel teszi gazdagon többjelentésűvé. A *Vadászat* hegyi erdeje a szabadság terepe, melyben megnő a személyiség, nincs korlátozva, megnyomorítva, közletről sütnek a fények, s az árnyak csak térdig érnek. Ezt a lírai szituációt gazdagítja nagy, mitikus övezetekkel az, hogy „valahol itt legeleszget a Csodaszarvas”. Itt legyőzhetetlen, mert itt egyenlők az esélyek, a küzdelem csak nemesít, mert manipulálatlan és természetes.

A személyiség emberi lehetőségeinek, a létezés törvényeinek faggatása, a minél teljesebb emberi élet megélése, a személyiség célképzeteinek módosulása, lehetőségekkel szembesítése, az élmények lelki következménye, a vágy és kielégülés egymást emésztő disszonanciája erős motívumköre Farkas Árpád lírájának. Az *Alagutak a hóban* verseiben elsősorban a szerelem és a betegség élményeiben tárulkozik föl gazdagon. A *Nagyszoros elégiája* a gyermek világra csodálkozásának, harmonikus életlátásának, gondtalan utánzó hajlamainak, spontán szülőföld-szeretetének, szerepjátásainak önkéntelen titokkutató delejességének visszatekintő színpompás rajza a felnőtté válástól és nosztalgiáival. A felnőtté magasztosult lét elégiája ez, a látványból leggazdagabban az a réteg bontakozik ki, amelyik nem tárgyi elemeiben, hanem a költői szemlélet révén van benne: a felnőtté válásnak az a szükségszerű folyamata, melynek során a csecsemősírás férfi zokogássá módosul, s a férfi töredező életében is örzi a hajdani szűztisztaság derűjének a vágyát, s a kicsi falu fuldokló élete, csupa rom világa fölött romolhatatlan szépségben leng „Zsuzsanna kockás picis szoknyája”. Nem a múlt iránti nosztalgia, hanem valamiféle elemi szépségvágy szólal meg Farkas Árpád elégikus tónusú létverseiben. Költészetének ez a szivárványos gyermekkortól elinduló, s a „szerelmek földült hátországában” bolyongó férfikorig vezető íve természetessé teszi, hogy a versek képkincse, asszociációs bázisa a mesei és mitikus elemeket is a maga érdekei szerint ragyogtassa a gyermekkor, a táltoslovon száguldozó vagy „fakardos királyfi” lét kifejezési formájaként. Hogy később ezeknek a hiányával tüntessen a lét elkomorulása, elszürkülése ellen, s oly természetes kívánsága legyen a pillanatnyi kiszakadás az *Intim* enyhén groteszk rímes furcsa játékába, vagy a *Szempillaerdő* „parányi derű”-jébe. E témakör atmoszférájának meghatározó verse a *Nagyszoros elégiája* és a *Szerelmek hátországában*. Az előbbi az elmúlt, királyi díszekben játszó szűz tisztaságot festi csillogó színekkel a visszahozhatatlanság fájdalommal. A *Szerelmek hátországában* költői személyessége erősebben kötődik a jelenhez, azt nézi, mivé lett az egykori „csodákra szomjas Fiú”. S a lobogó ábrándok helyén Férfit talál, aki „mindenért lehajol”. Ezek a múltat és jelent szembesítő versek létköltemények: nem egyetlen élmény változását mutatják meg, hanem a személyiség létezésének, magának az életnek a küzdelmét és törvényeit. A *Nagyszoros elégiája* az indító motívumok gazdagságával, sokrétűségével is nyilvánvalóvá teszi ezt, a *Szerelmek hátországában* pedig az egyetlen vezérmotívum terének hirtelen kitérésével, az egész létbe való behelyezésével: „romok közt talált karéjnyi búzakenyéret, / a szerelmet úgy morzsolgatja, holtáig tartson”. A szerelem motívuma eddig a vers egész világát kitöltötte, egész világnyi volt. Most tragikusan tág horizontúvá válik a vers, hiszen aminek eddig a pusztulását, kifosztódását láttuk, arról itt bizonyosodik meg, hogy a rommá vált nagyvilág, emberi létezés egyetlen fénye. De az élet törvénye szerint fogyó fény, a görcsösen csak hozzá menekülő férfi „iszonyú békét” épít magának.

A betegség motívumköre ugyanígy tágul Farkas Árpád verseiben lételemzésé, a kínban összezárt szituációja a közösségi lét perspektíváinak és küzdelmeinek, gyötrelmeinek kerete. Valóban a legmélyebb terepen sajtolja föl Farkas Árpád — „lélek-emésztő járvány idején” — a közösségi tudat erejét és vigaszát:

„de mig ragálnak-kitakartan fekszünk,
külön-külön nem jelöl meg a kín,
s pusztíthatatlan épülünk, mig együtt
ringunk a halál eresztékein”

(Együtt)

A betegségmotívum mélyebb emberi értelme nem a pusztulásvízió, hanem az emberi méltóság keresése a pusztulás idején is. Ez az igény teremti meg a legkülönfélébb versalakzatokat, szemléleti formákat, esztétikai minőségeket. A férfiméltóságtól fölöttébb idegen ágyhoz kötöttség, az iszonyatos vízióvá növekvő vakaróztatás megtagadása fejelemmel, a reális veszélyt, elmúlásveszélyt groteszk tivornnyával megkerülni, feledtetni igyekvők leleplezése, a bajokat bevallani sem merő gyávaság, gyatraság elítélése, a maszkot és lényeket szembesítő könyörtelen látás jellemzi ezt a motívumkört. A „kétségbeesett”, fegyelmezett, visszafogott köhögések a mélyből hoznak elnyomni akart üzeneteket:

*Köhögünk, és rázkódástól
már azt sem látni, hogy
hatalmas dómok omolnak bennünk
s katedrálisok,
hogy pusztulóban is az ember
utolszor eladja magát,
és vásárra sem bőrét viszi,
hanem csak Júdás-mosolyát.*

(Köhögések)

Farkas Árpád költészetének távlatosságát, hatalmas horizontját innen is közelíthetjük: az élet legapróbb empirikus jelenségeit természetes gesztussal képes lét- és erkölcsfilozófiai övezetekbe emelni anélkül, hogy az erőszakoltság vagy a didakticizmus árnya megkísértené. A gazdag, sokrétű életanyagot is ez a motívumfejlesztő, -rétegező képessége szervezi szigorúan egyéni karakterű rendbe. Mert erőszakoltság nélkül vonja a legkülönfélébb elemeket az egyéni és nemzetiségi létezés egyetemesebb gondjaiba. Leleplezéseiben, ítéleteiben és főlvállalásaiban ugyanaz a nemzetiségi és emberi magatartásmodell-teremtő szenvedély és igény munkál.

Vannak „exkurzív entellektuelek”, akik sokallják Farkas Árpád és Király László utalásos verseit, de ki is vallják magukat, mert azt sem értik, miért rosszkedvűek ezek a költők. Pedig ha valaminek, hát a szomorúságnak az okát egyértelműen kifejezi költészetük. Az utalásos versek nem tekinthetők alacsonyabbrendű műformának, sőt, leginkább talán a tárgyias költészet körébe kellene vonnunk ezeket, hiszen poétikai jelleg szerint nincs különbség a között, hogy Farkas Árpád személyiségének megnyilatkozási gyűjtőmotívumaként a *Farkas utca*-t vagy Petőfi Sándort, Tamási Áront, Kós Károlyt idézi-e meg. Miért kellene mégis az utalások? Mert Farkas Árpád felszabadító és vonzó magatartásmodelleket keres és teremt ezekben a versekben, s ezek valóságosságát, lehetőségességét teszik megfoghatóbbá az utalások. Olyan korban, amikor az észrevehető cselekvésnek alig nyílik tere, az eszményi magatartásforma megmutatására különösen alkalmasak azok a személyiségek, akik az élet valamely területén a cselekvő erkölcs jelképeivé lettek. Farkas Árpád a saját maga etikai világvilágának megrajzolásához hasznosítja korunknak ezt az „adottságát”. A látványos cselekvéstől távoleső időben egy-egy művészi hatás, egy-egy művész karaktere lehet olyan erejű mozgósító élmény, mint bármilyen más, amit közvetlen empirikus valóságként élünk át. Amikor a cselekvés a lélek és a tudat területére húzódik vissza, szükségképpen megnő a kultúra szerepe az egyéniség önformálásában. Farkas Árpád utalásos vagy portréversei kivétel nélkül jellegzetes Farkas Árpád-versek, önnön szándékait elemzi, bástyázza körül bennük, a nagy példaktól erősítést, biztatást véve. Közvetlenül vall erről a *Nagy László, az ő tajtéksörényű ménjeivel* című versben: a személyiség már-már megadásra készült és kényszerült, amikor a fölrázó nagy példa a létezés más esélyeinek megmutatásával, saját tüneményes példájával szabadította fel, hívta fel nem adható küzdelemre. A költői személyiség versbeli mozgása ugyanolyan a portréversekben, mint az utalásokkal meg nem bélyegezhető darabokban: az elszánt személyiség bajvívását látjuk a szétszéllesztő történelemmel, idővel, az emberi méltóságot megmentő helyzetekkel, a bezártságélménnyel. Nem illúziókat fogalmaz

itt a költő, hiszen azért hív ma is „szelet állni — széledőkkel szembe”, mert változatlanul aktuális és létfontosságú a „szembejövő” magatartás. Az árnyalatok védelmében és méltóságában szerzett emberség csillaga máglyán ragyog föl. A *Kányádi Sándornak* szóló, sorsközösséget vállaló vers sem illúzióval zárul: „*fűjjük, ugye, Bátyám, / végső pillanatig, / miként ama zenekar / a Titanic/ fedélzetén.*” Inkább a reménytelennek látszóval is szembefeszülő emberi erkölcs intenciója ez, amelyik a lehetetlennek tetszővel szembeszálló küzdelmet is fontosabbnak, emberibbnek tudja, mint a siránkozó önfeladást, a megideologizált közönyt. A teremtő ember méltósága fénylik föl (*A tökély kiszemeltje*), a nagy példák — Ady és József Attila — igényeihez, eszményeihez méltatlan nemzeti lét miatti szégyen és indulat kap hangot (*Ostorzúgásban ének*). A viláértelmező szándék megítélővé válik.

Farkas Árpád költői világrépének gazdagsága nemcsak a közvetlen látványtól a gondolatiig emelkedő rétegezetségekben nyilvánul meg, hanem a történelmi szemlélet elevenségében, izzó jelenérdekűségében. Ő abból is olvas, „mi lassan elveszett”, számára a nemzeti történelem és kultúra személyes érték, felöltözteti a csontokat, a múlt közvetlen örökösének is tudja magát, ismeri a múlt hatalmát és értékét, ezért szól konok indulattal e múlt rombolói ellen: „Ne játsszatok a csontjaimmal! Elherdáljátok végül őket.” Illóziótlan keserűséget és konok helytállástudatot egyként sugall neki a történelem (*Régészet, Farkas utca*). Portréversei a romolhatatlan emberi értékekre adnak példát, történelmileg is igazolat. Két remek prózavers egészíti ki az eddig felvillantott jellemvonásokat; mindkettő eleven költői alakítóképzlet teremtménye. „Kötelet font sárból, szívárványból, erdők, legelők csöndjéből, patakok morajából, jó erős kötelet, ezerszín suhogót, s Farkaslaka fölött egyik végét földobta a mennybe” — így kezdődik a *Tamási Áron* című vers színes látomással, melynek ragyogásában élet és halál is új mértéket kapnak: mögéje rendelődnek annak a reménységnek, hogy a művészetté emelt hazai gond és öröm örökre életérdekű tett marad, „homorú szívárványként ragyogja be a tájat”. Tamási módján színes világot teremtett ebben a versben Farkas Árpád, s ebben ragyogtatja föl a hazaszeretet, szülőföldszeretet „édes bilincseiben” élve művészetén túlmutató értéket is teremtő művészi cselekvés értelmét. A *Petőfi Sándor* negatív világteremtés: a költő lehalasztja a világot, megszünteti mindazokat az emberi „termékeket”, melyek elfedik, hallhatatlanná, érzékelhetetlenné teszik a mélyebb emberi lényegét. S „a roppant zaj rétegei alján hősragú csöndben” Petőfi „motyogja csöndben és konokon”: *világszabadság*. Mindkét vers a költő rámutató, értelmező megszakított mondatával zárul, erős, személyes vonzalom nyilvánvaló jeleként. Így egymásra is vonatkozik a két vers, hangsúlyosabban, mint a különben is hálózatszerű összefüggést mutató kötetegész más darabjai. Cselekvő hazaszeretet és a világszabadság eszméje szétválaszthatatlanok Farkas Árpád szemléletében, költészetében.

Az egymáshoz kapcsolódó, egymást színező, továbbvivő elemek a kötet egészét tág horizontú egységgé alkotják, a költői személyiség fővállalja a kor kihívásait, egyértelműen *szembenéző magatartást* alakít ki. Nem kis részben segítik ebben azok az elődök és kortársak, akiket utalásos verseiben megidéző. Ez az erősítés azonban már csak a személyiség választását, döntését húzza alá, segíti egy-egy példával, motívummal. A versek némelyike valóban csak egy-egy mozzanat, apró építőköve annak a világrépnek, mely a kötet karakterét meghatározza, s mely oly gazdag egészként szólal meg az olyan összegző versekben, mint *A szívárgásban* és az *Alagutak a hóban* címűek. Mindkettő a pusztulással, a szívárgással, illetve a fullasztó tehetetlenséggel néz szembe, s ebben a rettenetes közegben vállalja föl a konok, *cselekvő* magatartást. *A szembejövőknek* című vers még Kós Károlynak szóló biztatással: „szegd fel a fejed!”, *A szívárgásban* költői személyisége önnön magatartását fogalmazza így: „*szomorú fejem csak szegem föl / emelem ki a ködből*”. A *Vonatok* a „havazás tömött testében” vágnak alagutakat, ez a motívum az *Alagutak a hóban* víziójában teljesebb az emberi cselekvés modelljévé. Az ilyen motívumátsugárzások nemcsak gazdagítják az egyes versek asszociációs bázisát, hanem hangsúlyosan utalnak a költői világszemlélet szervezősére, „átgondoltságára”. Ez a két nagy vers Farkas Árpád

metaforikus költői kifejezőerejének korszerű lehetőségeit igazolja a legnehezebb terepen: a látomásos költői képek érzékelhetővé tesznek olyan emberi tartalmakat, melyek a fogalmi megnevezésben fölöttébb leegyszerűsödnek. A *szivárgásban* lírai szituációja „tivornyán”, a felelőtlen közöny közegében mutatja a költői személyiséget „józan férfikor jobbján”, az illúziók, remények, gyermekkori otthonosságérzés eltűnése után. De a „*Csodák Csodája csöndben / belőlünk elszivárog*” nemcsak erre vonatkozó megállapítása. Ez a fogalmi szimbólum a nagyobb emberi lehetőségeknek, a fenségnek, szenvedélynek, közösségi tudatnak, nemzetiségi együvé tartozásnak, önismeretnek a jelképe elsősorban. A személyiség és a közösség léte és méltósága együtt van itt végveszélyben, a szivárgás „*mossa nyelv alól / az ezeréves, barlangfényű szókat, / s a megtartó, illő igéket, / mint a sav a fémeket, / hús égéssel kikezdi*”. Ezzel a látvánnyal, ezekkel a konkrét tényekkel szegül szembe a költői személyiség: konkrét munkával akarja megfordítani a szivárgást. Ágoston Vilmos e munka eredményéről, a *Csodák Csodája „újratermeléséről”* írta, hogy Farkas Árpád költészetének ez az álmokkal kiegészülő világ a legvitathatóbb eleme. Pedig nem álmokról van itt szó, hanem a megmaradásért való küzdelem feltétlen erkölcsi parancsáról. Az önmagunk sorsáért való felelősségre döbrent rá a költő: minden egyes ember, aki a szivárgásnak, széledésnek útját állja, személyében már bázisa a *Csodák Csodájának*, a „fogyunk-növünk, fogyunk-növünk” küzdelmében a „vagyunk” biztosítója. Sokrétűen kiépített magatartásmodell ez Farkas Árpád költészetében. Az *Alagutak a hóban* költője a teljes világ, az empirikus és az eszmei szféra megnyomorítottóságát tapasztalja léte közegeként:

*Moccanatlanul e Nagy Pólyában a lét
hallgatni tanul.
Kaszák és kések éle
mennyboltig bebugyolálva,
fuldoklón fordul fehérbe
a falvak szuszogása,
nem koccan kő a kőhöz,
hótömté szájjal szól, aki beszél —
s nagy havak gyomrában az értelem
békésen
elüldögél.*

Ebben a közegben sem álmokat és égi megváltást ígér vagy remél Farkas Árpád, hanem az *adott helyzet szerinti cselekvés módját jelöli meg*. Ha a szülőföld felett égig ér a hó: „Alagutakat a hóban!” Nem romantika, hanem természetes emberi igény adja itt létérdekű parancsait, hogy ki-ki építse meg a maga alagutait, melegítse a világot élővé, lakhatóvá, „*olvasszon világ-nagy termeket / körénk az Ének*”. Az értelmes emberi létezésért, a közösség megtartó és ösztönző melegségéért szegül szembe Farkas Árpád költészete a sokszor reménytelennek mutatkozó létgondokkal, szivárgással, hóval és faggal. Költészete a „didergő elme” korában is gazdag létezésélményhez kapcsolja a remény elvét. A legnagyobbak útját járja. Töretlenül.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi

Ami a szépprózában a regény, az az irodalomtörténetírásban a monográfia: a műfaji hierarchia csúcására szánva s a teljesség ígésében készül. A totalitás elvét (Hegeltől kölcsönözve a szót) benne kétféleképp is meg lehet valósítani: extenzív (biográfiai, lexikális), illetve intenzív (nem tárgyi, hanem esztétikai) módon. Kiss Ferenc a termékenyebb, korszerűbb lehetőséget választja: mű- és értékközpontú monográfiát alkot, a húszas-harmincas évek érett Kosztolányiját ábrázolja. Az életműből — már-már prousti időkezeléssel — az időtálló lényeket hangsúlyozza. Módszerében is túlhalad a pozitivistá historizmuson. Könyve fejlődés- és állapotrajz egyszerre, portré és értékföltáró műelemzés, tabló és mai nézőpontú vitairat — azaz szerencsés ötvözete az irodalomtudomány valamennyi ágazati (történeti, esztétikai, kritikai) szempontjának. Szerkezete is e belső változatosság érdekében alakul: előbb (*A szegény kisgyermek panaszaitól az Édes Annáig*) a változás logikáját mutatja meg, majd (az újságíró, az esztéta, a kritikus, a novellaíró arcképeinek rajzával) a jelleg után nyomoz, hogy aztán (a *Számadás*-korszak kitűnő elemzéseiben) az életmű summázataát adja. A gondolatmenet üteme gyorsabb, semminthogy elviselje a hagyományos (filológiában kifulladás) monográfia kényelmét, a tárgyi ismétlődések üresjáratát.

A Kosztolányi-mű centruma, magva, elrendezettsége — mint Kiss Ferenc bizonyítja — a szervezés horizontálisan is, vertikálisan is érvényes (az egyes műalkotás, a műfaji régió és korszak, sőt az életmű szintjeit egyaránt meghatározó) elve, igénye. E fölismerés teszi lehetővé, hogy a szerző visszaperelje hőseit az eklektikától, s (a szakirodalomban elsőként) igazolja: érdeklődés, műfaj és stílus gyakori váltásaiban rendszer van, rejtett törvényszerűség érvényesül, még akkor is, ha ez az egység „laza eszmei alapon s egy elvont humanizmus keretei között” megteremtett sokoldalúság.

A szervezés horizontálisan: az életmű lírai vezérlése, tájolttsága. A Kosztolányi-regény a líra válságtünete és a líra tárgyiasítása egyszerismind. Esti Kornél meg hasonlik Euphorionnal, mert mást mutat az élet tükre s a vágyaké. „A mámoros ámulások” kifejezésére hangszerelt vers kevésbé alkalmas a magány, reménytelenség és vereség lélekállapotának megfogalmazására. A líra kudarcából megszűnik a próza, mint „közelség és fölény bravúros egysége”. Am hamarost kiderül róla, hogy csak bábája a hiány, nem szülője; a regényen egyre szembetűnőbbek a költemény arcvonásai. Az ábrázolás tulajdonképpen előjelet váltó önéletrajziség, alakjaiban az író személyes élet- s emberközelségét hasznosítja. Neróban, Britannicusban, Senecában sok van Kosztolányiból, Novák Antalnak édesapja, Pacsirtának pedig Mariska húga a modellje. Az alapeszme többnyire lírai gyökerű: az *Aranysárkány* a „lélektől lélekig” panaszát beszéli ki; *A rossz orvos* Kosztolányi Bűn és bűnhődés-e; a Pacsirta — a „kínos és megrendítő” érzés feszültségével, a szégyen és részvét motívumai közötti ingadozással — *A szegény kisgyermek* palinódiája, dionysosi-krisztusi fiatalkori költőeszmenyének újraélése. A líra ereje is, fogyatékosága is prózájának. Nyereség a pszichológiai jellemzésben és stílári megjelenítésben, de gátja — sztoikus kiábrándultsága révén — a konfliktus drámai kiélezésének.

Kosztolányi más műfajai is a líra tövén teremnek. Novellái közül a drámaian tömör *Tengerszem*-típusú a költemény sűrítettségét revelálja, a bonyolultabb építkezésű *Esti Kornél*-történet pedig része az „öntanúsítás” folyamatának. Az elbeszélő „a költő érzelmi életének gazdagságát, önmaga jelentőségének tudatát idegen életék képességeként tudja elképzelni és megjeleníteni!” — állapítja meg róla Kiss Ferenc. A publicisztikában viszont a lírai költő szemléletének és magatartásának elemei halmozódnak. Újságcikkekben képződik meg először „eszmenyörzés és szolgálat kompromisszuma”, Kosztolányi „sajátos humanizmusa, mely osztályok helyett az egyes ember iránti felelősségben nyilvánul; testvériségvágya, melynek a részvét az uralkodó eleme”. A saját munkásként tanulja meg, hogyan lehet kisszerű, köznapi témákból, igénytelen esetekből az emberi érdekességet előhívni. Tanulmányíróként pedig önnön alkotói ars poeticáját avatja esztétikai gondolatmenetté. Persze nem distanciáktól men-

tesen. Az Ady-pör idején például dogma és eleven gyakorlat kettősségével. (Ilyen szélsőséges helyzetre vonatkozik Kiss Ferenc találó megjegyzése: „A szépiro a személység sajátos adottságait mutatja fel, az esztéta azt ócsárolja, amivé nem tud vagy nem akar lenni.”) A bírálat műfaját a lírikusi áhítat és ünnepélyesség fennköltségével dústítja. Hasonlóképp legendásítja el témáit a kritikában, mint ahogy kibontakoztatja a csoda motívumát a versben. A kortárs kultúra valóságdarabjait önnön személyiségének gazdagságával tölti föl. (Ezért van, hogy erősebb oldala a portrékészítés, mint a műelemzés.)

A szervezés vertikálisan: az életmű egysége az időben. A *Négy fal között* és a *Számadás* egyetlen szerves folyamat kezdő- és végpontja. Kosztolányi kései remekműveiben a századelőn kifermülő tárgy-, hang- és motívumkör érik be és nyeri el legteljesebb alakját, végső fogalmazását. Ars poeticája, melyben az alkotás, mint ember és természet titkos egységének átélése, életrangú cselekvés, sőt csoda — a szimbolizmus esztétikájáról válik le. Nemcsak lírájának világirodalmi mintái: Rilke és Verhaeren, Francis Jammes vagy az olasz crepuscolare költészet utalnak a századelőre, hanem prózájáé is: Huysmans, Oscar Wilde, Anatole France esztétizmusa. (Kritikusi tájékozódásának is határt szab a Nyugat első nemzedéke.) Mégse statikus az életmű, sőt a szakadatlan mozgás állapotában szemlélhető. Hajtóereje a vereség és a belőle származó eszmélő számvetés. (Így keletkezik a költő 1919/20-as kudarcélményéből a *Nero*, az Ady-pör keserű tapasztalatainak ihletésére a *Számadás* remeklése.) Kiss Ferenc kiváló érzéssel rajzolja meg fejlődésvonalát. A *szegény kisgyermek panasza*it alkat és szerep egymásratalálása, az euphorioni képzelgés és naturalista-empirista érzékiségkultusz meglelt egyensúlya. A *Nero* — amely eszmerendszer és magatartás első összegezése, továbbá műfaji úttörés — az alkotói ambivalencia nyitánya. A költő képtelen önmaga teljes vállalására, személyiségéből kiválik a prózaíró, aki a lefokozó emberszemlélet nevében hívja életre „az én különállóságát, fölényét a társadalom szürkésege, torzsága felett”. A líra *A bús férj panasza*ival kezd csak megakklimatizálódását a vereség valóságélményéhez. A fordulatot a *Meztelenül* kötet megjelenése jelenti, mint az impresszionizmus és az expresszionizmus stílusa közti átmenet dokumentuma. A plaszticitás, tárgyiasság és tömörség kultuszában, a kifelé forduló figyelem új magatartásában és a szabadverses dikció puritánságában már kortársi tapasztalatok is bennefoglaltatnak. Babits, Tóth Árpád ekkor egyszerűsödő formavilága, a második nemzedék: Erdélyi, Illyés, Szabó Lőrinc és József Attila példája. Az *Esti*-novellák a *Számadás*-kötet másik előzménye. „Az esztétadac és a kiábrándult emberszemlélet sémái alól kibontakoztatja a társakra utalt, esendő embert” — állapítja meg róla a szerző. A ciklus a visszafogott, kalodába zárt hajlamok új térhódítása, fesztelen, talányos, játékos forma. Nemcsak a költő, hanem a többi ember is egyenrangú részese már a létezés fölemelő élményének. A *Számadás* az életmű csúcsa. Az ötvenes évek fölfogása, mely Kosztolányi líráját prózájához képest másodrangúvá fokozza le, — tarthatatlan álláspont. A korszak nagy záróverseiben az önlanúsítás teljességigénye valósul meg. A költő ihlettipusainak szerves egysége. Sorskép és vágykép egymásra vetítése, „ámulás és elemzés, intimitás és távlatosság, nagyságtudat és józanság, megrendültség és játékoság” egyaránt jellemzi. Próza és vers korábbi szereposztását megszünteti, Esti Kornél létét fölöslegessé teszi. A költői szemléletben egyesül és szintézisbe forr a regények és novellák lehangelő élettapasztalata és a líra ünnep- és rendkívüliségtudata, mágiája.

A monográfia legszebb fejezetei — az életmű szerkezetének pontos ábrázolásán túl — a műelemzések. Kiss Ferenc egyformán otthonos a prózai és költői alkotások értelmezésében. Nincs előre kész sémája, mechanikusan alkalmazott modellje, megközelítési módszere mindig eredeti, tudatos és intuitív. A *Nero* vizsgálatok a spon-tán és véletlenszerű teremtés legendájának cáfolatából indul ki, ezért a mű forrásait tekinti át. Így jut túl a magyarázatlan Kosztolányi—Szabó Dezső-affér biográfiai szűkösségén a regény távlatosabb (történelmi, esztétikai) jelenségekoreiig. A *rossz orvos* pszichológiáját és etikáját Dosztojevszkijjel és egzisztencializmussal szembe-síti, s a különbségekből: a „már nem” és a „még nem” közti bizonytalanságból teszi érthetővé az ábrázolás gyengeségét. A *Pacsirtában* a regény tárgyi és szemléleti réte-

geit és kapcsolódásait elemzi. „Csúnyaság” és „keserűség” többjelentésű motívumai miképp fűzik hibátlan egységbe a család és társadalom életköreit. Az *Aranysárkányt* a többi Kosztolányi-regénnyel hasonlítja össze, így tűnik elő sajátossága: a tragikus hős szokatlan középponti szerepe (persze méltó ellenfél híján). Az *Édes Anna* alapeszméjét és művészi nagyságát a megoldás motívátlanságából eredezteti. Összeg összeadás nélkül — írta róla Németh László. A gyilkosság a gide-i action gratuite esete vagy a freudi tudatalatti föltörése lenne? Az indokolás homályossága az úrcseléd viszony egzisztenciális abszurditását hangsúlyozza. A vétség orvosolhatatlan, a tettet nem szabad konkrét okaira redukálni, a nyomasztó atmoszférát katarziszban föloldani. A *szegény kisgyermek panaszai* szerepjátékának megfejtéséhez magyar- és világirodalmi analógiákat idéz (Rilkét, Szép Ernőt). Így tűnik ki, hogy a szerep s az emlékezés jelenidejűsége, egyetlen idősíkra való koncentrációja mennyire természetes, mennyire „szelídíti” a divatos dekadenciát. A *Meztelenül* értelmezése párhuzamos verselemzésen, Rilke *Archaikus Apollójának* és Kosztolányi *Francia lányának* egybevetésén alapul. Amiben Kosztolányi a jobb: az élmény emberi közvetlensége. Amiben alulmarad: az anyag nem feszegeti önnön határait, nem képes gondolati lírává bontakozni. A párhuzam tanulságaiból vonja el aztán Kiss Ferenc a kötet értékrendjét is. A költői alakrajz akkor sikeres, ha a modellel való azonosulás kivételes esemény, s a nyereség belőle legalábbis kölcsönös. A *Számadás* ciklusához kapcsolódik a monográfia legjobb elemzésora. Itt kulcsversek köré fonódik a gondolatmenet. A *Marcus Aurelius*, az *Életre-halálra*, az *Európa*, a *Számadás*, a *Halotti beszéd*, a *Hajnali részegség*, a *Szeptemberi áhítat* — a barbárság készülődő sötét erőivel szemben a magyarság és európaiság eszméjére, az értelem és humánus értékeire, az emberi létezés kivételes nagyszerűségére hivatkozik.

Kiss Ferenc pályaképe megnyugtatóan tisztazza Kosztolányi vitatott szerepeit s a belőlük eredő félreértéseket. Álláspontja, hogy erény és hiba egy töről fakad. A homo aestheticus portréjában nemcsak a teljes alkotói függetlenség képtelen ábrándja fogalmazódik meg, hanem a kultúra szakosodásának gondolata is. A homo moralis torzképe ugyan túl rövidre zárja a költészet funkcióját, mégis közelebbi modellje Szabó Dezső, mint Ady. Ellentétük dogmatikusan konstruált feszültség, fogalmi problematikusságuk azonban — például Nero és Britannicus alakpárhuzamában — pozitív esztétikai minőségre változik át. Fantomizál, miközben önnön természetét legendásítja el. Démonikus heroizmusában nem nehéz fölismernünk a korábbi énjéhez való ragaszkodás, az önmagához való hűség görcsösségét. Olvassuk csak el egymás után Kosztolányi *Különvéleményét* és mondjuk Juhász Gyula fiatalkori tanulmányát, az *Intim művészetet*, s rájövünk, a „latin világosság” és a „választékos ízlés” normáit mennyire élteti az egykori nemzedéki program föl vállalása.

Kosztolányi életműve — Kiss Ferenc monográfiájából kitűnően — nemzeti irodalmunk eleven hagyománya. Ma is korszerű. Habár elkerüli „ideológia és erkölcs övezetét”, vitathatatlanul aktuális. Válasz az elidegenedés állapotára, csoda a hétköznapiakban. Tanúsítja, hogy az élet „gépiesen lepergő, kiszámítható folyamat helyett meglepetések sorozata”, álom és realitás, ünnepélyesség és játék ötvözete. „Vibráló idegességgel, baljós sejtelmekkel és boldog bőséggel telített” mondandója a konkrét tárgyasítással, a pontos körülhatárolással a lényegét veszítené el — „a fel-fakadt bensőség folyamatos áradását: a mágiát”. Kiss Ferenc érdeme, hogy Kosztolányi életművét — a dogmatikus értetlenség évei múltán — esztétikai közgondolkodásunk szerves részévé teszi. (Remélhetőleg az iskolában is folytatódón.) Megállapításai nemcsak megvilágítják tárgyat, túl is nőnek rajta. Épp időszerűségükkel. A szerepjátékban érvényesülő költői magatartásmód és pszichológia — amit a *szegény kisgyermek panaszai* apropóján elemez — mai líránkban se idegen (Weöres, Benjámin stb.). A lírai regény tipológiája nemcsak a húszas évekre: Kosztolányira, Füst *Adventjére* vagy Móricz *Légy jó mindhaláligjára* jellemző, hanem az én-regény mai kultuszára is adaptálható. Kiss Ferenc olvasmányos és gondolatgazdag könyve — történeti szemlélet és modern látásmód egységében — példaadó munka. Helye a legjobb magyar írói monográfiák között van. (*Akadémiai.*)

GREZSA FERENC

SZÍNHÁZ

A hagyomány ellenőrző tekintete alatt

A KOLOZSVÁRI MAGYAR SZÍNHÁZ BUDAPESTI ÉS SZEGEDI
VENDÉGJÁTÉKA KAPCSÁN

Tizenkét éve járt utoljára Magyarországon a kolozsvári Állami Magyar Színház társulata. 1968-ban, abban az esztendőben tehát, amelyről mind a nemzetiségi élet szervezeti kereteinek megváltozása, mind a szellemi erők új, fiatal gárdájának összetoborzódása miatt korszakzáró és -nyitó évként beszélnek majd minden bizonnyal a nemzetiségtörténészek. Az akkori társulatban ott volt még a régi nagyok közül *Beness Ilona*, *Kovács György* és *Andrási Márton*; a nyomukba lépő fiatalabbak egyik képviselőjeként a későbbi kolozsvári Bornemissza-ösbemutató (mert ez is az ő érdemük) *Magyar Elektrája*, *Balogh Éva*, aki azóta a vonatsíneken vetett véget életének; teljes fényükben ragyogtak a színpadon olyan — ma már, s alighanem túl korán nyugdíjba vonult — színészek, mint *Orosz Lujza*, *Koós Zsófia* és *Senkálzky Endre*, akik közül csak az utóbbi jött el a mostani vendégjátékra; s ott sorakoztak már mögöttük a mai derékhad akkori ifjai és legifjabbjai: *Bereczky Júliának*, *Vitályos Ildikónak*, *Vadász Zoltának*, *Barkó Györgynek*, *Héjja Sándorék*, *Sebők Klárának* és a többiek.

A mi nemzedékünk, a mostani harmincasoké, nem sokat tudott akkor még a határon túli magyar kulturális életről, s ha tudott is valamit, többnyire olyasféleképpen képzelte, hogy ami nem itthon születik, az nem lehet igazán értékes és fontos. Ma azt olvasom: „minden gimnazista megtanulta, hogy a magyar színjátszás Kolozsváron született”. Nos, magát a tényt valószínűleg mi is tudtuk, de azt nemigen, hogy él-e még a hagyomány és miképp. S hogy ez a hagyomány nemcsak az ottani színház szempontjából lényeges.

Amikor *Péchy Blanka Jászai Marínak*, az egykori kolozsvári segédszínésznek a kiléte felől érdeklődött, megdöbbenéssel tapasztalta, hogy a fiatalok még hírét se nagyon vették a legnagyobb magyar tragikának. Következtetése könnyű mentséget ad a mi nemzedékünknek is: „Feledékeny és néma öregek mellett — tájékozatlan és közönyös fiatalok nőnek fel.” A mentségből és magyarázatból annyit vethetünk el csupán, hogy talán nem voltunk közönyösek, de tájékozatlanok — különösen színházi ügyekben — annál inkább. A Magyar Autonóm Tartomány *Tompa Miklós* vezette *Székelly Színházának* 1958-as vendégjátéka számunkra — már akik egyáltalán hallottak róla — színház történelem volt. A valóságos színházi élmény, vagy legalább a hazai kritika általi szembesülés lehetősége egy színház és egy színházkultúra létezésének és értékének a tényével — csak az 1968-as vendégszereplés alkalmából adott meg.

A további rendszeres és folyamatos vendégszereplés lehetősége kellett volna, hogy a közönség a figyelemébresztő előadások után csakugyan értő érdeklődéssel kísérhesse a kintiek művészi munkáját. A siker, a kölcsönös elégedettség, a kézfogások és a virágcsokrok után valahogy mégis másképp alakultak a dolgok. Most, hogy a Kulturális Minisztérium meghívására Budapestre és Szegedre látogathatott a kolozsvári társulat, ismét csak azt érezzük: a karzatokat benépesítő — fal mellett és lépcsőkön is szorongó — ifjúságnak nagy szüksége volna a gyakoribb találkozásra.

Nehogy illúziók éljenek benne csupán, hanem megérett tudás és biztos ítélet. Rendszeresség és folyamatosság nélkül ez nem megy. Egyszeri odapillantással egyetlen színházat sem lehet megismerni. Még a szakmában legjártasabb kritikásoknak sem. Ha ezen a téren — kevés kivételtől eltekintve — beszélhetünk egyáltalán kritikusi jártasságról. Hiszen a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején egy-két fiatal-ember akadt csupán, aki önszántából, magánútlevelemmel járta végig a nemzetiségi színházakat, s próbált összefüggő képet alkotni — olykor írásban is — magáról a helyzetről, amelyben ezek a műhelyek dolgoznak, még inkább a feladataikról, hivatásukról, műsorpolitikájukról és művészi színvonalukról. Áttekintve mindig a román színházi törekvéseket is. Aki személyes tanúja volt a kolozsvári színház utóbbi évtizedének, az jól tudja, hogyan újult meg ez a társulat, s hogyan jutott — épp hivatásának mind egyértelműbb vállalásával — egyre magasabbra.

Amikor *Sütő András* a színház alapításának 175. évfordulóján — 1967-ben — az éltető tömegekről, a közönségről beszélt, arról a „szomjúságról, amely 175 évvel ezelőtt az ünnepektől forrást fakasztotta; közel két évszázad előadásainak múló hangulatában az elmúlhatatlannal: a mindig eleven, életre törő vágyról, amely a színpadi szót s annak szárnyán az emberformáló, létünket tisztító Eszményt igényli”; amikor a színház múltjára emlékeztetett, hogy buzdító cselekedet tudott lenni cselekvésképtelen időkben, nemcsak önmaga s a közönség egybecsöngő nézetét mondta, de a színháziak hagyománytisztelőt és hivatástudatát is. A színházét, amely „közel negyedszázada... hagyományainak ellenőrző tekintete alatt, románok és magyarok testvériségének szolgálatában tölti be hivatását”.

Külön hangsúlyozandó itt a gondolat: *hagyományainak ellenőrző tekintete alatt*... Hiszen *ők* a legközvetlenebb örökösei a legelső magyar színjátszóknak. Kolozsvár sok mindenben volt első. Nemcsak az első közsínház épült itt, hanem még jóval előtte *Kótsi Patkó János* hangján itt szólalt meg először magyarul a *Hamlet*, rögtön *Shakespeare*-, *Schiller*-, *Goethe*- és *Molière*-ciklust rendeztek. *Egressy Gábor* itt adatta elő először a *Bánk bánt*. Itt készült az első magyar opera, itt volt *Petőfi Tigris és hiénájának* bemutatója, a *Tragédián* kívül a *Csák végnapjait*, a *Mózes* és a *Férfi és nőt is eljátszották Madáchtól*. Ők mutatták meg először a magyar színházat külföldön — a bécsi Ringben. Olyan magyar ciklust szerveztek, amelyben másfél hónap alatt 42 szerző munkája szerepelt. Itt ringatták *Janovics Jenő*ek — már ebben a században — a magyar játékfilm (egyik) bölcsőjét. (A marosvásárhelyi *Török László* tudna erről tanulmánykötetet írni.) És ha az első világháború után nehéz volt is folytatni — képtelenek szólni — a *Hamlet* nagymonológját attól a ponttól, ahol a szomorú nevezetességű előadáson zavargások folytán abbamaradt; ha a színház éledt is fel legutoljára a művészetek közül, ezen a színpadon akkor is olyan drámairók indultak, mint *Tamási Áron* vagy *Nagy István*.

És ez a hagyomány nem csupán kolozsvári tulajdon és specialitás. Ez a mi örökségünk is, az egyetemes magyar színháztörténet része. Ezért jogos szeretetteljes érdeklődésünk: hogyan élnek ezzel a hagyománnyal, amelyet nemcsak az elsőség tudata éltethet, de — miként az iménti felsorolásból kitetszhet — a minőségre, az Európával való lépéstartásra, a magyar dráma és a magyar színház sorsának összekapcsolására törekvő szándék öröksége is. Megtetézve azzal a külön feladattal, melyet a magyar és a román színházkultúra közötti hídverés jelent.

Érdemes fellapozni *Kosztolányi* egyik 1912-es és egy másik, 1929-es kritikáját, mennyire benne érezte a kolozsváriak játéktílusában, egész magatartásában ezt a hagyományt. Hiszen olyan földről jöttek — írta —: amely „magyar szellemi tornát látott akkor is, amikor mi itt németül sejtítettünk”. Szinte valamennyi gondolatát érvényesként idézhetnénk. Alig hiszem, hogy a mostani vendégtájékról született kritikák egyike-másikával ilyen szerencséje legyen az utókornak. Kabarétréfák szoktak viccelődni rajta, hogy két kritikus ugyanarról a tárgyról homlokegyenest ellenkezőt ír. Ez a mostani nem tréfa, ez valóság. Ritkán tapasztalt kavargás. Pedig az elmúlt tizenkét évben volt idő felkészülni; nem kellett volna, hogy meglepetésként hasson a kolozsvári hozomány. Az utóbbi időben eleve több szó esett a nemzetiségi magyarság

kultúrájáról, benne a színházról, mint korábban. Időközben más erdélyi társulatok is jártak itt, és nagyobb hódolatot kaptak — a hódolat önmagában persze megérdemelt volt —, mint most közülük a jelenlegi legkiválóbb. Aki nem volt rest, Kolozsváron vagy akár a két évvel ezelőtti sepsiszentgyörgyi színházi kollokviumon áttekint-hette az ottani színházi állapotokat; meglepetés csak a tájékozatlanokat érthette. De vajon milyen meglepetés?

Pusztán ízléskülönbőséggel nehéz magyarázni a vitathatatlan értékek fölötti vitát. Azt, hogy itt még *Sütő András* is, akit az egyik kritikus „élően klasszikusnak” nevezett, a másiktól megkapta, hogy mondatai „hol képletesek, hol teoretikusak, hol publicisztikusak”. A győri Osztrovszkij-rendezés után egyik újságunk a „zseniális” jelzőt sem sajnálta *Harag Györgytől*, most egy másik újság kritikusa szinte lepöccinti a pályáról, noha a harmadik „a színpadi értelmezés könyörtelen tisztaságát” dicséri, míg a negyedik „mesterhez méltatlan hibákat” tapasztalt. Egy jól irányzott hármasmágas: „Hogy a szöveget drámaiatlanul görgető Káin és Ábelén Harag még tetemes húzások árán sem javíthatott igazán, azt megértjük, de a már említett színészi problémákon túl, itt előbukkan néhány suta rendezői megoldás...” A három Sütő-főszerepet játszó *Héjja Sándor* egy helyütt csak sportteljesítményt nyújtott, másutt azt olvassuk, hogy óriás. Igaz, csak félkarú. *Csiky András* „hibátlan szereposztási találat”-tal kapta meg *Everac Az ötödik hattýújának* főszerepét, noha — más vélekedés szerint *nincs „második rétege”*. *Sebők Klára* Arabellája zavaróan merev, más látószögből viszont „Sütő nőalakjai végre valóságos életet éltek a színpadon...” És éppen általa.

Nem folytatom, mert nem hiszem, hogy érdemes. A holt napi színháztörténet-író sokat törheti majd rajta a fejét, hogy talán nem annyira a színház nem állt itt hivatalosa magaslatán, mint inkább a kritika. Ugyanis majdnem semmit se fog megtudni az írásokból arról, hogy milyen eszmények éltetik ezt a színházat, milyen közösségi erkölcsöt sugároz, mit akar egyáltalán. Megfelel-e korhoz és helyhez kötött hivatásának? Ha már egyszer más, magyarországi színházak is játszották külön-külön a Sütő-darabokat, kinek az oldalára billen az összehasonlítás? És így tovább...

Most több szó esett beszédtechnikai kérdésekről, mint a fentiekéről. Igaz, a szép magyar beszéd a színház alfája és omegája, de az is igaz, amit a Népszabadság ír erről, hogy ez olyan kötelezettség, amely nemcsak a kolozsváriakra érvényes. A Víg-színházban tapasztalt beszédtechnikai fogyatékoságokra amúgy is könnyű választ ad a tények ismerete. A társulat Szamos-parti épülete valaha nyári színkörnek épült a szokásos bohóságok számára. Az akusztikája mindig rossz volt, s az maradt az átépítés után is, amikor a magyar színház és a magyar opera hajléka lett. Egy szinte kiabálós beszédstílust kellett itt kialakítani. A Víg-színházban — nyilván tökéletes akusztikát remélve — szobaméretűvé csendesítették a hangerőt. Tévedtek. Víg-színházi színészekről lehet tudni ugyanis, hogy a páholyok kiemelése óta ennek a színpadnak is vannak „süket” pontjai. Különböző Kolozsváron, Sepsiszentgyörgyön vagy a szegedi vendégszínházakon se juthattak volna el a közönséghez a Sütő-trilógia színészeinek fülnél mélyebbre ható, igaz hangjai. A szegedi kamaraszínház intimebb nézőterén csakugyan szárnyalt a szó — és nem csak akusztikai értelemben. Mintha feloldódott volna az az ideges feszültség, amely a pesti előadásokban ott vibrált néha a színpad felett. A szegedi Lócsiszár az egész vendégszínház legnagyszerűbb estéje volt: természetesen emelkedettséggel folyt a játék, folyamatosan hömpölygött a gondolat és félreérthetetlen volt a közölt igazság. A színészi értelmezés bátorsága — gondoljunk csak az előadás zárójelenetére, amelyben szinte minden sornak, minden szónak jelképi sugárzása van — itt volt a legerősebb. A szívekig ért a sütői jajkiáltás.

Mondhatnánk persze, a színész sohase legyen ideges — se otthon, se másutt. Csakhogy ez a vendégszínház nem egy a sok közül. A Royal Shakespeare Company nem Közép-Kelet-Európában, nem Budapesten akarja hitelesíteni a maga mércéjét, s a Taganka se azért jött ide, hogy a pesti sikertől végre naggyá legyen. A kolozsváriaknak viszont igenis érték és mérték az itteni siker. Az ő helyzetükben sokkal inkább az, mintha játékok után Londonban verődnének össze a tenyerek. Ide ugyanis olyan

helyre jönnek, ahol elvileg ugyanabból a hagyományból kell kinőnie a mai színház-kultúrának, amelyből az övék megteremtődött, s ahol színészvendég és közönség egyazon nyelven érti egymást.

Szorongva írom le ezeket a sorokat, mert mentegetőzésnek hathatnak, holott ez a színház nem szorul mentségre sem erkölcsi vállalásában, sem szakmai teljesítményében. Épp ezt kellene tisztázni és megerősíteni. Alapvető tényeket tehát. Mert hol van rajtuk kívül az a magyar színház, amelyik olyan szeretettel és következetességgel láncolná magához a kor egyik legnagyobb drámaíróját, mint ők teszik? Melyik színház „vállalta” rajtuk kívül a Sütő-trilógia korszakos remekeit, s melyik lehet abban a helyzetben, hogy tavasztól az új drámával, a Szuzai mennyegzővel együtt már négy Sütő-darabot tarthat folyamatosan a műsorán? Úgy látszik, a kolozsváriak nem a pillanatnyi ötletek és divatok rabjai, hanem az elmélyült, komoly munkáé. A színház hivatását abban látják, hogy szinte hangszóróként felerősítse az író hangját, de úgy erősítse, hogy közben ne torzítsa.

Haragénál pontosabb értelmezéssel eddig egyetlen színházi ember sem gondolta végig a színpadon a Sütő-életművet, s értőbb elgondolásokra ezután se nagyon számíthatunk. Hiszen ezeknek az előadásoknak éppen az a múlhatatlan élménye, hogy a műveket s melléjük a történelmet és a májt is ismerő néző újra és újra rábólinthat a színpadról hallott szóra: igaz. Harag sohasem játszat a sütői gondolat ellenében, egyszerűen mert — ez tűnik ki minden rendezéséből — egyetlen vele.

Utóbbi magyarországi rendezéseit, a gyulai *Caligula helytartóját* és a győri *Vihart* általában elragadtatással fogadta a kritika. Otthoni *Páskándi*-rendezését, a *Tornyot választokat* vagy *Csiki László Öreg házának* színpadra állítását és az *Éjjeli menedékhelyet* ugyancsak korszakosként regisztrálták a különböző nyelvű romániai lapok. Nos, ezek a korszakos eredmények a színpadon kimondható legteljesebb igazság vállalásával épp a Sütő-előadásokban összegződtek. Vannak Haragnak látványosabb előadásai is, de keményebbek és közlésvágyóbbak nincsenek. Ezekben mutatja magát leginkább a sorsvállaló, a közönség és a közösség sorsát vállaló rendező, aki nem játszani akar, hanem teremteni. Addig tartja fontosnak magát, amíg hitet és reményt tud adni, s erőt a hitek feltámasztásához. A korszerű színház az ő felfogásában „nem valamely elméletet illusztrál, nem irányzatot példáz és nem divatot majmol, hanem a szülőföld talaján, saját gyökereiből táplálkozva munkálkodik a magunk színházának a megteremtésén...”, hiszen „a stílusváltozásnak minden országban a szülőföld élő történeti képét kell tükröznie a maga sajátosságainak megfelelően...” Az ő színháza valóban a kor lenyomatát adja, lelkiismeretébresztő komolysággal, minden kincstári optimizmus nélkül s mégis telve élethittel. Színpadképeiben a történelmi idő és a jelen komor súlyossága találkozik. Metaforái nem egy nagy fantáziájú széplelék szépelgésai, hanem az író és a sajátmaga gondolatát képekben is elmondó rendező látomásai. Ilyen látomásokban omlanak össze a forradalmi indulat előtt a Lócsiszár igazságtipró hatalmasainak várfalai; ilyen látomásokban lesznek az egyszemélyes demokráciákban élőkől a történelem gályarabjai, s a gondolkodó Szervétekből a leláncolt Prometheusz utódai. Káin és Arabella szerelme, az emberi szenvedély és akarat még a viharos tenger erejét is legyőzheti, s még a kősvatagban is ringhat búzamező.

Csak a lélek tájait jól ismerő rendező tudhatja olyan aprólékos finomsággal megmutatni a baráti és a családi összetartozás szálait, mint Harag teszi. A szerelem és a barátság nála nem csupán a színpadi cselekvésnek, a történet előremozdításának dramaturgiai oka és indoka, hanem a figurák teljes emberségét bizonyító humánus tulajdonság. Kolhaas és Nagelschmidt, Kálmán és Szervét, vagy a bibliai őscalád tagjai ebben a lelki teljességben szűnnek meg a puszta történeti gondolat szócsövei vagy a Biblia papírizú figurái lenni. Másutt már részletesebben írhattam ezekről az erényekről, így itt most megelégszem e rövid utalásokkal.

Harag György az Özönvíz előtt című Nagy István-darab rendezésekor döbönt rá, hogy a színháznak elsősorban az adott közösség drámairodalmával kell szövetkeznie, ha az itt és most elve alapján valóban a kor lenyomatát akarja adni. Nemigen ismer-

rek rendezőt, aki akár itthon is, ahol azért (legalább számbelileg) mégiscsak nagyobb a drámai termés, annyi szerzőből csalogatna elő új művet, mint Harag György Erdélyben. Nyilatkozata szerint Sütőn és Csikin kívül egy *Székely János*-, *Kányádi Sándor*-, *Deák Tamás*-, *Bálint Tibor*- vagy az újabbak közül egy *Köntös Szabó Zoltán*-dráma színrevitelében szeretne „bábáskodni”; és az sem lehet titok, hogy elérkezettnek látja az időt erőinek legnagyobb vizsgájára, s ez nála *Katona József Bánk bánja*. Mindebből talán hitelesen villan elő a rendezői portré néhány meghatározó vonása.

A kolozsvári színház egyre erősödő közéleti és közösségi hangjában — egyebek között — az ő főrendezői koncepcióját véljük felfedezni. Természetesen a színháznak nemcsak csúcsteljesítményei vannak, de még a lazább szövésű munkákon is ott van általában a közéleti érdeklődés pecsétje. *Everac Az ötödik hattyúja* nem tartozik a népszerű író legnagyobb remeklései közé, ám egy társadalom megtisztításának az indulata mégiscsak nemes szándékot jelöl. A színház kétszeresen is jól választott. Egyszer, amikor színpadra vitte *Everac* művét, mert az olyan író bármifajta morális felháborodását közvetíteni kell, aki úgy tudja, hogy „az emberi méltóságot illő ki szabadítanunk az alárendeltség és függőség... a lenézés és a félelem légköréből...”, s aki épp egy kolozsvári dramaturgiai kollokviumon mondta el, hogy „Az emberi méltóságot egyedül igazsággal kell táplálni, mert csak azáltal nőhet nagygyá.” És jól választottak másodszer is, amikor elhozták ezt az előadást Magyarországra. Szükségünk van rá ugyanis, hogy ne csak a magunk gondolkodásának szintjét és állapotát ismerjük, de a környező népeket is. A közönségsiker leginkább talán ezt a tényt nyugtázta.

Azt, hogy a színház direkcója a mai helyzet mélyebb összefüggéseiben gondolkodik, könnyen észrevehettük a másik román darab előadásában is. Már abban a pusztán tényben, hogy *Muşatescu Titanic keringőjének* színpadra állítására egy kitűnő román rendezőt, a vitriolos szemléletű *Aureliu Maneát* kérték fel. Az ő felfogásában ugyanis a nagy történelmi múlttól álmodó kispolgári gondolkodás, amely egy végérszintű politikában úgy terjedhet, mint a járvány, a legköznapiabb nevetség tárgya lesz. Római sisakok, decebáli nosztalgiák veszítik el „patinás” fényüket. És ami nemkevésbé lényeges: ebben a megkoreografált, úgyszólván végigtáncolt előadásban a színészek is új oldaláról mutathatják meg tehetségüket.

Mindegyikőjükről lehetetlen itt külön szólni, s egyébként is együttes játékuk, a színpadról sugárzó közös hitük volt lenyűgöző. Korosztályonként lehetnek és vannak is bizonyos stíluskülönbségek közöttük, a szép beszéd dolgában is érezhetünk árnyalatokat, de a színház hivatásáról való elgondolásban semmiképp. Minden itt látott előadásukban az igazságot akarták a közönség szemébe imádkozni — olyan megszenvedett szenvedéllyel, amelynek hatása alól csak némi cinizmussal vonhattuk volna ki magunkat. Ügyvállaló merészségükből, az önmutogatás helyetti szakmai alázatból, a közösségi színház eszményéből talán volna mit tanulni.

*

Szomorú zárása a vendéjátéknak és az írásnak is, hogy a tragédia nem fért meg a színpadi függöny mögött: a színészt elkísérte a színház falain kívülre is. *Péterffy Gyula* az utolsó szegedi estén — mintha semmi szorítást nem érezne a szíve körül — Müller Ferencként hajolhatott meg a közönség ünneplő tapsviharában; ez volt az utolsó meghajlása. Vigasztaló a vigasztalanságban, hogy teljesítette feladatát: a „lé-tünket tisztító Eszményt” mondta — mindhalálig.

PÁLFY G. ISTVÁN

Megélt színház

BESZÉLGETÉS HARAG GYÖRGGYEL,
A KOLOZSVÁRI ÁLLAMI MAGYAR SZÍNHÁZ FŐRENDEZŐJÉVEL

— Egy ideje munkásságodat közelebbről is figyelhettem, s föltűnt, hogy az utóbbi időben mintha gyakrabban emlegetnéd gyermekkoroed világát. Csiki László Öreg ház című drámája kapcsán három nagynénéd alakját felidézvén, a mű és a saját életed hasonlatosságán tűnődsz; a győri Vihar egyik próbáján szinte egy kis esszét rögtönöztél a kisváros életrendjéről, stílusáról, utalván gyermekkoroed tapasztalatára. Tudom, hogy Szabadkán azért is dolgozol szívesen, mert a harmincas évek Tasnádját látod élni benne. Mit jelentett és mit jelent ma neked Tasnád?

— Váratlanul ért ez a kérdés, mert nincsenek bennem a gyermekkoroed emlémei, emlékei kronologikus sorrendben. Valahogy úgy vagyok vele, hogy mindig az jut eszembe, ami szinkronban van az olvasott vagy alkotott művel. Esetleg kölcsönhatásként épp azért fedezem fel a színdarabot, vagy abban a színdarabban egy momentumot, mert ifjúkoroemra emlékeztem. Nem tudom világosan megfogalmazni, hogy milyen dátumtól kezdve jöttek elő a gyerekkoroed emlékek. De furcsa sejtelem azért van bennem, talán némi félelem is. Nagyon közeli barátomat, Molter Károly frót, aki szomszédom és aki már kilencvenedik évében jár, gyakran azon kapom, hogy szerb népdalokat dúdol és énekel. Mint ismeretes, ő Verbászon született és ott járt óvodába. Az óvodában tanult nyolcvanegynéhány évvel ezelőtt szerb népdalokat. Érdekes módon nyolcvan év múlva visszajöttek ezek a dalocskák. Sok minden kiesett már azóta, időközbeni életéből, de ezek a gyerekkoroed emlékek nem. Nos, amikor ezek az én gyerekkoroed emlékeim, amelyekre én egyre intenzívebben gondolok, előjönnek bennem, mindig attól félek, hogy ez az öregség kezdetének a jele. De mindinkább érzem azt, hogy igazi művészi alkotás csak a saját megélt élményeimből táplálkozhat. Nem lehet művészi alkotást önmagodon kívül létrehozni, mert ilyenkor jönnek létre az utánzások, a másolások, az üres formakeresések. Épp a napokban láttam egy filmet, amely azt bizonyította, hogy nem élményből fakad, hanem nagy külföldi filmrendezőket másol, és ez fals, formailag akármilyen tökéletes vagy érdekes. Úgy látszik, el kell jöjjön egy idő, egy kor, tapasztalat, amikor ezeket a gyerekkoroed vagy átélt ifjúkoroed élményeket képpé tudod formálni. Tehát színpadra tudod állítani, úgy, ahogy megélted. És ezt nálam egészen pontosan tudom, még a dátumot is, mivel kezdődött: 1971 tavaszán, amikor az *Özönvíz előtt* próbálni kezdtem. Nagy István darabjánál találtam rá saját hangomra. Ahogyan elolvastam a darabot. Állítom — és ezt Pesten nem értették meg —, hogy rendkívüli, sajátosan magyar, remek színdarab ez. Még akkor is, ha dramaturgiailag nem tökéletes, ebbe nyilván bele lehet kötni. De ott villant fel bennem először, hogy ezeket az embereket, akik ebben szerepelnek, ismerem, ezeket az eseményeket már megéltem. Nem mint személyes, szenvedő alak, hanem mint fiatal, nagyon fiatal szemlélő. Tehát ezekkel a problémákkal, ilyen sorokkal, ilyen összefüggésekben Nagyváraodon találkoztam. És attól a pillanattól kezdve a próbák folyamán semmi mást nem csináltam, mint ezeket az élményeket próbáltam művészi kifejezésben elmondani. És egészen más érzés így rendezni, színházat vagy színdarabokat, mint amúgy. Tehát úgy, hogy megtanulod a szakmát, csinálod, kitalálsz dolgokat, és más az, amikor eljutsz abba az állapotba, hogy saját magadat fejezed ki. Egyik fiatal magyar rendező nyilatkozta: a színház számára önkifejezés. Sokan háborogtak ezért, hogy ez a taknyos miket mond és nagyképű. Pedig ha igazán értem, akkor így ez a fogalmazás nekem nagyon tetszik.

Tasnád ifjúkoroem egy része, talán azért a legintenzívebb, mert ott éltünk családdostól, és nagyon sok élményem kötődik oda. De huszonegy éve szándékosan nem mentem haza. Most majd talán elmegyünk újra, mert az ember a visszahozhatatlan

élményeit is szeretné új hozzátartozóinak életébe átültetni. Azoknak, akik nem élték meg vele ugyanezt.

— Gondolom, hogy Tasnádra elvetődtek vándortársulatok, bizonyára lelkes közönség voltál...

— Jódi Károly, Vig Ernő, Antal Lajos államilag engedélyezett hivatásos vándorszínházakat vezettek. Több is volt, én csak hármat említek. Staggioneszezonokat tartottak, három-négy hétig vendégszerepeltek, s aztán továbbutaztak. Ha volt érdeklődés, akkor tovább is maradtak. Emlékszem, az egyik társulat megérkezett, és a János vitéz volt a bemutató előadás. Szüleim megígérték, hogy elvisznek a premierre. Azt mondták, hogy van még idő, s egy kicsit feküdjek le. Én ruhástól ledültem és elaludtam. Éjjél után ébredtem fel, amikor szüleim már megjöttek a színházból. Azóta is képtelen vagyok elfelejteni, hogy akkor nem láthattam a János vitézt.

Jöttek ezek a társulatok, és én mindig hozzájuk csapódtam, csodálattal és csodálkozva. Szegények voltak és nagyon keservesen éltek. Állandó kapcsolatban voltam velük, de nem voltam elszánva, hogy színházi ember leszek. Tizenhat éves voltam Nagyváradon, amikor iskolai szünetben egyszer csak hirtelen megkérdezte valaki: te mi akarsz lenni? Rendező — mondtam. Utólag gondolkoztam el azon, hogy mi a fenét is akartam mondani ezzel. Tehát csak úgy kiszaladt belőlem. De bizonyítandó, mindjárt elkezdtem rendezni kollégáimmal. A Bánk bánt akartam csinálni, de aztán valami paródia készült az iskoláról, én is írtam, a zenét meg lopkodtam hozzá. Így kezdtem tulajdonképpen. Nagyváradon persze minden nap a színházban voltam, minden este, 16 éves koromtól kezdve.

— Milyen előadásokat láttál?

— Voltak nagyon érdekes események. Nem ment jól a színház, ez 1940 és 1944 között történt, pedig jó társulat dolgozott ott. Kitűnő igazgató volt: Putnik Bálint. Minden szombatra és vasárnapra egy neves pesti vendégművész érkezett. Négy előadáson szerepelt, szombaton kétszer, vasárnap kétszer. Így láttam Jávor Pállal a Nem élhetek muzikaszó nélkül, Dajka Margittal A csavargólányt, Kiss Ferenczel a Cyránót. Páger Antaltól Tolnay Kláriig sok kiválóság megfordult Váradon. A neves vendégszínészre a felemelt helyárok ellenére is bement a közönség. Pedig már akkor Nagyváradon játszott Szabó Ernő, Hamvay Luci, Komlós Juci, Delly Ferenc. Láttam egy nagyszerű előadást, a Fatornyokat. Jobbára azonban a könnyű műfaj volt divatban, mert abból kellett megélni. De Putnik igyekezett fajsúlyosabbá tenni a repertoárt, és amennyire a pénztár megengedte, bekerült a műsorba egy-egy klasszikus darab is.

— Szemérmes embernek ismerlek. Sohasem beszélsz róla, pedig tudom, hogy jó időn át együtt éltél a halállal. Mennyire befolyásolta ez későbbi életedet, gondolkodásodat?

— Nem tudom, hogy befolyásolta-e. A háború előtt és a háború alatt a halál leheletét nem érzékeltem. Érdekes módon nem a halál közeledése vagy jelenléte tett felnőtte. Halálfélelmet most se érzek; a szó fizikai értelmében, nem szorongok. A halálélmény, úgy érzem, lényegesen nem befolyásolta az én életemet. Nekem mindig csak a színháztól vannak szorongásaim, nem a haláltól.

— A Kolozsvárott induló főiskola első évfolyamának egyik „alapító” hallgatója voltál. Hogyan kerültél a kincses városba?

— Tasnádon voltam akkor, és egy éjszakai mulatás közben a földre tekintettem: újságpapír volt letéve, hogy ne sárosodjon a föld, s ott látom, hogy felvételt hirdetnek a kolozsvári zenei és színművészeti főiskolára. Akadémiára, akkor úgy nevezték. Reggel felültem az autóbuszra és elmentem felvételizni. Néhány név az első osztályból: László Gerő, Lohinszki Lóránd, Orosz Lujza, Tanai Bella. Ötvenyegen kezdtünk és tizennyolcan végeztünk.

— Szigorú volt a főiskola?

— Nem volt túl szigorú, de igényes. Még le se telt az első év, a kolozsvári színház a tanulmányaiban első öt élenjárót le is szerződtette úgy, hogy dolgoztak a szin-

háznál, s közben tovább jártak az akadémiaira. Akik látták, hogy nem hivatásuk a színház, azok maguktól lemorzsolódtak.

— Kiktől tanultatok a legtöbbet?

— Elsősorban Kőmives Nagy Lajostól és Poór Lilitől; ők tanították a színészmesterséget. Későbbben kapcsolódott be Tompa Miklós, Szabó Ernő, Kovács György, Delly Ferenc, negyedéves korunkban már ők tanítottak bennünket. Aztán én beiratkoztam a rendezői fakultásra, itt Tompa és Szabó Ernő tanított.

— Kolozsváriként hogyan néztétek, hogy a vásárhelyiek példává emelkednek előttek?

— Tompa, Szabó Ernő és mások Vásárhelyről jártak át oktatni Kolozsvárra, mert 1953-ig ott működött az akadémia. A főiskolai órákon rengeteget okultunk abból, ahogyan kibontottak egy-egy előadást. A kolozsvári előadások voltak a rossz példák legtöbbször, de mi abból is rengeteget tanultunk. S lassan rádöbbszünk, hogy a marosvásárhelyi iskola abban a periódusban döntően meghatározhatja jövőnket és a gondolkodásunkat színházról, alkotásról. Igazság szerint tehát mi lélekben elpártoltunk a kolozsvári színházról, stílusától. Így, amikor a negyedévesekkel 1953-ban megalapítottuk a nagybányai színházat, akkor teljesen a marosvásárhelyi színház stílusát követtük. Azzal a meghatározással, hogy mi kicsit romantikusabban, vagy forradalmiabban csináljuk majd a színházat. Lendületesebben, mint az a hallatlan megalapozott, kemény realista színház, amely Vásárhelyt jelenti.

— A Vásárhelyhez való húzás Kolozsvárott nyílt vitákat hozott, vagy lappangó és belső művészi küzdelmet jelentett?

— Sokszor nyílt harc volt. Úgy volt nyílt harc, hogy a kolozsvári színház megcsinálta a Jegor Bulicsovot nagyon rossz előadásban, és rá hat hónapra megrendezték Vásárhelyen — zseniálisan. A harc tehát nemcsak elméleti sikon folyt, hanem előadásokban.

— Neked és egykorú kollégáidnak még megadatott, hogy időben több generációt megismerhettek és dolgozhattatok velük Kolozsváron. Több művészi elgondolásban, játéktílusban eltérő generáció volt itt együtt. Egyetlen kézfogással olykor egy századot szoríhattatok át, hiszen a nagy romantikus stílus és a népszínmű utolsó avatott képviselői és tanítványai készültek a búcsúra, s jöttek az újabb generációk. Ebben a feltételezhető eklektikusságban mi jellemezte a kolozsvári színház stílusát?

— Nagyon-nagyon összetett kérdés, erről könyvet kellene írni. Tartok attól, hogy a rövid megfogalmazás felületesebb tünik majd. Sokat gondolkodtam ezen és meglehetősen vegyes következtetéseket vontam le. Mindaz, amit akkor nem láttam tisztán vagy eléggé tisztán, most bizonyos távlatból másként látszik és most már látom, mi történt akkoriban. A háború után a kolozsvári színház tipikusan a nagy polgári színháznak volt a terméke. Hatalmas és nagyon vegyes társulat dolgozott ott. Opera, operett, prózai részleg. Egymás mellett voltak kitűnő, nagy formátumú színészek és dilettánsok. De nem úgy, hogy ez tudott dolog volt, hanem valahogyan ez összemósódott. Sokan voltak olyanok is, akik a század elején népszínművekben szerepeltek, Szentgyörgyi István közvetlen munkatársai, utódai, akik még Korda Sándorral filmeztek. Borzasztó harc folyt, de az igazság az, hogy a rendezők jelenléte bizonyos fokig meghatározó lehetett volna, vagy volt is. Kőműves Nagy Lajos nagy formátumú prózai előadásokat rendezett, ő mindig nagy fába vágta a fejszéjét. A mi vizsgaelőadásainkat is hasonlóképpen ez jellemezte; 1947 januárjában például Hauptmann Hannale mennybemenetelét adtuk elő. A Bánk bán másodéven, az Antigone másodéven, a Három nővér harmadéven, az Éjjeli menedékhely negyedéven szerepelt főiskolai programunkban. Lehet, azóta úgy látom, egy kicsit fellengzős színház volt ez, kicsit pátoszos, túlszenvedélyes, de mindenesetre megindult a küzdelem akkor a teátrális ellen, tehát a patetikus, régimódi, deklamáló színház ellen. Működött az operett-részleg is, a színészek felváltva játszottak, hol itt, hol ott. A kolozsvári színház tehát rettenetes kínok között kereste az útját, és nagyon sok, szerencsétlen dolog történt ezzel kapcsolatban. Leszerződtek rendezőnek jó néhány olyan embert, akiknek semmi köze nem volt ehhez a pályához. Aktivistákból vagy egyszerű színházi

tisztviselőkből lett rendező. Netán újságíró volt valaki, bejött rendezni Beaumar-chais-t, vagy Shakespeare-t. Vagy egy literátor, nem akarom a nevét említeni, Gorkijt rendezett, fogalma nem volt ehhez a szakmához.

— A vásárhelyi Székely Színház felívelésében talán az is közrejátszott, hogy visszahúzó jegyekkel nem kellett úgy küzdenie...

— Tompa Miklós volt a legjobb színházi szakember. És Kemény János szintén. Mindketten a színházi szakmát például Németh Antal mellett tanulták és olyan körben, ahol magasrendű professzionizmus volt. Ők elmentek Marosvásárhelyre, biztos kézzel és még biztosabb szemmel kiválogatták különböző társulatból azokat a színészeket, akikre alapozták a nagy Székely Színházat.

Végzett például a mi évfolyamunkban Lohinszki Loránd, őt nem tartották jó színésznek Kolozsváron. Tompa egyenesen rácsapott és azt mondta: ez az ember kell nekem. És Lohinszkiből nagyon nagy színész lett. S már az első fellépése Vásárhelyen, az Őri muriban, egészen kivételes volt, és következtek a jobbnál jobb alakításai. Kőszegi Margit operettszínésznő volt, odavitték Marosvásárhelyre és kiderült, hogy mindent a legmagasabb szinten tud játszani. Ez volt a Székely Színház, s 1948-ban már olyan országos szintű előadásokat produkált, hogy a bukaresti színészek és színházi emberek, például Bulandra asszony, úgy jártak Marosvásárhelyre, mint egy nagy színházhoz.

— Lendülete mellett a bányai csapat miben különbözött a vásárhelyiektől?

— Azt gondolom, hogy a vásárhelyi iskola Csehovon, Gorkijon alakult ki, és ez az úgynevezett tiszta realizmus vonalán haladt, nem nyúlt soha Shakespeare-hez. S ahogyan visszapillantok az időben, az az érzésem, hogy a vásárhelyi színház a groteszk felé soha nem mert kitárulkozni. Bár abban is említhetőek nagy felvillanások; amikor csinálták Az ész bajjal járt, volt benne néhány nagyszerű részlet, vagy Az elveszett levelet, szintén nagyon érdekes rendezésben játszották. Szatmáron próbáltunk nyitni a groteszk, a humor felé. Nagy sikerű előadásként emlékszem A kerge birkára, amit Farkas István rendezett. Rendeztünk jó néhány kabaréelőadást, amely mai szemmel olcsónak tetszhet, de stílusban mindenképp tágulást jelentett. Ugyancsak Farkas István rendezte Nagy István Nézd meg az anyját! című darabját, groteszk hangvételben. Nem volt olyan szakmai színvonal, mint a marosvásárhelyi nagy színészekre épülő színházban, de merészebb és fiatalosabb. S mint ahogy a gyerek nem érzi pontosan a veszélyérzetet, ugyanúgy mi se tudtuk a feladat nagyságát érzékelni. Előadtuk például a Hamletet, a Rómeó és Júliát. Azt hiszem, a vásárhelyi színház sokat vesztett azzal, hogy nem mert belevágni, csak a biztosba. Elment mellettük a Hamlet Kovács Györggyel, elment a Lear király lehetősége Delly Ferencsel. Mindig félték valamitől, hogy majd nem sikerül teljesen, keveset kockáztattak tehát. Mi Szatmáron sokat kockáztattunk, igaz, sokat is buktunk művészileg...

— Belső vitákban mennyire éltetek a bányai, illetve szatmári években?

— Nagyon erősen. Egy-egy kolléga előadását átrendeztük például, mint ahogy az én produkciómat is átrendezték. Mindent megvitattunk és mindent nyíltan. Akkor még nem voltak olyan erőteljesek a hiúsági kérdések. Mindnyájan a színházban gondolkodtunk. És ebben is éltünk. Mert nem volt más mit csinálni. Azt hiszem, ez a szellem hagyományozódott rám idősebb koromra is. Tehát nem a hiúsági kérdések fontosak, hogy az egyéni tekintélyem most e pillanatban megővődött, hanem mindig az előadásokat tekintettük fontosnak, s ebben kegyetlenül és keményen vitatkoztunk, és érdekes módon nagyon hamar megszokta mindenki.

— Milyen igazgató voltál?

— Azt hiszem, hogy jó igazgató voltam. Jó igazgató voltam, mert a színháznak éltem, szerettem a tagokat és nem akartam magamnak semmiféle egyéni előjogokat, és ők ezt érezték.

— Kovács György egyszer keserűen panaszolta: felvételek sem dokumentálják a vásárhelyi korszak nagy előadásait. Ha hatáskörödbe tartozik, filmet, szalagot kapsz, miket rögzítettél volna a szatmári évekből?

— A kerge birkát biztosan felvettem volna, a Szezelem című előadást is. Ma is

szívesen meghallgatnám az Apák ifjúságát, ez volt a nagybányai nyitóelőadásunk. Az amerikai tragédiát is talán — lényegében ezeket az előadásokat tekintettem a legfontosabbnak abban a periódusban.

— Több mint negyedszázada alakult az együttes. Az alapítók közül jó néhányan ma is együtt vannak, sőt ma is a szatmári színház erejét jelentik. Ily nagy időt együtt tölteni sok emberi és szakmai tanulással jár. Távolról nézvést hogyan látod egykori kollégáidat? Mit hozott ez a negyedszázad?

— Egyrészt megnyugvást — nagyon enyhén kifejezve. Tehát eljött az az állapot, amikor le kell ülni valahová, bár én ennek nem vagyok híve. Ugyanis az a tapasztalatom, hogy színházi együttes frissen, mondanivalóval teli, megújulásképeséggel, rövid ideig maradhat együtt. Történelmileg rövid ideig, ami tíz évet jelenthet. Egy ember életében ez sokat jelent, de egy színház életében nem. Eredményesen tovább nem létezhet együtt, erre számtalan példa van. A Piccoló Színház Milánóban, amikor Strehlerrel felfutott, megcsinálták a maguk világhírű előadásait s egyszer csak szétesett. A Living Theatre Londonban szintén nem élt tovább, mint hét-nyolc évet. Azt hallom, hogy Stein megvált együttesétől, ha jól tudom, Bergman is eltávolodott néhány évre, hogy aztán újrakezdje. Nem tudom, hogy a Taganka Ljubimovval meddig lesz életképes. De nekem az a tapasztalatom, hogy ha az együttes kitalál egy színházi nyelvet, ami mindenkor magában hordoz egy csomó stílárís, egyéni, közösen kialakított megnyilvánulási formát, ez bizonyos időn túl dogmává merevül. Ugyanez történt a marosvásárhelyi színháznál is. Lényegében megmaradt ugyanaz a szellem, maradtak ugyanazok a tagok, és mégis, adott pillanatban megmerevedett. Nem lehet tehát csak spirálisan fejlődni. Egy kisvárosban egy adott közösségben, egy adott színházban, egy közönség előtt ez borzasztóan nehéz, frissnek maradni és megújulni. A színház műhellyé kell változzon ahhoz, hogy a napi penzum, próba, repertoár játsszás, tájelőadások mellett mintegy fontosabb feladatként önátalakítási, önfeljesztési programját laboratóriumszerűen, látványosságok nélkül meg tudja valósítani.

— Egy személy, egy rendező képes ilyen társulati, közösségi megújításra?

— Előfordulhat. De akkor kell, hogy legyen öt-hat „alapembere”, nemcsak színész, hanem dramaturg, irodalmi titkár vagy segédrendező, hozzá színészek, akikkel megpróbálja frissíteni a színházat és saját magát. Nagyon nehéz feladat, de a színházban ez mindig is így volt, s mindig így lesz.

— Miért jöttél el Szatmárról?

— Épp az előbbiekre válaszolva: én nyughatatlan természet vagyok. Elégedetlen voltam művészi eredményeimmel, s úgy éreztem, döntenem kell: vagy adminisztratív vezetőként csinálom „karriert”, vagy pedig alkotóként vállalom a mindennapi gyötrelmeket.

— Mit jelentett a magyar színjátszás az egész romániai színházi kultúrában az 1950-es években?

— Nagyon hamar nyitott Tompa Miklós a marosvásárhelyi színházzal Bukarest felé. S ez egy nagyszerű kölcsönhatás volt. Már 1948-ban vendégzerepeltek Bukarestben, és nagyon nagy sikert arattak. A vásárhelyi színház volt a legrugalmasabb, a többi vidéki színház egy kicsit merevebben, zárkózottabban, félénkebben viselkedett ebben a tekintetben. A szatmári színház is dinamikusnak volt mondható. De érdekes, hogy mikor megindult a román színjátszás lényegbeli átalakulása, a hatvanas évek elején, akkor már a magyar színházak sokkal nehezebben tudták követni, bár a szándék mindig megvolt. Ugyanis az olyan dinamikus és gyors változást hozott, hogy csak az ámulat és a tetszés megnyilatkozását tapasztaltuk. Színházainknak a lényegét nagyon nehezen sikerült megérteni. Nem is lehetett, mert hiszen minden népnek megvan a saját tulajdonsága, a saját arculata, saját múltja, formákat nem lehet kölcsönkérni. De hatásban biztosan sokat lehet kölcsönösen átvenni, ami meg is történt a hatvanas évek végétől kezdve. Ez a kölcsönös egymásra hatás tapasztalható Marosvásárhelyen különösen, ahol két tagozat működött egymás mellett, de még Kolozsváron is, ahol legmervebb volt, nem a tradíciók művelése, hanem a saját

stílus állandó ismétlése, unalmas, semmitmondó formája. Mert ha a tradíciók helyesek, az rendben van, de nem tradíciók voltak, hanem klisék.

— Számodra is a hatvanas évek eleji impulzusok voltak döntő hatással, amikor az Esrig, Pintilie, Ciulei, Penculescu, Serban nevével jelezhető hullám oly jelentős előadásokkal állt elő?

— Igen. Mi együtt készülődtünk. Megalakult a fiatal rendezők szemináriuma, amelyben közösen dolgoztunk. A mi vidékeinkről ott volt Anatol Constantin, Szabó József, Farkas István, jómagam és mások is. Együtt próbáltuk a kor gondolkodását megtalálni.

— Egy esztendő Ploiestben, román színháznál dolgoztál, a vásárhelyi nemzeti színház román tagozatával visszatérően foglalkozol, legutóbb a kolozsvári nemzeti színház együttesével Örkény István Tótékját románul állítottad színre. Van tehát ismereted abban, hogy a román színészek miben különböznek magyar kollégáiktól?

— A román színészek igen dinamikus alkatúak, fantáziadúsak. Nem fegyelmetek, szertelenek, de hallatlan nagy játékkedvük, játékfantáziájuk van. Ritkán mondják azt, hogy tegnap ezt így csináltuk, vagy tegnapelőtt, mert ebben megállapodtunk. Náluk nincs megállapodottság és megállapodás, minden nap szinte újra kezdik, ahogyan a pillanat próbája követeli. Különösen a fiatalok hallatlanul jól bánnak testükkel, mozgékonyak, értelmesek, sokkal dinamikusabbak, mint a hasonló korú magyar színészek. De nálunk ez a tanítás hibája. Mert nálunk a képzés régimódias, öreges, olyan „színházás”.

— Mivel magyarázod azt a nagy lendületet, ahogyan a hetvenes évek fordulóján szinte az egész romániai magyar irodalom drámaírássá kezd? Páskándi, Kányádi, Sütő András, Deák Tamás, Kocsis István, Székely János és nem is említettem mindenkit.

— Nem vagyok tudós ebben, irodalomtörténészeknek kell megítélni, hogy miért tört most előre a színház. Okok, összefüggések bonyolult rendszerét kell ezzel kapcsolatosan feltárni, mint ahogy egy periódusban Magyarországon előretört a film, s hátrébb maradt a színház.

— Öntörvényű irodalmi kérdés volna?

— Lehet, hogy eljön egy periódus, amikor a legjobb kifejezési mód a líra lesz. Úgy látszik, az elmúlt tíz esztendőben a dráma periódusa erősödött fel. Gyötrődés, átalakulások, társadalmi harcok, úgy látszik, legjobban drámákban, konfliktusokban nyilvánulnak meg. S a szerzőkben lendületet kap ez a belső erő. Akár kérés nélkül, színházi megbízások, a színpadra állítás ígérete nélkül is.

— Sütő András mondotta épp a veled való több mint évtizedes együttműködés tapasztalatában: a drámaíró bizalmat kér a színháztól. A színházat ez esetben te jelented, akár Vásárhelyen, akár Kolozsvárott, Sütő műveinek kivételes színpadra-állításaival. De Csiki László Öreg házát, Páskándi Géza Tornyt választokját, Székely János Caligula helytartóját is te rendezted. Milyen kapcsolatban vagy az élő irodalommal?

— Van egy színházi szakkifejezés, egyre korszerűbb: el kell olvasni a saját módodon a darabot. Tehát azon múlik, hogyan olvasol el egy darabot. Mit olvasol ki belőle, mit hangsúlyozol. A Káin és Ábelt öt színház bemutatta, nyilván mindenki a saját olvasatában.

— Volt olyan előadás...

— ... ahol el sem olvasták. Igen. Nekem a szerzővel nincs semmilyen konfliktusom. Semmiféle olyan igényt nem támasztottam, amit ő ne teljesíthetett volna. Mert ha támasztottam dramaturgiai igényt, az mindig nagyon megalapozott egyéni koncepció jegyében és a darab szellemében történt. Nagy István az Özönvíz vásárhelyi előadásával nem volt kibékülve. Talán a maga naturalizmusában, s az egykori kolozsvári előadásra emlékezve szerette volna látni. A huszonötödik előadás után azonban köszönőlevelet küldött. Leginkább a Káin és Ábel esetében avatkoztam a szövegbe színházi dramaturgként. Nem ártírtam, nem dolgoztam át, hanem néhány helyen megrövidítettem.

— Mit tanultál szerzőidtől?

— Amikor ezekre a darabokra affinitásom kialakult, lelki rokonságot éreztem velük. Senki nem kényszerített ezeknek a daraboknak a kiválasztására, már eleve azonosultam velük, gazdagodtam általuk. A Lócsiszar az úgy nagyszerű darab, ahogy van, inspirálja a rendezőt, akár a Tornyt választok, akár Csiki Öreg háza. Nyilván egy jó darabbal úgy gazdagodom, ahogyan mindenki, aki nézi, vagy részt vesz benne. Nagyon nagy lendületet ad és adott az, hogy ilyen nagyszerű drámák születtek meg a környezetünkben.

— Az erdélyi drámaírás kevésbé ismert műveit avattad jelentős, jelenkori színházi eseménnyé. S szóban, írásban többször említetted: újabbak — Bárd Oszkár, Molter Károly — felfedezésére készülsz. Már-már szokatlan gondolkodás ez magyar rendezőtől...

— Rájöttem arra, hogy a színház saját dramaturgiáján át válhat igazán élővé. Tehát csak a kishitűek nem bíznak az öntermésben, és minden színház, s minden nép, amely becsüli önmagát, az a saját dramaturgiájára építi a saját színházát. Azt a szisztémát, hogy egy nyugati klasszikust, egy modernet, egy orosz klasszikust, egy hazait, tehát a statisztikai repertoárt, én nem szeretem. Nem véletlen az, hogy az angol színházakban van öt angol dráma bemutatója és mellette két másik. De azt hiszem, a norvégeknél is ez a helyzet. Akkor miért legyen kivétel akár a román, akár a magyar színjátszás? Egy színházat erre kell építeni. Egyéni arculata is így lehet igazán. A Living Theatre, vagy a Brecht Színház mindig a saját problémáit vizsgálta, még ha elővett egy Shakespeare-t vagy egy Gorkijt, azt is átdolgozta. Érdekes módon nálunk megszületett jó néhány nagyszerű dráma: Sütő, Székely János, Csiki László és még sokan mások írnak és írtak darabot. Tehát az lenne az igazi, hogy a színházakban a darabok többsége hazai szerzők műve volna. Mellette persze ízelítőül külföldi dráma, a világirodalommal nem szabad a kontaktust elveszíteni, de a saját hangot, saját színházat csak saját drámákkal lehet megteremteni.

— Tamási játékaiknak színpadra állításáról nem gondolkodtál?

— Igen, foglalkozom néhány hónapja ilyen gondolattal. Furcsa módon egy kép van előttem, mert mindig más születik meg egy darab kapcsán, hol egy kép, hol egy megoldás, hol egy szövegkicsengés, hol egy zenefosztlány. Úgy látom, hogy az egyik Tamási-darabbal kapcsolatban az egész színpad, vagy az egész színház olyan, mint egy fenyőerdő. Nincs semmi díszlet, csak évszázados fenyőfák. Ezek határozzák meg a játéket. Nem tudom, mond-e ez valamit, de Tamási világa nem keményen reális világ, hanem költői realitás. Egy kicsit a fantasztikus felé lendül, s azon tűnődtem, hogy melyik az a közeg, amelyből szelleme kiszáll vagy kisugárzik.

— Az irodalomtörténettel ellentétesen vélekedsz-e régi magyar darabokról?

— Számítalan van még a közismertek mellett, persze más korból, mindegyiknek van valami egész különleges íze. Úgy találom, hogy például a Móricz-darabok egy kicsit méltatlanul szorulnak háttérbe. Az az érzésem, hogy az első világháború előtt-ről vagy a két világháború közötti időből, például ilyen a Császár katonái, Földes Imre darabja, vagy Bródy Sándor néhány drámája. A régi népszínművek között is van néhány, amit ki kellene bányászni. Ebben a törekvésben került sorra Nagy István Özönvíz előtjte, Asztalos István Fekete macskája Kolozsvárott, így mutatták be Nagyváradon Tabéry Géza darabját, az Álomhajót, amelyet Szabó József rendezett. Kezdeti lépések, de mi Kolozsvárott például egészen széles körű tapogatózásban vagyunk ezirányban Kötő József dramaturggal, aki történeti drámái anyagot nagyon jól ismeri és állandóan előtérbe állítunk, ha nem is évenként, de két-három évenként egy-egy elfelejtett darabot. Megpróbáljuk beépíteni a színházi körforgásba.

— Az elmúlt negyedszázadban Moszkvától Londonon át New Yorkig bejártad a világot, megismerted a világszínház változatait. A magad munkásságában miféle hozománnyal szolgáltak ezek az utak?

— 1955-ben Moszkvában jártam először. Lényegesnek azt tartom, hogy az ember megismerje a világot. A világ eseményeit, egy másik ország életét, az ottani embereket, az ottani hangulatokat. Más az, amikor filmről látja az ember a gesztusrendszert

például, vagy a valóságban. Emlékszem, hogy Moszkvában láttam egy előadást, ahol teáztak. Olyan szertartás volt, amit igazából csak akkor értettem meg, amikor teáztam egy társaságban. Tehát ezt a gesztusrendszert, ha színpadra kellett állítanom, a valóság ismeretében tudtam átlényegíteni és nem filmélmény vagy imitációk alapján. Mindenütt sokat jártam színházba, de soha nem tudtam már, különösen az utóbbi nyolc-tíz évben, lemásolni egy megoldást.

— Korábban volt rá eset?

— Fiatal koromban nyilván volt. Mikor 1955-ben hazajöttem Moszkvából, nagyon erős hatással, és felhasználtam momentumokat, ahogy szagolják az uborkát egy vodkaivás után. Az utóbbi években eszembe nem jut, hogy valami megoldást átvegyek. Külföldi tapasztalat arra is jó, hogy meddig mehet el az ember merész megoldásokban. Egyszerű példa: egyszer csak látod, hogy egy teljesen üres színpadon lehet ugyanolyan hangulatot kelteni, mint egy agyonzsúfolt térben. Látsz egy ilyen előadást és számodra teljes illúziót kelt. Vagy hogy a nézők bent ülnek a játézők között.

— Nálunk is jártál külföldön... Milyen tapasztalatokkal szolgáltak a magyarországi utak?

— Gyerekkorom óta járok és látok előadásokat. Részt vettem a III. Richárd előadásán 1937-ben, mint gyerek. Törzs Jenő alakította Richárdot. 1943-ban láttam a Madách Színházban a Képzelt beteget. Tapolczai Gyula, Várkonyi Zoltán játszottak benne, Pünkösti Andor rendezte. A hatvanas évek óta majdnem évenként jövök és nézem a magyarországi színházakat. A hatvanas évek elején jobbnál jobb előadásokat láthattam. Akkor nem lehetett tudni, hogy estére melyik előadást válaszd, olyan gazdag volt a kínálat. Sorolom: Ilyen nagy szerelem a Vigszínházban, Pillantás a hídról, a Vágy villamosa, Kaukázusi krétakőr, Hamlet a Madáchban, Lyuk az életrajzon a Nemzetiben, Németh László Utazása szintén a Nemzetiben. Nagy, élményszerű előadásokra emlékszem. Aztán a magyar színházi élet előbb megbízható lett, majd unalmas. Nem egyformán persze, de sajnos, az általános aspektus ez. Hogy köztük vannak előadások, amelyek vonzóbbak, érdekesebbek, ez igaz, de az egész színházi légkör kezdett kommercializálódni a szó közepes értelmében. Tehát megbízható, nem csillogni akaró, nem rontani, se lefele, se felfele, kockázat híján nem merni kockáztatni. Máskor pedig a kockázatok formai megoldásokban tükröződtek, s lassan ez a színjátszás kezdett a stagnálás állapotába kerülni.

— Utóbbi időben akkor szaporodtak a szabad estéid?

— Igen, sajnos.

— Talán te is megfigyelted: a mai magyar színházi előadások egy része valamilye porondjátéknak van inszcenálva. Szerinted valóban cirkusz az egész világ?

— A gyengeség jegyeit hordozó vállalkozások az ilyenek. Megint kitaláltunk valamit, amit rég kitaláltak. Ezt már Brecht megcsinálta az Arturo Uiban, de régebben megcsinálták a húszas években. Reinhard is cirkuszban játszott. Cirkusz az egész világ, ugye? Ennek van egy gyengesége. Amikor a mondanivalót nem tudjuk eléggé önerőnkől önkifejezéssel megoldani, akkor elidegenítjük és egy álomba tesszük át az egészet. Vagy egy bohóccal eljátszatjuk. Tulajdonképpen azt játszgatjuk el, hogy nem vállalunk teljes felelősséget az egészért. Ez így menekülés a múltól. A legkönynyebb megoldás tehát, mert a felelősséget elhárítjuk magunktól olyan értelemben, hogy keretjátékozt csinálunk és mi kívül maradunk. S a keretjátékba a világon minden belefér. Erre sem mondom persze, hogy törvény, mert lehet ebből is csoda. De hát ez esetleg egyszer fordul elő és nem hatvanszor egy évadban.

— Életed a romániai magyar színjátszáshoz köt. De rendetlén Budapesten a Nemzeti Színházban, Gyulán egy „válogatott” társulattal, dolgoztál Győrben, visszajársz a szabadkai Népszínházhoz. Közép-kelet-európai ismerettel elmondható-e, hogy van valamilyen közös jegye a magyar színjátszásnak?

— Erről könyvet kellene írni. Minden rövid fogalmazás félreértésekhez vezethet. Röviden mégis úgy jellemezhetem, hogy a magyar színjátszásnak van egy jegye, az, hogy társalgási színház. Elsődlegesen társalgási színház. Ez évtizedekre nyúlik vissza,

amikor az egyetlen színházi forma a beszélő színház volt, tehát társalgási stílusban folytak az előadások, és ma is mindig a szövegelemzéssel kezdődik a felkészülés, a szövegmondás variációja adja meg a színjátszás lényegét. Lehet ez jó, lehet rossz. Az az érzésem, hogy hiányzik a magyar színházi hagyományok nagyon részletes feltárása. Hogy a társalgáson túl meg kéne találni azokat az elemeket, akármilyen régről származnak, amelyek egy gazdagabb stílust alakíthatnak ki. A magyar színjátszást nem azzal kell gazdagítani, hogy bizonyos külső jeleket veszünk át más országok vagy más népek színjátszásának a látványából, hanem a saját tradícióit kéne kikutatni.

— Dejmek mondja egyhelyütt: meg kell keresnünk, milyen volt őseink színháza...

— Így van. És itt nemcsak az ősokról van szó, hanem oldalnézetben is vizsgáldni kell, mélységbe is kell menni, múltba is kell menni, és mindent össze kellene gyűjteni. A magyar színjátszáshoz például nagyon erősen hozzátartozik a népszínművonulat. Az ma már nincs, átalakult a bécsi operettvonalra. Tehát nem vették át belőle azt, ami sajátos groteszk mókavilág volt. Vagy meg kell keresni az iskoladrámából azokat a jegyeket, amelyek csak ahhoz tartoztak. És volt bőven. Többféle vonulata lehet a magyar színjátszásnak, amelyből itt lényegében ma uralkodó a társalgási színház maradt. Tehát a polgári színház, amelyet ma más szövegtartalommal töltenek meg.

— Az 1978-as sepsiszentgyörgyi színházi kollokvium véleményed szerint miben szolgálta a romániai magyar színjátszás ügyét?

— Maga az a tény, hogy előkerült ez a probléma, tehát volt egy fórum, ahol megvitathattuk gondolatainkat, sokat jelentett. Sajnos a periódusok között nagyon nagy a távolság. Hiányzik a permanens kontaktus, a folyamatos eredményfelmérés. A vidéki színházak átka többek között az, hogy önkörében öndrukkerekkel dolgozik, kis körben kényszerül mozogni és ott vajúdik. Ilyenkor a konfrontációk során meglepetések érik, mert egész más a külső értékítélet, mint a belső. A jó színházi vezetők mindig kinn tartják a színházat a nagy nyilvánosság előtt. Hogy igenis érje az eső és a vihar. A kollokvium nagyon jó volt erre, de miután első volt, még suta volt sok helyen.

— A romániai magyar színházak Caragialetől Sebastianon át Sorescuig folyamatos és igényes törekvésben szolgálják a román drámairodalmat. Egy hídnak azonban mindkét partról járhatónak kell lennie. A román színházak mintha kevésbé figyelnének a magyar dráma értékeire — hivatalosan elhangzott a sepsiszentgyörgyi színházi kollokviumon is. Te miként látod a hiányokat, hozzátéve a magyarországi gondokat is: az imént említett szerzők hiányoznak színházaink repertoárjából.

— Nemrégiben Sütő András Lócsiszárját mutatta be a marosvásárhelyi színház román tagozata. A közelmúltban a bukaresti Bulandra is színre vitte Taub János rendezésében. Foglalkoznak a Caligula helytartójának lefordításával is. A szándék megvan az igazi értékek tolmácsolására, de még mindig szűkreszabott a kölcsönös információ. Gondolom, hogy magyarországi színpadokon is több tere lehetne néhány román, akár klasszikus, akár mai darabnak, mint ahogy a román színházak repertoárjából hiányzik még néhány jó magyar darab. Szükséges volna egy animátor fórum, bár van a minisztériumban nemzetiségi osztály, amely koordinálja és serkenti az ambíciót.

— Tudom, hogy jó barátságban vagy Lohinszki Loránnal, Héjja Sándorral, akik számos munkád teremtő társai. Barátság és alkotói együttműködés — benned mi vezérl a benső kötődéseket?

— Előbb van a művészet, aztán a barátság. Nem a barátságból van a közös nyelv, hanem a közös nyelvből alakul ki a barátság. A közös színházi nyelvből tehát. Él egy színész Marosvásárhelyen, akivel én nagyon-nagyon szeretek dolgozni, Gyarmati István. Akivel baráti kapcsolatom nincs, de azért ő számomra mindig olyan, akire számíthatok. Ugyanígy Kolozsvárott van Barkó György, Vadász Zoltán, Pásztor János, Péterffy Gyula* és sokan mások. Kolozsváron mindenképpen az történik most, hogy

* A beszélgetés Péterffy Gyula tragikus halála előtt történt.

az a kör, akivel én tulajdonképpen elkezdtem, öt-hat színész, mindinkább bővül és kerekedik. Legutóbb például László Geróval bővült, akivel sok éven át nem tudtuk megérteni egymást művészileg, pedig nagyon jó barátok vagyunk. A legrégebb barátom tulajdonképpen a kolozsvári színházból, mert együtt kezdtük 1946-ban. De most ő is bekapcsolódott, vagy én kapcsolódtam be, nem tudom, s ez a tény nagyon sokat jelent. Mert minél többen kapcsolódnak be egy körbe, az már egy úgynevezett csapat. Egy színházi csapat a legcsodálatosabb.

— Keveset dolgozol Kolozsváron. Nem nehéz újra és újra formába hozni ezt a csapatot?

— Jobb lenne, ha mindennap ott lennék, de ezt egyelőre nem lehet megvalósítani. Majd tíz év múlva.

— A kritikákra mennyire figyelsz?

— Akár a dicsérő, akár a megróvó kritikákból megpróbálom kihámozni azt, amit szolgál. Nem tartozom azok közé, akik a kritikát fölényes dühvel intézik el, vagy hülyének, hozzá nem értőnek nevezik a kritikust, még akkor sem, ha úgy tűnik, hogy az illető abszolút nem értette meg, vagy nem akarta megérteni az előadást.

— A megtalált színház — adta kötetének címéül Kántor Lajos, s főképpen a te munkáidnak elemzésében jut el ehhez a végső összegzéshez. Volna tehát megtalált színház?

— Számomra nincs. A megkeresendő színházban élek.

ABLONCZY LÁSZLÓ

Szerkesztői asztal

Tiszatáj-estet rendezett március 10-én a kisújszállási Arany János Városi Könyvtár. A Tiszatáj olvasói Vörös László főszerkesztővel, Annus József főszerkesztő-helyettessel és Olasz Sándor fõmunkatárssal találkoztak. Közreműködött Vass Gábor, a Szegedi Nemzeti Színház művésze.

Újabb érdekes kiadvánnyal lepte meg az olvasókat a szegedi Somogyi-könyvtár. A Dél-Alföld madárvilága című, Marián Miklós szerkesztette kötet a Csongrád megyei Tanács támogatásával jelent meg.